Marcelinas Ročka

MYKOLAS

LIETUVIS

MICHALONIS LITVANI

DE MORIBVS TARTARORVM, LITVANORVM ET MOSCHORVM, FRAGMINA X.

multiplici Historia referta.

ET,

IOHAN. LASICII POLONI

DE DIIS SAMAGITARVM, CÆTERORVMQ. SARMATARVM, ET FALSORVM CHRISTIANORVM,

Item

DE RELIGIONE ARMENIORVM. Et de initio Regiminis Stephani Batorij.

Nunc primùm per

I. IAC. GRASSERVM, C. P.

ex Manuscripto Authentico edita.

BASILEÆ,

Apud CONRADVM WALDKIRCHIVM.

M. DC. XV.

Marcelinas Ročka

MYKOLAS LIETUVIS

Vilnius „Mokslas"

1988

BBK 83.3L1
Ro-24

Specialusis redaktorius
S. NARBUTAS

Recenzavo:

filologijos mokslų daktaras
H. ZABULIS,

filologijos mokslų kandidatas
A. JOVAIŠAS,

istorijos mokslų kandidatė
I. LUKŠAITĖ

R $\frac{4603020102-247}{M\ 854(08)-88}$ 89—87

© Leidykla „Mokslas“, 1988

ISBN 5—420—00203—5

PRATARMĖ

Pastaraisiais dešimtmečiais nuo daugelio netyrinėtų mūsų kultūros ir literatūros istorijos sričių palengva nutraukiama nežinios ar spėliojimų skraistė — skelbiami moksliniai straipsniai, studijos. Vienas iš tokių iki pat šeštojo dešimtmečio nuodugniau neištirtų dalykų buvo lietuvių humanistinė lotyniškoji raštija. Jai tirti ir skelbti didelę savo gyvenimo dalį paskyrė lietuvių literatūros istorikas Marcelinas Ročka (1912—1983). Pradėjęs mokslinius tyrimus nuo M. Mažvydo ir K. Donelaičio, M. Ročka parašė daug straipsnių apie lotyniškai rašiusius poetus M. Sarbievijų, V. J. Agripą, P. Roizijų, J. Andruševičių ir kt. Be to, liko jo tyrinėjimų apie M. Husovianą, A. Volaną. M. Ročkos darbais pasinaudota akademinės „Lietuvių literatūros istorijos" I t. (1957) apžvalginiam skyriui apie lotyniškąją lietuvių literatūrą.

M. Ročkos monografija „Mykolas Lietuvis" išaugo iš ilgų XVI a. Lietuvos humanistinės kultūros tyrimų. Kai kas jau buvo skelbta tęstiniuose mokslo leidiniuose. Mykolo Lietuvio asmenybės ir jo veikalo „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" tyrimai apibendrinti ir monografija buvo baigta apie 1975 m. Autoriui mirus, pagal recenzentų pastabas rankraštis negalėjo būti tobulinamas. „Mokslo" leidyklos Filologijos redakcijos prašymu tai tik iš dalies galėjo atlikti LTSR knygų rūmų darbuotojas filologas Sigitas Narbutas. Neliesdamas autoriaus teiginių ir formulavimų, jis rankraštį vis dėlto patikslino ir papildė. Nors apskritai stengtasi išlaikyti M. Ročkos parengto mokslinio teksto pavidalą, tačiau leidinyje yra padaryta šiek tiek nedidelių pakeitimų bei papildymų.

1. Kultūros istorijos terminai, dėl kurių mokslininkai ligi šiol nėra susitarę, pateikiami pagal „Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos" vardyną. Pavyzdžiui, M. Ročka LDK raštinėje vartotą rusų kalbą vadino net trejopai: *senoji rusų kalba, senoji baltarusių kalba, senoji rusų (baltarusių) kalba.* Redaguojant šie pavadinimai suvienodinti: leidinyje vartojamas terminas — *LDK kanceliarinė slavų kalba.* Kiti autoriaus nuosekliai vartojami terminai palikti nepakeisti. Taip pasielgta su evangelikų reformatų pavadinimu *kalvinais,* nors juos dabar imta vadinti ir *kalvinistais.*

2. Pagal LTE suvienodintos ir XVI a. Europos kultūros veikėjų pavardės.

3. Recenzentų teikimu į lietuvių kalbą S. Narbutas išvertė gausias lotyniškas XV—XVI a. šaltinių citatas, kuriomis rėmėsi autorius. Vertimai pateikiami lenktiniuose skliaustuose su atitinkama nuoroda. Kai kurie populiarūs lotyniški posakiai, suprantami iš konteksto, palikti ir neišversti, pvz., Renesanso humanitarų, akcentavusių pirminius šaltinius, darbų moto — *Ad fontes!* ir kt.

4. Patikrintos beveik visos autoriaus minimų šaltinių ir citatų išnašos. Dažnu atveju jos papildytos, nes M. Ročka nurodydavo tik autoriaus pavardę ir ilgų antraščių pradžią. Išnašos priderintos prie pasikeitusių standartų. Viena kita I skyriaus šaltinių išnaša liko nepatikrinta, neradus minimų knygų Vilniaus bibliotekose. Galbūt ir M. Ročka čia citavo iš antrinių šaltinių.

Susidomėjęs M. Ročkos monografija ir teigiamai ją įvertinęs, prof. dr. Henrikas Zabulis ėmė tyrinėti Mykolo Lietuvio asmenybę ir jo veikalą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius". Iš to išėjo didokas straipsnis, kuris papildo monografiją. Manome, kad šis H. Zabulio straipsnis „Mykolo Lietuvio problema ir M. Ročkos „Mykolas Lietuvis" pravers lietuvių humanistine literatūra besidomintiems skaitytojams ir tyrinėtojams.

Mykolo Lietuvio asmenybe ne mažiau domisi ir lietuvių istorikai. Jų atradimai leido papildyti šią knygą. Edvardas Gudavičius 1978 m. „Lietuvos istorijos metraštyje" (p. 161) yra paskelbęs Mykolo Lietuvio autografą: *Venceslaus secretarius manu propria subscripsit.* Edmundas Rimša, remdamasis archyvų duomenimis ir herbais, aprašė Mykolo Lietuvio asmenybę ir genealogiją (žr. „Venclovas Agripa ir jo giminė" // LTSR MA darbai. A serija. 1986. T. 1 (94). P. 63—75; T. 2 (95). P. 72—83). 1987 m. VVU MB rankraščių skyriuje jis aptiko ir Mykolo Lietuvio — Venclovo Mikalojaičio herbinį Dembno antspaudą su inicialais *V N* (lot. *Venceslaus Nicolaus*). Autografas ir antspaudas (abu padidinti) pateikiami knygos priešlapiuose, o grafinis antspaudo vaizdas — tituliniame puslapyje ir ant aplanko.

Atsižvelgiant į Mykolo Lietuvio asmenybės ir veikalo aktualumą kitų tautų kultūros istorikams, pridedama S. Narbuto parengta reziumė rusų ir vokiečių kalba.

„Mokslo" leidyklos
Filologijos redakcija

1987.04.25

ĮŽANGOS ŽODIS

Mykolas Lietuvis gyveno ir kūrė pirmoje XVI a. pusėje, tad jo veikalas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ susijęs su lietuvių literatūros istorijos pradžia. Šis laikotarpis Europos kultūros gyvenime vadinamas Renesansu. F. Engelso žodžiais tariant, „tai buvo didžiausias progresyvus perversmas iš ligi tol žmonijos išgyventų perversmų, epocha, kuri buvo reikalinga milžinų ir kuri pagimdė milžinus — minties, aistros ir charakterio, daugiapusiškumo ir mokytumo milžinus... Tuomet nebuvo beveik nė vieno įžymaus žmogaus, kuris nebūtų atlikęs tolimų kelionių, nebūtų mokėjęs keturių ar penkių kalbų, nebūtų pagarsėjęs keliose kūrybos srityse“ [1]. Kaip tik tuo metu dėl gamybinių jėgų raidos ir naujų gamybinių santykių iš pagrindų keitėsi senoji pasaulėžiūra ir formavosi nauji santykiai su pasauliu, žmogumi, gamta ir religija. Įvairiuose Europos kraštuose Renesansą žymėjo dideli geografiniai atradimai, svarbūs technikos išradimai, humanizmo įsigalėjimas, nacionalinės kultūros ir pasaulietinės literatūros suklestėjimas.

Renesansine galima laikyti ir XVI—XVII a. pirmosios pusės Lietuvos kultūrą, tik dėl skirtingų socialinių bei politinių sąlygų ji turi kai kurių ypatybių, nebūdingų, pavyzdžiui, Italijos, Ispanijos ar Prancūzjos kultūrai.

Vienas iš ryškiausių Lietuvos Renesanso bruožų yra tas, kad čia humanizmas buvo glaudžiai susijęs su reformacija ir plėtojosi su ja beveik vienu metu. Toji aplinkybė pažangiųjų rašytojų, publicistų kūrybai teikė kovingumo. Jie nevengė satyros, parodijos bei šaržo, kai vaizduodavo aukštųjų Lietuvos visuomenės sluoksnių visuomeninį, politinį bei moralinį gyvenimą. Be to, protestantų kova dėl bažnyčios, nepriklausančios nuo Romos popiežiaus, vyko kartu su humanistų kova dėl nacionalinės kalbos ir kultūros.

XVI a. pradžioje ir viduryje žymiai paspartėjo visos raštijos raida Lietuvoje. Buvo plečiami, papildomi, taip pat kuriami nauji raštai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarine slavų kalba, atsirado nemaža istorinių, publicistinių, poetinių veikalų, parašytų lotyniškai ir lenkiškai. Gana aukštą to meto kultūros lygį rodo architektūra ir kitos meno sritys. Pakilo meninė raštijos

[1] Engelsas F. Gamtos dialektika. V., 1960. P. 6.

kokybė, atsirado naujų literatūros žanrų, rašytojo individualybė darėsi ryškesnė, raštuose padaugėjo pasaulietinių elementų. Rašytojai vis labiau išsivadavo iš viduramžių religinės pasaulėžiūros, vis drąsiau aukštino žmogų, jo gyvenimiškuosius poreikius.

Bendras nagrinėjamo laikotarpio kultūros gyvenimo pakilimas, suprantama, nebuvo be ryšio su tais pakitimais, kurie vyko to meto Lietuvos ekonominiame bei socialiniame gyvenime.

XV—XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kurioje pagrindinės gamybos šakos buvo žemdirbystė bei gyvulininkystė, palyginti smarkiai išsiplėtė vidaus ir užsienio prekyba. Ryšium su tuo feodalams iškilo reikalas intensyvinti žemės ūkį. Buvo vykdoma valakų reforma, kuri didino valstiečių išnaudojimą ir įbaudžiavinimą. Kadangi susidarė daug geresnės sąlygos parduoti žemės ūkio produktus, išsiplėtė valdančiųjų klasių buitiniai ir kultūriniai poreikiai. Tuo pat metu, įsigalint ir sunkėjant baudžiavai, suaktyvėjo valstiečių pasipriešinimas [2].

Kylant prekybai ir plečiantis prekiniams-piniginiams santykiams, nuo XVI a. pradžios pradėjo smarkiai augti miestai, ypač Kunigaikštystės sostinė Vilnius. Jis tapo svarbiausiu Lietuvos ekonominiu, politiniu ir kultūros centru, taip pat vienu iš svarbiausių miestų Rytų Europoje.

Žymių permainų tuo metu įvyko ir visuomeniniame bei politiniame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvenime. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis, kuriam anksčiau priklausė centralizuota valdžia, ėmė netekti galios ir įtakos valstybės reikaluose ir tapo renkamu valdovu. Šalia jo Kunigaikštystėje įsigalėjo Ponų taryba, o antroje amžiaus pusėje kai kurias didikų pozicijas perėmė ir bajorai.

Feodalinis susiskaldymas, dažnos didikų rietenos, tarpusavio vaidai ir savivalė trukdė lietuvių tautos ir jos nacionalinės valstybės augimui. Visa tai stabdė ir tautinės kultūros kilimą. Todėl ne be pagrindo kai kurie to meto šviesesnieji žmonės (tarp jų rasime ir Mykolą Lietuvį) stojo prieš didikus, prieš feodalinį susiskaldymą ir netvarką, gynė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumą ir savarankiškumą.

Labai įtempti tuo metu buvo Lietuvos ir Lenkijos santykiai, sukėlę daug ginčų ir nesantaikos tarp lietuvių ir lenkų valdančiųjų sluoksnių. Jau Krėvos unija (1385 m.) sudarė sąlygas didėti Lietuvoje lenkų feodalų politinei ir kultūrinei įtakai, įsigalėti lenkų katalikų dvasininkams. Pažintis su Lenkijos vidaus visuomenine bei politine santvarka, kur didikų ir bajorijos privilegijos bei teisės buvo didesnės, skatino ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikus ir bajoriją žengti lenkų valdančiųjų sluoksnių pėdomis. Krėvos unija padėjo stiprinti baudžiavą Lietuvoje. Dar labiau ją sustiprino 1569 m. Liublino unija. Ji silpnino Lietuvos Kunigaikštystę, nes lenkų katalikiškoji propaganda skaldė jos

[2] Lietuvos TSR istorija. V., 1957. T. 1. P. 162—164.

visuomenę į priešiškas grupes ir didino prieštaravimus tarp katalikų ir LDK pravoslavų. Lenkų feodalai darė žalos Lietuvos valstybei ir tuo, kad grobstė jai priklausiusias žemes. Dėl šių dalykų atsirado nemaža raštų, atspindinčių tą politinę ir kultūrinę kovą, kuri vyko tarp lietuvių ir lenkų valdančiųjų sluoksnių.

XVI a. pirmoje pusėje susiklostė daug sudėtingesni negu anksčiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykiai su savo rytiniais kaimynais, ypač su centralizuotos valdžios dėka stiprėjančia Rusų valstybe. Galutinai išsivadavusi iš mongolų-totorių priklausomybės, XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje ji tapo stambi ir stipri Rytų Europos valstybė, privertusi su savimi skaitytis artimesnius ir tolimesnius kaimynus, ir vis labiau įsitraukė į tarptautinį Europos gyvenimą.

Nemažą reikšmę tarptautiniams santykiams tuo metu turėjo stipri turkų valstybė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvenime svarbų vaidmenį vaidino ir kiti kaimynai — Krymo totoriai, kuriuos savais politiniais tikslais rėmė turkai. Savo plėšikiškais išpuoliais Krymo totoriai buvo tapę tikra rytinių Kunigaikštystės žemių rykšte, naikinančia viską, kas tik pasitaikydavo jų kelyje. Dešimtis tūkstančių žmonių jie išsivarydavo į nelaisvę.

Taigi šis sudėtingas ir intensyvus LDK vidaus bei tarptautinio gyvenimo laikotarpis kėlė naujų problemų. Ne viena šviesesnė ano meto galva ėmėsi aiškinti visų tų pakitimų priežastis, taip pat stengėsi nuspręsti, kaip naujomis aplinkybėmis turi elgtis didysis kunigaikštis, jo valdiniai, kad išlaikytų tvarką valstybės viduje, taip pat buvusį tarptautinį autoritetą ir dar plėstų savo įtaką ir stiprintų galią.

Svarbiausias veiksnys, kuris skatino valdančiuosius sluoksnius galvoti ir veikti, buvo arši klasių kova, neteisingas materialinių gėrybių paskirstymas tarp prabangoje skendinčių didikų ir skurdą kenčiančių valstiečių bei smulkių miestelėnų. Pasyvus ir aktyvus valstiečių pasipriešinimas išnaudojimui vertė valdžią imtis reformų. Dėl to, kad reikia sustiprinti valstybės aparatą ir galų gale nuraminti liaudies judėjimą, sutarė visi — didikai, bajorai, dvasininkai. Bet nebuvo vienos nuomonės, kokiais metodais tai daryti. Beveik visi manė, kad valstybę stiprinti reikia valstiečių ir miestelėnų sąskaita, bet kiekviena iš valdančios klasės grupių ir atskiri asmenys stengėsi, kad reformų atveju jie gautų daugiausia privilegijų ir neatsiliktų nuo kitų. Visa tai ir buvo priežastis, kad XVI a. pasirodė daug projektų, siūlančių įvairius būdus naujiems pertvarkymams.

Vienas tokių autorių buvo Mykolas Lietuvis. Savo traktate „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ jis stengiasi atsakyti į ano meto Lietuvos valdančiuosius sluoksnius dominančius klausimus, paaiškinti pablogėjusios padėties priežastis ir paieškoti, jo nuomone, teisingų būdų ūkinio ir politinio gyvenimo trūkumams šalinti. Domėjimasis svarbiais reikalais, rašytojo talentas bei išsimokslinimas leido jam gana plačiai ir ryškiomis literatūrinėmis

priemonėmis atskleisti mums ano meto gyvenimą, visuomenines, politines ir kultūros tendencijas. Todėl nenuostabu, kad Mykolo Lietuvio traktatas ir idėjiniu-tematiniu turiniu, ir kai kuriomis literatūrinės formos ypatybėmis tapo „vienu iš reikšmingiausių ir įdomiausių XVI amžiaus lietuvių raštijos paminklų“ [3].

Mykolo Lietuvio projektai labai svarbūs tiek istorijos ir teisės, tiek kalbos ir literatūros mokslams. Traktatą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ galima studijuoti įvairiais aspektais, ir būtų gauti įdomūs rezultatai. Šiuo tyrinėjimu siekta ir pateikti bendrą tos epochos kultūros vaizdą, ir apibūdinti autoriaus pažiūras. Visa tai stengtasi daryti daugiausia dėmesio skiriant literatūros dalykams, o pastarieji pradiniu lietuvių literatūros laikotarpiu gerokai skyrėsi nuo dabartinių. Dėl tos priežasties jiems suprasti šiame tyrinėjime daromi taip pat nedideli kultūros istorijos ekskursai.

[3] Lietuvių literatūros istorija. V., 1957. T. 1. P. 88.

MYKOLAS LIETUVIS IR JO TRAKTATAS „APIE TOTORIŲ, LIETUVIŲ IR MASKVĖNŲ PAPROČIUS“ ISTORIOGRAFIJOS ŠALTNIUOSE

Traktato spausdinimo istorija. Mykolo Lietuvio kūrinys mus pasiekė tokio pavadinimo knygoje: *Michalonis Lituani De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum fragmina X, multiplici historia referta. Et Johan. Lasicii Poloni De diis Samagitarum, caeterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum. Item De religione Armeniorum, et De initio regiminis Stephani Batorii. Nunc primum per J. Jac. Grasserum C. P. ex manuscripto authentico edita. Basileae, apud Conradum Waldkirchium, M.D.C.XV* („Mykolo Lietuvio (veikalo) Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius dešimt fragmentų su gausiais istoriniais pasakojimais. Ir lenko Jono Lasickio Apie žemaičių ir kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus. Taip pat Apie armėnų religiją ir Apie Stepono Batoro karaliavimo pradžią. Dabar pirmą kartą J. Jok. Graserio išleista pagal autentišką rankraštį. Bazelyje, pas Konradą Valdkirchą, 1615“). Kaip matome, antraštėje pateikti tikslūs išleidimo duomenys: knyga išėjo Šveicarijos mieste Bazelyje, išspausdinta K. Valdkircho spaustuvėje 1615 metais. Kartu pažymėta, kad ji išleista pirmą kartą ir pagal autentišką rankraštį, t. y. pagal originalą, o ne pagal kokį rankraščio nuorašą [4]. Toji pastaba, matyt, taikoma visiems antraštėje pažymėtiems darbams — ir Mykolo Lietuvio, ir Lasickio.

Tačiau bibliografams bei tyrinėtojams dėl kai kurių išleidimo duomenų kilo abejonių. Pirmiausia imta abejoti dėl teiginio, kad Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbai išleisti pirmą kartą 1615 m. Žinomas lenkų bibliografas K. Estreicheris yra pareiškęs nuomonę, kad Mykolo Lietuvio traktatas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ buvęs išspausdintas Gdanske 1609 m.[5] Apie tai, kad Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbai turėję būti išleisti anksčiau, kalba ir A. Mežinskis [6]. Jis remiasi rašinio „Apie žemaičių dievus“ tekstu. Kadangi su tuo tekstu susidursime šiame darbe ne kartą, pateiksime jį ištisai [7]: *Michalo fragmine quinto de mo-*

[4] K. Sirvydas taip paaiškina lenkų kalbos žodį „autentyk“: „Gromatos, lakštai tvirti arba drūti. *Literae locupletis auctoritatis* (Raštai, kurių autorystė patikima.— *Spec. red.*)“. Žr.: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Sirvydas. Dicitionarium trium linguarum. V., 1979. P. 102.

[5] Estreicher K. Bibliografia Polska. Kraków. 1882. T. 8. S. 143.

[6] Mierzyński A. Jan Łasicki: Źródło do mytologii litewskiej. Kraków. 1870. S. 5—6.

[7] Cit. pagal: Lasickis J. Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus. V., 1969. P. 36.

ribus Tartarorum et suorum Lituanorum paulo haec aliter refert. Ait enim classis Julii Caesaris ex Gallia in Britanniam navigantis partem, coortis tempestatibus, ad littus Samagiticum, ubi nunc est arx Ploteli, pervenisse, saepeque etiam hodie in illud ipsum littus, naves navigantium, vi ventorum eiici solere. Ubi Lituanorum progenitores, perisulorum maris pertaesi et praedis onusti, in tabernaculis ad focos, more militari, at adhuc in eadem Samagitia recepto, habitarint. Unde ulterius progressi, Jaczuingos atque Roxolanos subegerint. Haud absurda coniectura [8]. Taigi tie žodžiai, A. Mežinskio nuomone, turį reikšti, kad J. Lasickis Mykolą Lietuvį skaitęs prieš savo veikalo parašymą, t. y. apie 1580 m., be to, Mykolo Lietuvio traktatas „Apie papročius" turėjęs būti išspausdintas [9].

Yra dar vienas neaiškumas. Vienoje lenkų istoriko J. Herburto (1508—1577) knygoje, išspausdintoje 1615 m. Bazelyje, pažymėta, kad čia pridėti žinomieji Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbai ir kad jie išleisti irgi pagal autentišką rankraštį: *Johannis Herburti de Fulstin, Regni Polonici senatoris Cl. Chronicon seu Rerum Polonicarum compendiosa descriptio. Accesserunt ex manuscripto: Michalo Lituanus, de moribus Tartarorum, Lituanorum et Moscorum. Joannes Lasicius, de Diis Samagitarum etc. de Religione Armeniorum. Item de Introitu regis Stephani Batori. Cum privilegio Caesareo. Basileae apud Ludovicum Koenig, MDCXV* („Jono Herburto iš Fulštyno, didžiai garsaus Lenkų karalystės senatoriaus, Kronika arba Trumpa Lenkijos istorija. Priede pagal rankraštį: Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Jonas Lasickis. Apie žemaičių dievus ir t. t. Apie armėnų religiją; taip pat: Apie Stepono Batoro karaliavimo pradžią. Su imperatoriaus privilegija. Bazelis: Liudviko Kenigo sp., 1615").

Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbų antraščių redakcija šiek tiek skirtinga, bet nekyla abejonių, kad čia minimi tie patys rašiniai, kuriuos atskiru leidiniu išspausdino K. Valdkirchas.

Kaip paaiškinti tuos leidimų atvejus ir kaip suderinti juos su žinomais duomenimis?

Reikia pasakyti, kad neaiškumai kilo dėl nepakankamo įsigilinimo į spausdinimo istoriją. K. Estreicherio minėto 1609 m. leidimo visai nebuvo. Klaidingas teiginys atsirado dėl to, kad prie tų metų Herburto kronikos, buvusios Krokuvos universiteto biblio-

[8] „Penktajame veikalo apie totorių ir savųjų lietuvių papročius fragmente Mykolas truputį kitaip apie tai pasakoja. Jis sako, kad Julijaus Cezario laivyno, plaukiančio iš Galijos į Britaniją, dalis, pakilusios audros varoma, atvyko prie Žemaičių krantų, kur dabar yra Platelių pilis; dar ir šiandien smarkūs vėjai dažnai išmeta į tą patį krantą plaukiojančiųjų šiomis jūromis laivus. Čia lietuvių protėviai, bodėdamiesi jūros pavojų ir paėmę didelį grobį, apsigyveno dar ligi šiol tame pačiame žemaičių krašte išlikusių kareivių papročiu palapinėse prie židinių. Iš čia pažengę toliau, jie pavergė jotvingius ir roksolanus. Visai nekvailas aiškinimas".

[9] Mierzyński A. Op. cit. S. 5.

tekoje, buvo įrišti Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbai. Bibliografas neatkreipė dėmesio, kad ten įrištas Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio veikalų 1615 m. leidimas. Šią bibliografinę klaidą K. Estreicheris atitaisė vėlesniuose darbuose [10].

Dėl klausimo, ar J. Lasickis, kaip teigia A. Mežinskis, galėjo skaityti spausdintą Mykolo Lietuvio knygą, pasakytina, kad cituotojo traktato „Apie žemaičių dievus" tekstas, kuriuo galima remti tą nuomonę, kaip visai pagrįstai pastebėjo V. Manhardtas [11], priklauso ne autoriui, o redaktoriui J. J. Graseriui. Tai pastaba rankraščio paraštėje, įrašyta skaitant rankraščius, o spausdinant patekusi į pagrindinį tekstą. Taigi tasai tekstas visai nerodo, kad J. Lasickis būtų skaitęs Mykolą Lietuvį prieš savo darbo parašymą.

Jei ir pripažintume, kad cituotieji žodžiai priklauso pačiam J. Lasickiui, vis tiek nebūtų pagrindo teigti, kad jis skaitė Mykolo Lietuvio darbo spaudinį. Ligi šiol nė vienam bibliografui bei tyrinėtojui nėra tekę matyti ar pagal šaltinius nustatyti, kad „Papročiai" apie 1580 m. ar anksčiau būtų buvę išspausdinti. Mykolas Lietuvis savo rankraštį galėjo išspausdinti tuojau po parašymo. Tuo metu lotyniškas knygas spausdino Krokuvos universiteto spaustuvė, kuri pagal tradiciją buvo laikoma ir Lietuvos spaustuve. XVI a. pirmame ketvirtyje ji išspausdino nemaža knygų su Lietuvos herbu. Karaliaučiuje taip pat veikė spaustuvė, kuri leido ir lotyniškas knygas. Nuo 1553 m. Lietuvos Brastoje (dab. Brestas) įsikūrė Radvilų spaustuvė. Autorius savo darbą galėjo pasiųsti ir į Vakarų Europos spaustuves, kuriomis dažnai pasinaudodavo plunksną valdantys Lietuvos ir Lenkijos kultūros veikėjai. Jei Mykolas Lietuvis tomis spaudos galimybėmis nepasinaudojo ir bibliografijai nežinomas ankstesnis už Bazelio leidimas, reikia manyti, kad jo ir spausdinto nebuvo.

Atrodo, kad jau išaiškėjo, kaip buvo su Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbų leidimu drauge su J. Herburto kronika. Matyt, atskiro L. Kenigo leidimo nebuvo. Tik spaustuvininkai tarpusavyje susitarė K. Valdkircho išspausdintus Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio raštus pridėti prie J. Herburto kronikos. Tuo tikslu buvo išspausdinta atitinkama antraštė. Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio raštai turbūt buvę pridėti ne prie visų kronikos egzempliorių. Be to, būdami visai savarankiški ir nesusiję su kronika, bibliotekose atsiskirdavo ir tapdavo atskiru spaudiniu. Todėl jie retai tepasitaiko drauge su J. Herburto kronika. Apie tokį konvoliutą pateikia žinių J. J. Zaluskis savo eiliuotoje bibliografijoje [12]. Vilniaus universiteto Mokslinė biblioteka gavo iš Miuncheno valstybinės bibliotekos (Bayrische Staatsbibliothek) prie J. Herbur-

[10] Estreicher K. Bibliografia Polska. Kraków, 1901. T. 18. S. 130.
[11] Mannhardt W. Letto-Preussische Götterlehre. Riga, 1936. S. 342.
[12] Załuski J. J. Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących. Kraków. 1832. S. 22. Vienas tokio leidimo egzempliorius yra Britų bibliotekoje Londone.— *Spec. red.*

to kronikos esančio Mykolo Lietuvio traktato fotokopiją. Buvo nustatyta, kad ten yra tas pats K. Valdkircho leidinys. Tai rodo, kad tais metais jokio kito nei Mykolo Lietuvio „Papročių", nei J. Lasickio knygelės „Apie žemaičių dievus" leidimo nebuvo. Drauge nėra pagrindo abejoti knygos antraštėje pateiktais išleidimo duomenimis.

Asmenys, susiję su 1615 m. Bazelio leidimu. Apie asmenis, kurie vienaip ar kitaip prisidėjo prie Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbų, pasakoja J. J. Graseris. „Pirmoji knygelė [t. y. Mykolo Lietuvio.— *M. R.*] — pasakoja jis — buvo parašyta 1550 m. Žygimantui Augustui, pradėjusiam valdyti Lenkijos karalystę, o antroji [t. y. J. Lasickio.— *M. R.*] — 1980 m. Slucko kunigaikščiui Aleksandrui. Abu rankraščius atsitiktinai radau tarp popierių pas vieną kadaise labai garsaus spaustuvininko Petro Pernos draugą. Tam spaustuvininkui jie buvo atsiųsti išspausdinti iš Lenkijos" [13].

Taigi su Mykolo Lietuvio traktato išleidimu, J. J. Graserio, taip pat antraštės liudijimu, susiję šie asmenys: 1) Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Žygimantas Augustas, 2) spaustuvininkai P. Perna ir K. Valdkirchas, 3) asmuo ar asmenys, pasiuntę rankraštį į Bazelį, 4) netiesiogiai galėjo prisidėti taip pat darbelio „Apie žemaičių dievus" dedikacijos adresatas, J. Lasickio mecenatas Slucko kunigaikštis Aleksandras, 5) redaktorius J. J. Graseris, 6) „Papročių" dedikacijos adresatas Pronsko kunigaikštis Aleksandras, 7) svarbus ano meto politikos ir kultūros veikėjas — Vilniaus vaivada ir kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Juodasis (apie jį plačiau p. 42—43), nes per jo rankas ėjo visi svarbieji su valstybės reikalais susiję raštai; tarp jų galėjo būti ir čia nagrinėjamasis traktatas.

Tų asmenų ryšius su „Papročių" leidimu aptarkime plačiau.

1. Tas faktas, kad Mykolas Lietuvis savo darbą paskyrė Žygimantui Augustui, turint prieš akis ano meto kultūrines bei politines aplinkybes, taip pat jaunojo valdovo savybes, nieko nestebina. Šis valdovas buvo renesansinio išsimokslinimo žmogus. Jis labai mėgo visokius raštus bei knygas, buvo bibliofilas. Su dėkingumu jis priimdavo jam siunčiamus spausdintus darbus ir rankraščius. Tą jo „silpnybę" žinojo visi — pavaldiniai ir užsieniečiai,— todėl dažnai ja naudodavosi rašto bei spaudos priemo-

[13] *Prior autem libellus anno 1550 in gratiam Sigismundi Augusti, Poloniae Regnum suscipientis, alter vero anno 1580. Alexandri, Ducis Slucensis, conscriptus fuit. Deprehendi utrumque manuscriptum apud Amicum quendam inter chartas celeberrimi quondam nostri Typographi Petri Pernae, cui ut ederetur, ex Polonia missus fuit* (Cit. pagal Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moscorum fragmina X, multiplici historia referta... Basilae, 1615. P. [7]). Atrodo, kad šie žodžiai ne visai tiksliai išversti minėtame lietuviškame šio traktato leidime. Pagal jį išeina, kad rankraščiai buvo rasti pas J. J. Graserio bičiulį. Tačiau matyti, kad čia kalbama apie P. Pernos draugą: neapibrėžtai *„apud amicum quendum"* pasakyti apie savo draugą netinka.

nėmis karaliaus palankumui įgyti [14]. Žinomas lenkų publicistas ir lietuvių nedraugas S. Ožechovskis (1513—1566) Žygimantui Augustui siuntinėdavo savo darbus. Tą pat darė ir kitas lenkų publicistas A. Fričius-Modževskis (apie 1503—1572), taip pat kiti plunksną valdę bei valstybės reikalais besirūpinę žmonės. S. Ožechovskis beveik tuo pačiu metu (1549 m.) kaip ir Mykolas Lietuvis, parašė panašios tematikos, tik idėjiniu bei politiniu atžvilgiu skirtingą (prolenkišką ir prokatalikišką) darbą „Fidelis subditus. De institutione regis libri duo" („Ištikimas pavaldinys. Dvi knygos karaliaus pamokymui") ir jo rankraštį nusiuntė Žygimantui Augustui [15]. Tame rašinyje jis kėlė valstybės gyvenimo trūkumus ir nurodinėjo būdus, kaip reikia juos ištaisyti; be to, davė pasiūlymų, kaip karalius turi elgtis, kad jo paties ir karalystės gyvenimas klostytųsi laimingai *(bene ac beate ut vivendi, ita etiam regnandi)*. Jis patarė karaliui savo politiką remti šlėktos, o ne didikų interesais, gerbti katalikų bažnyčią, vykti ne į Vilnių, o į rusiškąsias valstybės žemes, nes tada geriau galėsiąs apginti valstybę nuo totorių užpuldinėjimų, vengti karaliui netinkamos meilės (galvoje turimos karaliaus vedybos su Barbora Radvilaite [16]). Karalius priėmė rankraštį ir prižadėjo jį perskaityti; be to, didikų akivaizdoje (ten buvo ir Mikalojus Radvila Juodasis) didžiadvasiškai pagyrė autorių, nors tasai buvo pridaręs jam ir Radviloms nemaža nemalonumų: juk po Žygimanto Senojo mirties drauge su laidotuvių kalba S. Ožechovskis išplatino pamfletą prieš Barborą ir Radvilas („De secundo coniugio S.R.P. Augusti ad equites Polonos oratio secunda"). Pats autorius puoselėjo viltį gauti valdovo aprobatą šį darbą išspausdinti. Tačiau tas pageidavimas neišsipildė: pamokymai karaliui nepatiko. Tai matyti iš to, kad jis padarė priešingai, negu patarė S. Ožechovs-

[14] Pavyzdžiui, jam vieną savo knygą (Commentarii in Epistolam ad Hebraeos. Ganevae, 1549) dedikavo Ž. Kalvinas.

[15] *Itaque Fidelem Subditum, natum domi nostrae annis ab hinc sex, copiosorem aliquanto, quam dudum, ad te cum talibus praeceptis publice mittimus* („Taigi „Ištikimą pavaldinį", kurį parašėme savo namuose prieš šešerius metus, dabar Tau žymiai pilnesnį negu anksčiau viešai siunčiame".— *S. N.* vert.). Cit. pagal: Orichovius S. [S. Orzechowski]. Fidelis subditus, sive De institutione regia ad Sigismundum Augustum libri duo. Cracoviae, 1584. P. 15—16.

[16] Šiuo klausimu būta ir daugiau patarėjų. Antai teisininkas, poetas ir visuomenės veikėjas P. Roizijus (apie 1505—1571) viename kūrinyje, parašytame Žygimanto Senojo laidotuvių proga (Historia funebris in obitu divi Sigismundi Sarmatiarum regis, et ad Sigismundum Augustum filium admonitio... Cracoviae, 1548), taip moko Žygimantą Augustą:

Prima tibi fidei sit cura, sit altera legum,
Tertia militiae...

(„Tau turi rūpėti: pirma — tikėjimas, antra — teisingumas, trečia — kariuomenė".— *S. N.* vert.). Cit. pagal Roysius Maureus P. [P. Ruiz de Moros]. Carmina. Cracoviae, 1900. T. 1. P. 112.

Panašios mintys dėstomos ir jau minėto A. Fričio-Modževskio laiške Žygimantui Augustui, išspausdintame veikale „Apie valstybės pataisymą" (Commentariorum de republica emendanda libri quinque... Cracoviae, 1551).

kis. Lyg tyčia jis išvyko į Vilnių pas savo žmoną Barborą, o ne į rusiškas valstybės žemes; be to Žygimantas Augustas labai liberaliai žiūrėjo į katalikų bažnyčios reikalus. Todėl „Fidelis subditus" tada negalėjo būti išspausdintas ir išėjo Krokuvoje tik po Žygimanto Augusto mirties (1584) [17]. Tuo tarpu to paties autoriaus eilės karaliaus vedybų proga „Panegyricum nuptiarum" (1553) buvo priimtos palankiai ir išspausdintos.

Ir Mykolas Lietuvis, kaip žinome, savo darbą įteikė Žygimantui Augustui. Todėl jo likimas turėjo būti kai kuo panašus ir susijęs su Žygimanto Augusto ir Radvilų politika. Mykolas Lietuvis, kaip ir minėtas lenkų publicistas, kėlė (tik prolietuviška dvasia) Lietuvos valstybės negeroves ir siūlė savo priemonių joms išgyvendinti. Jis kritikavo Lietuvos ponus, katalikų bažnyčios dvasininkus, suversdamas jiems visas kaltes dėl valstybinių nepasisekimų ir tikrais lietuviais laikydamas tik tarnybinius bajorus, gynusius valstybę ir liejusius už ją kraują. Tai buvo lyg atsakymas S. Ožechovskiui ir visiems kitiems, nedraugiškai lietuvių atžvilgiu nusiteikusiems, lenkams. Žinoma, Lietuvos politiniams veikėjams nepatikdavo, kad lenkai jau tada atvirai svarstydavo, „Ar galima mūsų šviesiausiam ir nenugalimajam karaliui Žygimantui Augustui inkorporuoti į Lenkijos karalystę daugiau Lietuvos valdomų kunigaikštysčių" [18]. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politiniai veikėjai jautriai reaguodavo į jiems nepalankias kronikas ir kitokius raštus. Tie reikalai iškildavo ir seimuose. Pavyzdžiui, Lietuvos Brastos seime (1559) Lietuvos valstybės atstovai, vadovaujami Mikalojaus Radvilos Juodojo, reikalavo, kad valdovas įsikištų ir apgintų Lietuvą nuo neteisingų lenkų užsipuldinėjimų, šmeižtų ir pretenzijų. Tada buvo pasipiktinta nepalankia lietuviams M. Kromerio kronika „Apie lenkų kilmę ir nuveiktus darbus" („De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX"... Basiliae, 1555). Ten pat, Bazelyje, 1558 m. pasirodė ir antrasis šio veikalo leidimas. Buvo atsikertama ir pačiam S. Ožechovskiui, kaip tai rodo autorių kolektyvo parašyta poleminė brošiūra „Lenko pasikalbėjimas su lietuviu" („Rozmowa Polaka z Litwinem"). Darbas, kaip pažymėta pačioje antraštėje, „parengtas prieš begėdišką ir klaidingą Stanislovo Ožechovskio raštą, kuriuo jis užsigeidė nepelnytai apžmeižti garsingą Lietuvos kunigaikštystę". Čia puolama jo knyga „Quincunx" (1564), kurioje taip pat kalbama apie LDK inkorporaciją į Lenkijos karalystę.

Taigi XVI a. viduryje raštu ir žodžiu vyko kova tarp lietuvių ir lenkų. Suprantama, kad abi kovojančios pusės stengėsi valdovą naujomis aplinkybėmis (Žygimantas Augustas tapo Lenkijos karaliumi) palenkti į savo pusę. Turėdami prieš akis lenkų lite-

[17] Hartleb K. Bibljoteka Zygmunta Augusta. Lwów, 1928. S. 64.

[18] Taip vadinasi vienas XVI a. vidurio lenkų autoriaus Antano iš Napachanios (Antoni z Napachania) traktatas — „An licet regi nostro serenissimo invictissimoque Sigismundo Augusto incorporare Regno Poloniae plures ducatus a possessione Lithuaniae" (B. v., 1550).

ratūrinį aktyvumą, lietuvių politikos bei kultūros veikėjai negalėjo leisti, kad jaunasis valdovas būtų informuojamas vienašališkai. Vėl reikia pažymėti, kad čia svarbus vaidmuo turėjo tekti Radviloms (Juodajam ir Rudajam), kurie darė įtaką jaunajam valdovui ir visą Kunigaikštystės valdžią buvo sukoncentravę savo rankose. Jų įtaka labai jaučiama ir XVI a. vidurio Lietuvos literatūriniame gyvenime.

2. „Papročius" turėjo išspausdinti Bazelio spaustuvininkas P. Perna, tačiau išspausdino tik K. Valdkirchas.

Apskritai Bazelis XVI a. viduryje ir antrojoje pusėje buvo tapęs svarbia humanistiškai nusiteikusios ir į reformas linkusios Lietuvos-Lenkijos jaunuomenės rinkimosi vieta. Čia ilgą laiką gyveno ir dirbo Europos humanistų vadas Erazmas Roterdamietis; veikė didelės spaustuvės, leidusios darbus, kurių autoriai buvo kilę iš įvairių kraštų, tarp jų ir iš Europos šiaurės. Ten spausdinta nemaža knygų, dedikuotų žymiems Lietuvos-Lenkijos politiniams veikėjams (Žygimantui Augustui, Radviloms ir kt). Jaunuomenė, atvykusi iš tolimų šiaurės kraštų, čia rasdavo palankių mecenatų. Toks buvo mokytas humanistas, Bazelio universiteto graikų kalbos profesorius ir garsus spaustuvininkas Joanas Oporinas (1507—1568) [19]. Nemaža mokinių, kilusių iš tų kraštų, turėjo italų kilmės humanistas C. S. Kurionė. Tuos glaudžius ryšius stiprino Lietuvoje nuo XVI a. vidurio įsigalėjęs „šveicariškas tikėjimas" — kalvinizmas. Nemaža jaunimo vykdavo į Bazelį studijų tikslais. 1563 m. to miesto universitete įsimatrikuliavo Žemaičių seniūnas ir Vilniaus kaštelionas J. Kiška su šešiais bajoraičiais. 1590 m. ten studijavo J. Skuminas-Tiškevičius, du (Lukas ir Jurgis) Masalskiai su keliais bajoraičiais, 1596 m.— Naugarduko vaivadaitis Jurgis Radvila, Vilniaus vaivadaitis Jonušas Radvila su dešimčia palydovų ir kiti [20]. Taigi mokslo ten sėmėsi nemaža kilmingojo jaunimo, kuris, užmezgęs ryšius su Bazeliu studijų metais, palaikydavo juos ir grįžęs namo.

Tokie ryšiai užsimezgė tarp spaustuvininko P. Pernos ir Lietuvos žmonių.

P. Perna (gimęs prieš 1522 m.) buvo italas, kilęs iš Lukos miesto. Dėl reformacinių pažiūrų buvo priverstas pasitraukti iš tėvynės ir persikėlė į Šveicariją. 1542 m. jis įsimatrikuliavo Bazelio universitete. Būta apsukraus žmogaus, nes greitai įsigijo spaustuvę ir sėkmingai darbavosi knygų prekybos srityje. Spausdino įvairias knygas. Jam priklauso du M. Makiavelio garsiojo „Kunigaikščio" leidimai (1560 ir 1580 m.), J. Akoncijaus *(Accontius)* „Šėtono kovos gudrybės" („Strategemata Satanae"). Pagal

[19] Pavyzdžiui, J. Oporinas M. Radvilai Juodajam dedikavo Demetrijaus Faleriečio knygą „Apie stilių" (Demetrius Phalerius. De elocutione liber. Basileae, 1557).

[20] Sapoka A. Kur senovėje lietuviai mokslo ieškojo? // Židinys. 1935. T. 22. P. 424. Žr. taip pat: Kallenbach J. Polacy w Bazylei w XVI wievu // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. Kraków. 1890. T. 6. S. 1—9.

italų leidėjo Pjetro de Sedabonio užsakymą P. Perna išspausdino plačiai žinomus Aristotelio „Poetikos" komentarus, kuriuos parengė L. Kastelvetras. Tai buvo rimta spaustuvė. Jos leidinius gražiomis iliustracijomis puošdavo dailininkas T. Štimeris. P. Perna palaikydavo glaudžius tipografinius ir prekybinius santykius su minėtuoju J. Oporinu [21]. Būdamas protestantas, P. Perna spausdino proreformacines knygas. Kaip jis pats sako, tokiais atvejais jo tikslas buvęs „leisti naudingas teologines knygas ir, kiek įmanoma, be klaidų; būti lyg viešųjų raštų tikrintoju *(publicus notarius)* ir kovoti su ta daugybe klaidų, kurių prisikaupė bažnyčioje". Kai kurių P. Pernos spausdintų knygų dedikacijos rodo, kad jis palaikė ryšius su Lietuvos įtakingais žmonėmis. Pavyzdžiui, jis išleido buvusio vienuolio ir Reformacijos veikėjo B. Okino (Ochino) darbą „Pokalbių antroji knyga" („Dialogorum liber secundus..." Basileae, 1563), dedikuotą Vilniaus vaivadai M. Radvilai Juodajam. Taip pat žinoma, kad jis susirašinėjo su Vilniaus kalvinų sambūrio mokytoju M. Čechovicu (1532—1613). Jis prašė tarpininkauti, kad Lietuvos sostinėje būtų priimtas minėtasis B. Okinas. Mat jis dėl arijoniškų pažiūrų buvo ištremtas iš Šveicarijos ir tremiamas iš kitų kraštų [22]. Lietuvos kalvinų globėjas M. Radvila Juodasis tais metais ėmė linkti į arijonizmą, todėl apie B. Okino priėmimą Lietuvoje buvo galima su juo kalbėti.

Taigi tarp Lietuvos kalvinų ir Bazelio spaustuvininko P. Pernos ryšiai buvo užsimezgę. Jo dirbtuvė tapo jų spaustuve užsienyje. Todėl į jį kreipėsi tie asmenys, kurie norėjo išspausdinti Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio darbus. Spaustuvininkas J. Oporinas, kuris taip pat palaikė ryšius su Lietuva ir Lenkija, negalėjo priimti spausdinimo užsakymų, nes jau buvo miręs (1568; spaustuvę buvo pardavęs 1567 m.). Bet ir Perna tų darbų neišspausdino. Jie jam buvo nusiųsti, matyt, 1581—1582 m., nes, kaip žinome, tik 1580 m. buvo parašytas drauge išspausdintas J. Lasickio darbelis „Apie žemaičių dievus". Aiškinant priežastis, kodėl P. Perna jų nespausdino, pirmiausia reikia atsiminti, kad jo spaustuvės veikloje tuo metu įvyko didelių pasikeitimų. 1582 m. mirė pats P. Perna; spaustuvę perėmė jo žentas K. Valdkirchas, nepasižymėjęs tokiais organizaciniais gabumais, kurių turėjo velionis jo uošvis. Netrukus mirė ir Pernos duktė Laura Valdkirch. K. Valdkirchas greitai vedė kitą žmoną; paskui apie 1592 m. su spaustuve persikėlė į Šafhauzeną, bet, neradęs palankios spaustuvei veikti aplinkos, netrukus grįžo atgal į Bazelį [23]. Visi tie įvy-

[21] Žinoma, tuodu asmenys (Oporinas ir Perna) skirtingi ir negalima jų tapatinti, kaip daro M. Liubavskis straipsnyje „Kas buvo Mykolas Lietuvis" ir knygos parengėjas J. Jurginis, tos klaidos nepaaiškinęs. Žr. Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. P. 125—133.

[22] Plg.: Historia Reformationis Polonicae. P. 110.

[23] Lexikon des gesamten Buchwesens / Hrsg. von Karl Löffler und Joachim Kirchner. Leipzig, 1936. Bd. 2. S. 635; Basler Büchermarken bis zum Anfang des 17 Jahrh. / Hrsg. von P. Heitz. Strassburg, 1895. S. XXXV.

kiai silpnino spaustuvės veiklą. Besikilnojant iš vienos vietos į kitą, rankraščiai galėjo ir nusimėtyti, jei Graseris juos rado pas vieną P. Pernos bičiulį.

3. Kas nusiuntė Mykolo Lietuvio ir J. Lasickio rankraštį kalvinui P. Pernai į Bazelį?

Aplinkybės verčia manyti, kad tai padaryti galėjo Lietuvos kalvinai ar kuris nors iš kalvinų. J. Lasickio rankraštis galėjo sudaryti Vilniaus kalvinų parengto rinkinio „Panteonas" dalį. A. Briuknerio duomenimis, Vilniaus kalvinai 1580 m. parengė tokį darbą ir nusiuntė spausdinti P. Pernai į Bazelį.

Pats „Panteono" pavadinimas rodo, kad tame darbe buvo pasisakoma prieš katalikų bažnyčios palaikomą šventųjų kultą. Dėl to šventųjų garbinimo ir liuteronai, ir kalvinai katalikus vadindavo stabmeldžiais, turinčiais daug dievų ir sukūrusiais visą pagonišką panteoną. Apie 1580 metus disputas dėl šventųjų garbinimo buvo įgavęs gana platų užmojį. Žinomas kalvinų ideologas A. Volanas (1530—1610) parašė specialų raštą prieš jėzuitų mokymą apie šventuosius ir pavadino jį „Vilniaus lojolininkų stabmeldystės pasmerkimu" (Idololatriae Loiolitarum Vilnensium oppugnatio". Vilnae, 1583). Jame jis mini, kad prieš porą metų tarp jo ir jėzuitų vykęs ginčas. Kadangi jėzuitai, gindami stabmeldystę, vis nenurimstą, jis nutaręs pasisakyti tuo reikalu dar kartą ir įrodyti jų argumentų menkumą. Kalvinus turėjo palaikyti į Bazelį pasiųstasis spausdinti „Panteonas". Tam reikalui taip pat tiko J. Lasickio darbelis apie žemaičių dievus. Juk to darbelio tendencija aiškiai kalviniška. Jame pateikiama šveicarų kalvinų autoritetu paremta katalikų mokymo ir religinės praktikos garbinti šventuosius kritika: katalikai maža besiskirią nuo pagonių žemaičių ir antikinių dievų garbintojų. Esą daug krikščionių, kurie nesitenkindami viena visagale dievybe, žemaičiais ar senovės stabmeldžiais sekdami, prisigalvoję sau įvairių pagalbininkų. Jonas ir Povilas, jų prietaringu įsitikinimu, nukreipią kenkėjus nuo pasėlių. Lyg Vestai ugnimi rūpintis jie paveda Agotai. Karys Florianas gesinąs gaisrus. Tuos visus prietarus atskleidęs Bulingeris savo knygoje „Apie klaidos kilmę" [24]. Bulingeris (1504—1575) — garsus Šveicarijos kalvinų ideologas. Su juo susirašinėdavo ir apie 1578 m. jo redakcijos „helvetų konfesiją" priėmė Lietuvos kalvinai.

Taigi J. Lasickio rankraštis buvo visai tinkamas spausdinti kalviniškame Bazelyje ir kalvino P. Pernos spaustuvėje. Kiek idėjiniu atžvilgiu tiko Mykolo Lietuvio darbas „Apie papročius", sunku pasakyti, nes išliko ne visas. Tačiau likusioji dalis rodo, kad kai kuo ji galėjo patenkinti Lietuvos ir Bazelio kalvinus, nes, be kitų šveicarus dominančių dalykų, joje yra daug griežtos kritikos katalikų bažnyčios adresu.

---

[24] Lasickis J. Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus. V., 1969. P. 44—45.

Natūralu manyti, kad prie „Panteono“ ir Mykolo Lietuvio rankraščio spėjamo pasiuntimo P. Pernai prisidėjo J. Lasickis, nes jų darbai kartu rasti ir kartu išspausdinti. J. Lasickis palaikė ryšius su įtakingais Lietuvos kalvinais. Jis draugavo su M. Radvilos Rudojo sekretoriumi ir Lietuvos kalvinų vadovu A. Volanu. Galima spėti, kad per tą asmenį Lasickis gavo Mykolo Lietuvio darbą iš Radvilų archyvo. J. Lasickis turėjo daug pažinčių Vakarų Europoje. Būdamas Lietuvos-Lenkijos didikų namų mokytoju, kartu su savo auklėtiniais jis daug keliavo po įvairius kraštus [25].

Svarbu pažymėti ir tai, kad J. Lasickis užsienyje ieškojo savo raštams leidėjų; be to, nenutrūko jo ryšiai su naujuoju P. Pernos spaustuvės savininku K. Valdkirchu. Apskritai toji spaustuvė ir toliau pasiliko svarbiausia Lietuvos kalvinų spaustuve užsienyje. Pavyzdžiui, tas spaustuvininkas, 1594 m. vėl grįžęs į Bazelį, išleido Lietuvos kalvino A. Chšonstovskio *(Chrząstovius, Chrząstowski)* knygą „Dvi knygelės apie mišių aukojimą“ („Duo libelli de opificio Missae“) su dedikacija Žemaičių kaštelionui M. Naruševičiui ir J. Lasickio Vilniuje 1592 m. rašytu laišku dedikacijos adresatui. Ir K. Valdkirchas palaikė savo uošvio praktiką skirti knygas Radviloms. Pavyzdžiui, tokia knyga buvo „Laidotuvių giesmės didžiai garsaus bei didžiadvasiško pono Kristupo Radvilos, Biržų ir Dubinkių valdovo... mirties proga“ *(„Epicedia in illustrissimi et magnanimi principis dn. domini Christophori Radziwili Birzarum e Dubinkis dynastae... obitum...“)*, išspausdinta 1603 m.

1580 m. J. Lasickio susirašinėjimas su Bazelio gyventojais rodo, kad Lietuvos-Lenkijos valstybės santykiai su turkais, totoriais ir Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste autoriui buvo labai svarbūs. Jis siuntinėjo bazeliečiams ir knygų ta tematika [26]. J. Lasickis ir pats spausdino panašias knygas Vakarų Europos spaustuvėse. Viena iš jų yra „Apie rusų maskvėnų ir totorių religiją, aukojimus, vestuvių ir laidotuvių apeigas“ („ De Russorum Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum, funerum ritu“. Spirae. 1582).

Apskritai XVI ir XVII a. knygos apie Rytų Europos kraštus Vakarų Europoje buvo mėgstamos ir skaitomos. Europos visuomenę dar veikė naujų žemių atradimo nuotaikos. Vakarų Europos skaitytojai reikalavo žinių apie nežinomus ar mažiau žinomus kraštus, kad su jais užmegztų ryšius. Tarp mažai žinomų kraštų buvo ir Lietuva, Maskvos valstybė, iš dalies Lenkija. Todėl nenuostabu, kad XVI a. vienas po kito pasirodo tų kraštų aprašymai. Tuo atžvilgiu Vakarų Europos skaitytojui buvo įdomus ir Mykolo Lietuvio darbas apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius.

---

[25] Apie J. Lasickį plačiau: L a s i c k i s J. Min. veik. P. 52—58.

[26] Plg. W o t s c h k e Th. Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen. 1908. S. 406.

4. Įsigilinus į ano meto kultūros aplinkybes, matyti, kad, įteikiant J. Lasickio ir Mykolo Lietuvio darbus spaustuvininkui P. Pernai, įtakos galėjo padaryti darbelio „Apie žemaičių dievus“ dedikacijos adresatas — Slucko kunigaikštis Aleksandras (miręs apie 1591—1593 m.). Jo tėvas Jurgis ligi savo mirties (1578) globojo žinomą istoriką M. Strijkovskį. Kaip ir tėvas, Aleksandras taip pat garsėjo kaip mecenatas. Tas didikas apie 1580 m. mokslo tikslais keliavo po Vakarų Europą. Jis savo vardą mielai susiedavo su spauda. Kai Aleksandras studijavo Ingolštate, V. Ratmaras knygoje „Ingolštato akademijos darbų pirmas tomas“ („Almae Ingolstadensis academiae tomus primus“, 1571) jam ir P. Naruševičiui dedikavo eilių, pateikdamas drauge tos mokyklos lietuvių ir lenkų studentų sąrašą. Vėliau šveicaras T. Cvingeris (Zuingerus), su kuriuo susirašinėjo ir kuriam knygas siuntinėjo J. Lasickis, jam dedikavo savo leidžiamą Aristotelio „Nikomacho etiką“ ir „Politiką“ [27]. Tų veikalų dedikacijų autorius giria patį Aleksandrą, Radvilų giminę (jo senelė buvo Elena Radvilaitė, o sesuo ištekėjo už Biržų linijos Janušo Radvilos), jo motiną Kotryną Tenčinskaitę. Kitas asmuo — J. Sturmijus — kreipėsi į Aleksandrą jam skirtu laišku apie kunigaikščio auklėjimą („Epistola ad illustrissimum principem Alexandrum, Ducem Slucensem, de educatione principum“. Argentorati, 1581).

Taigi tos aplinkybės rodo Slucko kunigaikštį Aleksandrą galėjus kai kuo prisidėti, kad Mykolo Lietuvio traktatas drauge su J. Lasickio darbeliais patektų į Bazelį pas spaustuvininką P. Perną. Tačiau P. Perna jo išspausdinti negalėjo. Jį išspausdino jo įpėdinis K. Valdkirchas jau naujomis aplinkybėmis, tarpininkaujant J. J. Graseriui.

5. Johanas Jakobas Graseris (Grasser, 1579—1627) — garsus šveicarų istorikas, poetas, kalvinų teologas. Gimė Bazelio pamokslininko šeimoje. Antikinių studijų reikalais jis buvo išvykęs į Prancūziją ir ten gana ilgai gyveno. Trejus metus profesoriavo Provanso mieste Nime (lot. *Nemausum*). Už nuopelnus kultūros srityje pakeltas rūmų grafu *(comes palatinus)*, kavalieriumi *(eques auratus)* ir romėnų piliečiu *(civis Romanus)*. Daug keliavo po Prancūziją, pasiekė Angliją. Grįžęs į tėvynę, tapo Bernvilio pamokslininku. Paskui toms pačioms pareigoms persikėlė į Teodoro bažnyčią gimtajame Bazelio mieste. Čia ir mirė [28].

Šaltiniai mini tokius J. J. Graserio spausdintus darbus: „Mistinės teologijos veidrodis“ („Speculum theologiae mysticae“), „Komentarai Horacijaus raštams“ („Commentarii in Horatium“), „Apie Nimo senybes“ („De antiquitatibus Nemausensibus“),

[27] Aristoteles. Ethicorum Nicomachiorum libri decem. Basileae, 1582; Politicorum libri octo. Basileae, 1582.

[28] M. Liubavskis, I. Jonynas ir J. Jurginis mini, kad J. J. Graseris buvęs Bazelio universiteto profesorius, tačiau nenurodė šaltinių. Pagal turimus duomenis nenustatyta, kad šis asmuo būtų ėjęs minėtas pareigas Bazelio ar kitų Šveicarijos miestų universitetuose.

„Trumpa lenkų istorija“ („Rerum polonicarum compendiosa descriptio“), „Rytų ir pietų bažnyčia“ („Ecclesia orientalis et meridionalis“), „Istorinis bei politinis kelionių dienynas“ („Itinerarium historico-politicum“), „Valdiečių kronika“ („Chronicon Valdenser“), „Dangiškasis sielos stalas, arba Komunijos knygelė“ („Der himlische Seelentisch oder Communio-Buchlein“), „Italų, prancūzų ir anglų žymiųjų įvykių aprašymas“ („Italienisch-französisch-englische Schatzkammer“) ir kt. Be to, jis yra išleidęs poezijos knygų: „Poezija“ („Poemata“), „Idilija, šlovinanti Šveicariją“ („Eidyllion Helvetiae laudem complectens“)[29].

Pateikti faktai rodo, kad J. J. Graserio interesai buvo platūs. Jis domėjosi istorija, filologija, kelionių aprašymais, teologija. Jo dėmesį patraukė ir Europos šiaurės kraštai. Kaip vienas kalvinų veikėjų, jis, be abejo, rūpinosi Lietuvos kalvinų būkle, kuri XVII a. pradžioje staigiai blogėjo ir kėlė susirūpinimą visiems „Šveicarijos tikėjimo“ gynėjams.

6. Savo rūpestį dirbti kalvinų bažnyčiai pagyrimais bei paskatinimais J. J. Graseris išreiškia dedikacijoje Oktavianui Aleksandrui. Jis giria jo tėvą, kad tas „taip aukštai iškilęs savo dorybėmis ir išsimokslinimu tarp jūsų karalystės ponų su ypatingu atsidavimu ir nenuilstamai rūpinosi dievo garbe, bažnyčios taika ir valstybės gerove“. Iš tikrųjų jo tėvas Aleksandras, senatorius, Trakų kaštelionas (miręs 1595 m.), būdamas vienu iš pasiuntinių pakviesti karaliumi Henriką Valua, visokiais būdais stengėsi įsigyti būsimojo valdovo palankumą, kad galėtų padėti kalvinams išgauti daugiau laisvės, negu jie jos turėjo. Jis rūpinosi, kad reformacijos gynėjai ir LDK pravoslavai susijungtų prieš katalikus. Tuo reikalu rašė laišką Torūnės sinodui, kur 1595 m. turėjo tartis kalvinai, liuteronai ir disunitai[30]. Jaunasis kunigaikštis Oktavianas Aleksandras (miręs apie 1638 m.) taip pat buvo kalvinas. Jų šeima priklausė Vilniaus kalvinų sambūriui drauge su pakancleriu E. Valavičiumi, vaivada Monvydu Dorohostaiskiu, kaštelionu M. Savickiu, kaštelionu J. Hlebavičiumi, kunigaikščiu J. Svirskiu ir kt.[31]. Taigi jis buvo vienas iš įtakingųjų kalvinų, iš kurio J. J. Graseris, kaip kalvinų veikėjas, galėjo kai ko tikėtis, puoselėjant „šveicarų tikėjimą“ Lietuvoje. Jis net džiaugiasi galėdamas „pasveikinti tas bendruomenes, kurias dievas paskleidė“ jo valdomose plačiose žemėse, nes jaunasis kunigaikštis iš Vakarų Europos grįžtąs tikrai išsimokslinęs.

J. J. Graseris mini, kad Aleksandro Oktaviano tėvas buvęs didelis menų mylėtojas, literatūros bei rašytojų mecenatas. Reikia manyti, kad ir sūnus tęsė tėvo tradicijas. Be abejo, jis norėjo

[29] Jöcher G. Allgemeines Gelehrtenlexicon. 1790. Bd. 2. S. 1135; Grand dictionnaire universel. T. 8. P. 1466.
[30] Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. Poznań, 1842. T. 1. S. 17, 42, 103.
[31] Zbiór pomników Reformacji Kościoła polskiego i litewskiego. Ser. 1. Z. 1: Zabytki z wieku XVI-go. W., 1911. S. 37.

susieti savo vardą su literatūra ir prisidėjo kaip „liberalis Mecaenas“ ir materialiai prie Mykolo Lietuvio darbo išleidimo.

Tačiau J. J. Graseris, kaip žinome, savo dedikacijos adresatui grįžimo į tėvynę proga įteikė ne visą, o sutrumpintą Mykolo Lietuvio darbą. Motyvus, kurie jį paskatino perredaguoti ir sutrumpinti veikalą, nors ir ne visai aiškiai, jis išdėstė po pirmojo skyriaus pastaboje skaitytojui: „Po šio einančiuose tomuose Mykolas vien tik skundžiasi sugedusiais savo tautos papročiais, sakydamas, kad už juos nesą pražūtingesnio priešo ir jį pirmiausia reikia išguiti. Toliau jis nori, kad tie papročiai būtų pataisyti ir nurodo karaliui priemones. Tačiau mes, palikę šios rūšies nusiskundimus, kurių apstu ir kitose tautose, susipažinkime tik su tuo, kas liečia gyvenimo mokytoją — istoriją“ [32].

Iš tų žodžių galima spręsti, kad J. J. Graseris prieš akis turėjo rankraštį, kuriame plačiai buvo kalbama apie lietuvių tautos papročius. Autorius juos vertino ir kritikavo. Jis siūlė karaliui būdus, jo nuomone, negeriems papročiams pataisyti. Bet daugelis tų samprotavimų, matyt, buvo bendro pobūdžio, neryškūs ir ne visi tinkami pamokyti skaitytoją. J. J. Graseris sumanė iškelti tuos dalykus, kurie savo konkrečiu ryškumu bei įtaigumu paskatintų dedikacijos adresatą, kuriam ne kartą teksią grumtis su totoriais ir maskvėnais, ir kitus skaitytojus ką nors daryti arba ko nors vengti. Tokią išvadą galima daryti iš ciceroniškos istorijos charakteristikos — „magistra vitae“.

Graikų ir romėnų istoriografijai didelės įtakos padarė poezija ir retorika (istorija —„*opus maxime oratorium*“). Istorikas pagrindinį dėmesį skirdavo kokiai nors asmenybei išgirti *(laudatio)* arba išpeikti *(vituperatio)*, o tikri istoriniai faktai sudarydavo tik atramą toms retorinėms antitezėms. Pavyzdžiui, garsusis romėnų istorikas Titas Livijus, kurio autoritetas buvo labai didelis ir Renesanso laikais, sekdamas Cicerono prozos tradicijomis, praeitį vaizdavosi kaip gerų ar blogų pavyzdžių visumą, pamokančią, kuo tinka sekti ir ko reikia vengti. Savo Romos istorijos („Ab urbe condita“) įžangoje Titas Livijus kviečia atkreipti ypatingą dėmesį į papročius, t. y. į masių ir atskirų asmenų moralę įvairiais laikotarpiais. Jo nuomone, protėvių aukštos moralinės ypatybės, jų patriotizmas ir laisvės meilė, vyriškumas ir savęs išsižadėjimas, pamaldus ir kuklus gyvenimo būdas sudarė pagrindus romėnų valstybei augti, o papročių sugedimas tapo pilietinių sąmyšių ir valstybės smukimo priežastimi.

Matyt, taip, antikinių tradicijų veikiamas, savo uždavinį suprato ir redaktorius J. J. Graseris. Iš Mykolo Lietuvio veikalo jis atrinko spaudai tuos Lietuvos istorijos faktus, kurie ryškiai — šviesiomis ar tamsiomis spalvomis — piešė sektinus ar vengtinus pačių lietuvių, jų kaimynų tolimos ar artimesnės praeities mora-

[32] Mykolas Lietuvis. Min. veik. P. 38.

linius pavyzdžius, o atmetė bendrąsias vietas, tinkančias visur ir visiems.

Tačiau kartu reikia pažymėti, kad kalvinui J. J. Graseriui, peržiūrint veikalą, turbūt rūpėjo ir ideologijos reikalai. Juk istorija, kaip gyvenimo mokytoja, turėjo mokyti „teisingai", t. y. kalviniškai. Mykolo Lietuvio darbas buvo rašytas daugiau kaip prieš šešiasdešimt metų. Per tą laiką daug kas pasikeitė Lietuvoje ir Šveicarijoje. Lietuvoje darbo parašymo metu (apie 1550 m.) kalvinai dar nesireiškė, o liuteronų buvo labai nedaug. Taigi katalikų bažnyčia tebeturėjo tvirtas ideologines pozicijas. Kiekvienas viešumai skirto darbo autorius tos aplinkybės nepaisyti negalėjo, nes priešingu atveju jam grėsė bažnytinis teismas ir kalėjimas. Taigi Mykolo Lietuvio darbe turėjo būti dalykų, priimtinų katalikiškajai, o nepriimtinų kalviniškajai interpretacijai. Be to, ir pačioje Šveicarijoje kalvinų „tikėjimo išpažinimas" pergyveno per tą laiką kelias stadijas. Bazelio „pirmoji konfesija" buvo priimta 1534 m. Tačiau minėtasis H. Bulingeris visų Šveicarijos bažnyčių vardu 1536 m. pasirašė naują „Šveicarų konfesiją". 1564 m. tas pats H. Bulingeris dar kartą sudarė bent kiek pakeistą konfesiją. Lietuvoje ir Lenkijoje ji buvo priimta 1578 m. Tada, žinoma, liko mažiau kliūčių bendradarbiauti Lietuvos ir Šveicarijos kalvinams, tuo tarpu anksčiau santykiai gerokai buvo pašliję, kai Lietuvoje ėmė plisti arijonizmas ir net kalvinų globėjas M. Radvila Juodasis palinko į jo pusę.

Taigi dėl to, kad per laikotarpį, praėjusį nuo „Papročių" parašymo iki išspausdinimo įvyko tiek daug pasikeitimų, neabejotina, kad darbe buvo teiginių ir pavyzdžių, kurie turėjo nepatikti kalvinams P. Pernai ir J. J. Graseriui. Kas netiko skelbti kalviniškai „gyvenimo mokytojai", įpareigotai propaguoti kalvinizmą pagal paskutinį variantą, tai turėjo paliesti redaktoriaus plunksna.

Redaktorius J. J. Graseris, matyt, išbraukė Mykolo Lietuvio (ir J. Lasickio) darbo pradžioje buvusią dedikaciją. Dedikacijas duoti buvo to meto visuotinė mada, apiforminant knygas. Iš tos dedikacijos J. J. Graseris paėmė mums žinomus duomenis apie darbo parašymo laiką ir paskirtį, nes tie faktai neminimi pačiuose darbuose. Priežastis atsisakyti tos dedikacijos buvo ta, kad jų adresatai seniai buvo mirę, ir kreipimasis į juos būtų buvęs nebeaktualus. Norėdamas suaktualinti darbus, leidėjas vietoje senosios įvadinės dalies turėjo įdėti naują dedikaciją, skirtą Pronsko kunigaikščiui Aleksandrui Oktavianui.

Turint prieš akis tas aplinkybes, galima įsivaizduoti, kad darbo apie papročius autentiškas rankraštis turėjo būti gerokai didesnis už tą, pagal kurį buvo parengta knyga. Kaip mažėjo rankraštis, rodo žymės knygos skirstyme.

Bibliografas K. Estreicheris mano, kad Mykolo Lietuvio rankraščio originalas buvęs suskirstytas į dešimt skyrių, pavadintų

„fragmina" — nuolaužos [33]. Leidėjas iš tų skyrių pirmą įdėjęs visą, kitus septynis davęs sutrumpintus, devintą vėl visą, dešimtą vėl sutrumpintą. Kartais aiškinama, kad Mykolo Lietuvio darbas trumpintas dviem atvejais: pirmą kartą sutrumpinęs pats autorius, kai norėjęs su savo dideliu (dešimties dalių) darbu supažindinti karalių, o antrą kartą — J. J. Graseris [34]. Abiem atvejais sutinkama, kad į Bazelį nusiųstame rankraštyje darbo dalių pavadinimas buvo *„fragmen"*. Matyt, remiamasi jau anksčiau minėtu J. Lasickio tekstu, kur kalbama apie „Papročių" dalis, vadinant jas *fragmen, fragmina.*

Tačiau ir čia reikia pakartoti tai, kas jau sakyta anksčiau: cituotieji darbelio „Apie žemaičių dievus" žodžiai priklauso redaktoriui J. J. Graseriui, o ne J. Lasickiui. Taip pat J. J. Graseriui priklauso visas žinomas Mykolo Lietuvio darbo suskirstymas.

Pagrindinis perredaguotų darbo dalių pavadinimas yra *fragmen.* Vienoje vietoje redaktorius skyrius vadina ir „tomais": *In sequentibus hunc tomis...* . Taip pavadindamas prieš akis jis turi žodžio *„tomos"* kilmę iš graikų kalbos veiksmažodžio *temno* — pjauti. Vadinasi, *tomos* reiškia „nuopjovą", kuri, žinoma, daug nesiskiria nuo *fragmen* — nuolaužos. Skirstydamas darbą skyriais, J. J. Graseris rašo: *Fragmen primum, Finis fragminis secundi, Fragmen nonum, Finis fragminum Michalonis Lituani.* Pateikdamas to *fragmento* (tomo) trumpą ištrauką, jis naudojasi graikišku terminu *epitome* (trumpa ištrauka), kilusiu iš žodžio *epitemno* (supjaustyti). Todėl jis rašo: *Epitome fragminis secundi, Epitome fragminis quarti, Epitome fragminis quinti* ir t. t. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad trečiojo skyriaus antraštė, skirtingai nuo kitų, skamba šitaip: *Epitome fragminis libri tertii* („Trečiosios knygos fragmento trumpa ištrauka"). Ši antraštė rodo, kad Mykolo Lietuvio darbas buvo parašytas „knygomis" *(liber)* ir jų mažiausiai buvo trys. Iš kai kurių knygų J. J. Graseris paėmė daugiau ar mažiau savarankiškus skyrelius ir pavadino juos *fragmina.* Kai jis nutarė kai kuriuos fragmentus dar sutrumpinti, juos pavadino *epitome.* Taip Mykolo Lietuvio darbas apimties atžvilgiu ligi išspausdinimo perėjo šias stadijas: originalo *liber,* redakcijos *fragmen* ir *epitome.*

Ir be likusios žymės pavadinimuose, jau iš to meto rašymo ir spausdinimo praktikos aišku, kad pats Mykolas Lietuvis, kaip darydavo ir kiti to meto rašytojai, savo darbą parašė „knygomis". Tuo nesunku įsitikinti, pažvelgus į bet kokią bibliografiją, registravusią ano meto knygas bei rankraščius. Mykolas Lietuvis negalėjo daryti išimties ir kurti naują, niekur nevartojamą bibliografinę terminologiją. Originalas negalėjo susidėti iš „nuolaužų", „nuopjovų" ir pan. Tokie terminai galėjo atsirasti tik J. J. Gra-

[33] Estreicher K. Bibliografia Polska. Kraków, 1908. T. 22. S. 336.
[34] Lietuvių literatūros istorija. T. 1. P. 83; Mykolas Lietuvis. Min. veik. P. 12.

seriui rengiant veikalą spaudai ir tuo tikslu darant didelę teksto atranką.

Geresniam vaizdui, kaip buvo apiforminta Mykolo Lietuvio knyga, susidaryti galima paimti panašios tematikos, taip pat dedikuotą Žygimantui Augustui sostan žengimo proga A. Fričiaus-Modževskio (Fricius Modrevius) veikalą „Penkios knygos komentarų apie valstybės pataisymą“ („Commentariorum de republica emendanda libri quinqe“. Cracoviae, 1551). Darbas parašytas knygomis *(libri)*, kurios savo ruožtu skirstomos į skyrius *(capita)*. Knygų pavadinimai tokie: 1. Apie papročius *(De moribus)*, 2. Apie įstatymus *(De legibus)*, 3. Apie karą *(De bello)*, 4. Apie bažnyčią *(De ecclesia)*, 5. Apie mokyklą *(De schola)*. Sunku pasakyti, ar Mykolo Lietuvio darbas turėjo tiek pat knygų ir skyrių, tačiau vargu ar galima abejoti, kad jis buvo parašytas panašia forma — knygomis ir skyriais *(libri — capita)*.

Reziumuojant Mykolo Lietuvio darbo spausdinimo istoriją, trumpai ją galima nusakyti taip:

1. Nėra pakankamo pagrindo abejoti (kaip daro kai kurie tyrinėtojai bei bibliografai) knygos antraštėje pateiktais knygos išleidimo duomenimis. Darbas tikrai pirmą kartą pagal autentišką rankraštį išspausdintas 1615 m. Bazelyje, K. Valdkircho spaustuvėje.

2. Mykolo Lietuvio darbas, matyt, parašytas karaliaus ir Radvilų dvaro aplinkoje. Po 1550 m. pasibaigusių vidaus politikos įvykių tapęs nebeaktualus, jis nebebuvo spausdinamas.

3. Vėliau darbo išspausdinimu susirūpino Lietuvos kalvinai. Išgavę jį turbūt iš Radvilų archyvo, jie pasiuntė į kalviniškąjį Bazelį spaustuvininkui P. Pernai.

4. Tačiau P. Pernos spaustuvė dėl savininkų keitimosi, spaustuvės kilnojimosi, o veikiau dėl kai kurių ideologinių dalykų, nepatikusių Šveicarijos kalvinams, „Papročių“ išspausdinti negalėjo. Tik po J. J. Graserio redakcijos knyga galėjo išvysti dienos šviesą.

5. Matyti, kad redaktorius turėjo žymiai didesnį negu buvo išleista rankraštį, parašytą knygomis *(libri)* bei skyriais *(capita)*. Knygų mažiausia buvo trys. Knygos suskirstymas į *fragmina* bei *epitome* priklauso redaktoriui J. J. Graseriui.

Reikia pažymėti, kad darbas išspausdintas neblogai. Gana gražus šriftas, beveik nėra korektūros klaidų, neteisingų teksto perskaitymų, ko negalima pasakyti apie J. Lasickio „Žemaičių dievus“, nors jie spausdinti toje pačioje spaustuvėje. Mat Mykolo Lietuvio rašte nebuvo daug lietuviškų ir kitokių Šveicarijos spaustuvininkui (autorinės korektūros dar nebūdavo) nežinomų bei negirdėtų vardų.

Knygos tyrinėjimai ir autorystės problema. Taigi Mykolo Lietuvio traktatas „Apie papročius“ mus pasiekė labai sutrumpintas ir išskaidytas. Išlikusios dalies trumpas turinys toks.

Autorius nori atskleisti Lietuvos valstybės ekonominio bei politinio smukimo priežastis. Svarbiausiais to smukimo kaltininkais jis laiko Ponų tarybą, didikus, aukštuosius dvasininkus: jų privilegijas, gobšumą, savivaliavimą, moralinį pakrikimą. Jis smerkia teisėtumo pažeidinėjimus, įsigalėjusį teismuose kyšininkavimą ir smurtą neturtingųjų visuomenės sluoksnių atžvilgiu. Aiškina, jog Lietuvos Statutas (1529) ginąs tik didikų reikalus bei teises. Su širdgėla rašo apie liaudies skurdą ir jos engimą. Knygoje griežtai kritikuojami katalikų dvasininkai, kurie dykinėją, puotaują ir kaip kokie tranai naikiną liaudies triūso vaisius; reikalaujama reformuoti bažnyčią. Teigiamu pavyzdžiu savo meto Lietuvai jis laiko Maskvos ir totorių valstybes, jų susitvarkymą. Reikalauja atgaivinti Vytauto laikų papročius, suteikti neribotą valdžią didžiajam kunigaikščiui, kuris remtųsi tarnybiniais žmonėmis, turėtų nuolatinę, iš savųjų surinktą kariuomenę. Autorius reikalauja sulyginti visus valdinius prieš įstatymą, panaikinti teisę savavališkai bausti mirties bausme ar išsipirkti už menką atlyginimą nužudžius, įvesti mokesčius visiems gyventojams, juos imti nuo turimos žemės ploto, nesuverčiant naštos valstiečiams ir neturtingiems miestiečiams, panaikinti vergiją, uždrausti smukles ir girtavimą; siūlo palaikyti ir plėsti Vytauto laikais užmegztus prekybinius ryšius su Rytais. Autorius aukština antikinę kultūrą, pateikia savitą lietuvių romėniškos kilmės legendos variantą, susiedamas lietuvius su Cezario kariais, audros atblokštais prie Lietuvos krantų. Įrodymui pateikia 74 lotyniškus artimus lietuvių kalbai žodžius; siūlo vietoje kanceliarinės slavų kalbos vartoti tik lotynų kalbą; apgailestauja, kad jo metu Lietuvoje nebuvo gimnazijos.

XVII a. pradžioje išleidus Mykolo Lietuvio traktato fragmentus, jais ir juose svarstomais dalykais domėtasi gana plačiai, nors ir nevienodai per tą ilgą laikotarpį. Netrukus po išleidimo kai kurias ištraukas išspausdino garsi olandų Elzevyrų leidykla. Būdama populiari Europoje, toji leidykla supažindino su Mykolu Lietuviu daugelį ano meto apsišvietusių žmonių ir ilgą laiką mokslininkams bei literatams buvo pagrindinis žinių šaltinis apie šį lietuvių rašytoją. J. J. Graserio leidimas buvo lyg užmirštas.

Mykolo Lietuvio darbo ištraukų randame šiame Elzevyrų išleistame rinkinyje: „Respublika, arba Lenkijos karalystės, Lietuvos, Prūsijos, Livonijos ir t. t. būklė. Įvairių autorių darbai", V skyriuje („Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc. diversorum autorum". Lugduni Batavorum, 1626). Tie patys tekstai buvo išspausdinti 1627 (p. 265—274, 291—309) ir 1642 (p. 246—254, 270—287) metais pakartotuose minėto rinkinio leidimuose. Be to, ištraukų iš I, II, III, VII ir X fragmentų spausdinta kitose Elzevyrų knygose: „Moskovijos valstybė ir jos miestai" („Respublica Moscoviae et urbes". Lugduni Batavorum, 1630. P. 557—565), „Rusija, arba Moskovija,

taip pat Totorija“ („Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria“. Lugduni Batavorum, 1630. P. 192—206).

Šių rinkinių sudarytojai susidomėjo Mykolo Lietuvio pasakojimu apie romėnišką lietuvių kilmę, apie Lietuvos teismus bei teisingumo būklę, apie totorių papročius bei gyvenimo būdą. Tačiau vėlesni istorikai bei literatai išskirdavo legendą apie romėnišką lietuvių kilmę. Visiems krisdavo į akis tie lotyniški, panašūs į lietuviškus, žodžiai, kuriuos Mykolas Lietuvis pateikė tai „teorijai“ įrodyti. Apskritai XVII—XVIII a. Europoje, nesant susiformavusio archeologijos mokslo, filologiniai argumentai istorikų bei etnografų buvo ypač vertinami.

Kaip tik tą fragmentų dalį savo skaitytojui pateikia prūsų krašto istorikas V. Ch. Netelhorstas (Nettelhorst) veikale „Istorijos darbas apie prūsų kilmę“ („Dissertatio historica de originibus Prussicis“. Regiomonti, 1674. P. [36—37]). Toji etnografinė bei filologinė „Papročių“ vieta patraukė taip pat Prūsijos istoriko Ch. Hartknocho dėmesį. Pagal Elzevyrų leidinį jis ją pateikia savo veikaluose „Rinktiniai istorijos mokslo darbai apie įvairius prūsų darbus“ („Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis“. Francofurti et Lipsiae, 1679. P. 92—93) ir „Senoji ir Naujoji Prūsija“ („Alt-und Neues Preussen“. Frankfurt u. Leipzig, 1684. P. 92—98). Istorikas ir etnografas M. Pretorijus „Prūsijos grožybėse“ („Deliciae Prussiae“. Lib. 16, §6; rankraštis saugomas Mokslo muziejuje Vilniuje) taip pat mini Mykolo Lietuvio romėniškąją lietuvių kilmės legendą, duoda jo lotyniškus žodžius ir juos išverčia į lietuvių kalbą. Kartu jis (bene pirmas) kritiškai pasisako apie legendą ir apie tų žodžių reikšmę tai „istorijai“ pagrįsti. Mykolą Lietuvį mini ir jo darbo penktąjį fragmentą persako B. Konoras traktate „Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aprašymas“ (Connor B. Descriptio Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae // Mitzler de Kolof L. Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum quotquot ab initio reipublicae Polonae ad nostra usque tempora extant omnium collectio magna. Varsaviae, 1769. T. 2. P. 306—307). Pagal Elzevyrus, su Mykolu Lietuviu buvo susipažinę ir šie tyrinėtojai: P. Ruigys (Betrachtung der litthauischen Sprache in ihrem Ursprung, Wesen und Eigenschaften. Königsberg, 1745), F. Bentkovskis (Historja literatury polskiej. Warszawa, 1814. T. 2. S. 693), etnografas A. G. Krauzė knygoje „Lietuva“ (Litthauen. Königsberg, 1834. S. 59—62), T. Hiernas veikale „Estijos, Livonijos ir Latvijos istorija“ (Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Riga [u. a.], 1835. S. 18). Žinomas Lietuvos istorikas T. Narbutas, aptardamas lietuvių etnogenezę veikale „Senoji lietuvių tautos istorija“ (Dzieje starożytne narodu litewskiego. W., 1837. T. 2. S. 275) taip pat mini tik Elzevyrų ištraukas. Remdamasis jomis, jis daro išvadą, kad „Papročių“ autorius mokėjęs gerai lietuvių ir lotynų kalbas ir įžvelgęs tą faktą, kad šios kalbos turi bendrą šaltinį.

Dar ir vėliau buvo naudojamasi Elzevyrų leidiniais, pavyzdžiui: J. Benderis straipsnyje „Dėl senųjų prūsų mitologijos ir papročių istorijos“ (Zur altpreussischen Mythologie und Sittengeschichte // Altpreussische Monatsschrift. Königsberg, 1867. Bd. 4. S. 103). Jis gerai vertina pateiktą Eskulapo kulto Romoje ir Lietuvoje palyginimą, laikydamas jį svarbiu argumentu lietuvių romėniškajai priešistorei pagrįsti. Ir J. Leleveliui, kaip rodo darbas „Žvilgsnis į lietuvių tautų senovę“ (Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z herulami. W., 1808), minima Mykolo Lietuvio darbo ištrauka buvo žinoma pagal Elzevyrus: ją jis paėmė iš Ch. Hartknocho.

Žinoma, cituotieji mokslininkai, skaitydami Mykolo Lietuvio traktato ištraukų ištraukas, negalėjo susidaryti platesnio vaizdo apie autorių ir jo literatūrinę veiklą. Tie tekstai atliko beveik tokį vaidmenį, kaip kai kurie kiti ano meto lietuviški tekstai (pavyzdžiui, „Tėve mūsų“), skelbiami įvairiuose XVII—XVIII a. daugiakalbiuose rinkiniuose. Jie atstovavo lietuvių kalbai ir tokiu savitu būdu garsino Lietuvą ano meto Europoje.

Bazelio 1615 m. leidimas iš užmaršties ėmė pakilti apie XVIII a. vidurį drauge su bendru mokslo gyvenimo kilimu. Jis žinomas J. A. Jablonovskiui (Musaeum Polonum. Leopoli, 1752. T. 1. P. 155). Jį turėjo Vilniaus universiteto matematikos profesorius ir bibliografas M. Polinskis (jo bibliografijos rankraštis saugomas Vilniaus V. Kapsuko universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje; F 2-DC 139. P. 274). C. Malt-Briunas (Malte-Brun) knygoje „Senosios ir dabartinės Lenkijos paveikslas“ („Tableau de la Pologne ancienne et moderne“. Paris, 1807. P. 222) naudojosi irgi Bazelio leidimu. Bet ir šis rašytojas tęsia seną tradiciją, dėmesį atkreipdamas visų pirma į garsiuosius žodžius, naudodamasis jų lietuviškais atitikmenimis, kuriuos pateikė N. Nemcevičius. Šį leidimą savo spaustuvių istorijoje mini J. S. Bandtkė („Historja drukarń w Krolestwie Polskiem i Wielkiém Xsięstwie Litewskiem“. Kraków, 1826. T. 3. S. 29—30). Plačiau tyrinėta dar nebuvo. Tai turėdamas prieš akis, F. Siarčinskis (Obraz wieku panowania Zygmunta III. Lwów, 1828. Cz. 1. S. 315—316) apgailestauja (tai tebesitęsia ligi šiol), kad „nėra nė vieno Žygimanto laikų rašytojo, apie kurį taip maža būtų žinoma, kaip apie Mykolą,— tik tiek, kad jis buvo lietuvis“. Lyg atsižvelgdamas į tą pastabą, plačiau su Mykolo Lietuvio darbu pagal Bazelio leidimą skaitytoją supažindina leidinys „Biruta“ (Leid. J. Kšečkovskis. V., 1837). Palyginti gana rimtai parašytame straipsnyje „Lietuva civilizacijos požiūriu“ (Litwa pod względem cywilizacyi. S. 33—123.) iškeliama tai, kad „Papročiuose“ kalbama apie Žygimanto Augusto laikais pradėtą žemių matavimą, apie gimnazijų nebuvimą XVI a. viduryje, apie rusų kalbos vartojimą Lietuvoje; gana plačiai išdėstoma bloga teisinė būklė ir neteisingumas Lietuvoje.

Straipsnio autorius nepažymėtas. Tačiau kadangi beveik tais pačiais žodžiais apie Mykolą Lietuvį kalbama ir J. Jaroševičiaus veikale „Lietuvos paveikslas“ („Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji“... W., 1844. Cz. 2. S. 289—294), reikia manyti, kad minėto straipsnio autorius yra tas pats J. Jaroševičius.

J. Jaroševičiaus veikale „Lietuvos paveikslas“ jau imamasi (pirmą kartą!) išaiškinti „Papročių“ autorių. Jis mano, kad darbas parašytas po 1544 metų, o autorius Mykolas buvęs vienas tų komisarų, kurie pagal Brastos seimo nutarimą (nutarimas minimas 1551 m. Vilniaus seimo nutarimuose) buvę pasiųsti tikrinti Lietuvos ir Ukrainos pilių. Savo darbe Mykolas ir aprašęs tų savo įpareigojimų vykdymą. Tą teiginį J. Jaroševičius paremia veikalu „Zbiór praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529“ (Poznań, 1841. S. 472—473). Tačiau rinkinyje pateiktuose dokumentuose vardas „Mykolas“ nėra paminėtas. Autorius spėja pagal tai, kad Mykolo Lietuvio darbo turinys atitinka kai kuriuos komisarų uždavinius [35].

S. Daukantas, aiškindamas autoriaus asmenį, priėjo prie išvados, kad tas asmuo buvęs Mingailius. „Būde“ turėdamas prieš akis „Papročių“ aštuntąjį fragmentą, jis rašo: „Todėl didis Lietuvos raštinikas Mingailius, metuose 1555 gyvenęs, sako Lietuvos diduomenė apdarą ir ginklą pasisavino platburnių, o savą narsybę ir kantrybę atidavę maskoliams“ [36]. Perėjimas „Mykolas—Mingailius“ nėra savavališkas, o paremtas istorijos dokumentais. Toks pagoniško ir krikščioniško vardo sugretinimas žinomas po krikščionybės įvedimo Lietuvoje — „Minigailo alias Michal“ [37].

Lenkų literatūros istorijos tyrinėtojas M. Višnevskis (Historja literatury polskiej. Kraków, 1845. T. 7. S. 540—541), aiškindamas „Papročių“ autorystę, laikosi J. Jaroševičiaus versijos. Drauge jis pažymi, kad Mykolas Lietuvis (Michajło Litwin) pateikia įdomių ir vertingų žinių apie lietuvius, aštriais žodžiais smerkia papročių sugedimą, giria gerus senolių ir kaimynų papročius, kalba apie jų karingumą ir saikingą valgymą bei gėrimą. M. Višnevskio nuomone, šis labai įdomus raštas vertas išversti į lenkų kalbą. Tas pageidavimas, berods, nebuvo įvykdytas ligi šiol.

Pilnus Bazelio leidimo perspaudus ir vertimus pradėjo spausdinti rusų mokslininkai. Pirmas vertimas priklauso S. Šestakovui, kuris jį drauge su lotynišku originalo tekstu pagal Maskvos universiteto egzempliorių išspausdino N. Kalačiovo redaguojamame žurnale «Архив историко-юридических сведений, относя-

[35] Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. W., 1844. Cz. 2. S. 293.

[36] Laukys J. [S. Daukantas] Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių. Peterburgas, 1845. P. 234. Citatos kalba taisyta.— *Spec. red.*

[37] Plg. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887. S. 183. Istorikas A. Kojelavičius-Vijūkas taip pat duoda panašų pavyzdį (Historiae Lituanae pars prior. Dantisci, 1650. P. 67): *Erdivilo defuncto, principatum Novogrodiae excepit Michael seu Mingailo.*

щихся до России» (М., 1854. Т. 2, ч. 2. С. I—VIII, 1—78). Po dešimties metų šio vertimo į rusų kalbą ištraukų išspausdino žurnalas «Вестник Юго-западной и Западной России» (Киев, 1864. Т. 3. Февраль. С. 23—38; Март. С. 39—50). Antrą kartą Mykolą Lietuvį (be Graserio dedikacijos Oktavianui Aleksandrui) į rusų kalbą išvertė K. Melnikas. Jo vertimą redagavo žinomas istorikas V. Antonovičius. Vertimas drauge su komentarais išspausdintas dokumentų vertimų rinkinyje «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Вып. 1: (XVI в.). Киев, 1890). Pakartotinai Mykolą Lietuvį į rusų kalbą versti, kaip pažymima, paskatino kai kurie pirmojo vertimo netikslumai, praleidimai, taip pat tai, kad jis pasidarė bibliografine retenybe. Reikia pažymėti, kad K. Melniko vertimas yra gana tikslus, rūpestingai atliktas ir reikšmingas dar ir mūsų metui. Bet ir jis pasidarė bibliografine retenybe.

Tame darbe gerokai platesni už ankstesnius Mykolo Lietuvio darbo aiškinimai. K. Melnikas ir V. Antonovičius pateikia spausdinimo istoriją pagal žinomus duomenis J. J. Graserio dedikacijoje, mini Elzevyrų perspaudus; drauge nagrinėjama, kada parašytas darbas, ir duoda papildomų istorinių duomenų. Remdamiesi darbo tekstu ir kitų mokslininkų iškeltais istoriniais dokumentais [38], jie spėja, kad „Papročių“ autoriumi galėjęs būti kuris nors iš žinomų „Mykolų“: djakas Mykolas, 1510 m. karaliaus Žygimanto siųstas pas chaną Menglį Girėjų, dvarėnas Mykolas Pavša, paminėtas 1511 m. dokumentuose, karaliaus raštininkas Mykolas Vasiljevičius, 1513 m. to paties karaliaus siųstas pas chaną, ir Mykolas Tiškevičius, buvęs pasiuntiniu Kryme 1538 m. Komentatoriai labai atsargiai, tačiau linkę manyti, kad „Papročių“ autorystę skirti galima veikiausiai pastarajam — Mykolui Tiškevičiui [39]. Kartu iškeliama didelė veikalo reikšmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrinėtojams, atkreipiamas skaitytojo dėmesys į tai, kad autorius, siekdamas didaktinių tikslų, perdeda savųjų ydas ir jas sutirština, o kaimynų dorybes pernelyg išaukština, neretai prieštaraudamas sau pačiam ir istoriniams faktams. Be to, nemaža vertingų istorinių paaiškinimų pateikiama vertimo išnašose. Duodami garsiųjų lotyniškų žodžių lietuviški atitikmenys. Autoriai remiasi R. J. Gotšalko duomenimis ir iš dalies F. Kuršaičio žodynu „Wörterbuch der litauischen Sprache“ (Halle, 1870).

Taigi XIX a. pabaigoje domėjimasis Mykolo Lietuvio darbu smarkiai išaugo. Reikia paminėti, kad beveik tuo pačiu metu „Pa-

[38] Iš visų ypač verta paminėti šį: Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów Perekopsich (1469—1515): Akta i listy. Kraków—Warszawa, 1881. S. 369, 372, 375, 382.

[39] Autoriai rašo: «Если допустить возможность такого предположения, то может быть составление записок скорее всего можно бы приписать Михайлу Тишковичу, так как его посольство в Крым происходило уже при Сахыб-Гирее, всего за 12 лет до времени составления записок». Cit. iš: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. С. 5.

pročių“ reikšmingumą Lietuvos istorijos tyrinėjimams buvo iškėlęs L. Pablockis straipsnyje „Kritinės pastabos dėl senosios Lietuvos istorijos“ [40]. Nors ir iškeldamas to darbo perdėjimus, jis pažymi, kad tai — „labai vertinga kasykla istorikui“, į kurią reikėtų atkreipti daugiau dėmesio, negu buvo daroma jo metu.

Lietuviškai skaitančią visuomenę (pirmą kartą!) su Mykolo Lietuvio darbu XIX a. pabaigoje supažindino V. Bevardis [tikroji pavardė — P. Matulionis] straipsnyje „Kas mus gaišino. Peržvelgimas veikalo „De moribus Tartarorum, Litvanorum et Moschorum“, rašyto jau po 1544 m. per „Lietuvi Mikoluna“, Bazilėjiškio išdavimo 1615“, išspausdintame laikraštyje „Lietuviškasis balsas“ (1888. P. 203—205, 211—212, 219—220, 228—231). Straipsnio autorius plačiai perpasakoja „Papročių“ turinį, pateikia vertimų. Veikalo autorių jis laiko lyg pranašu ar mokytoju. Turėdamas prieš akis kai kurių XIX a. pabaigos mokslininkų, pavyzdžiui M. Felkelio [41], nuomonę, kad lietuvių tauta jau išmirštanti, jis tvirtina, jog toji tauta, kuri turinti tokių pranašų, esanti dar gyva. P. Matulionis mini, kad Mykolu Lietuviu jau domėjosi žymūs mokslininkai T. Čackis, N. M. Karamzinas, T. Narbutas, tiktai nė vienas jų kaip reikiant jo neįvertinę. Jo nuomone, savo teorija Mykolas Lietuvis buvęs I. Bagužo, M. Kromerio ir kitų senovės istorikų sekėju. Kalbėdamas apie autorystę, P. Matulionis laikosi J. Jaroševičiaus versijos. Kadangi jis rašė pora metų anksčiau negu K. Melnikas bei V. Antonovičius, M. Tiškevičiaus hipotezė jam nežinoma.

Mykolo Lietuvio darbas, kaip žinome, buvo išspausdintas kartu su J. Lasickio darbeliais. Todėl „Papročių“ autorystę svarstė J. Lasickio tyrinėtojas A. Mežinskis [42]. Jis grįžta prie S. Daukanto „Mingailiaus“ hipotezės, vadindamas „Michałona po litewsku Mingaiła“.

J. Basanavičius Mykolą Lietuvį mini, svarstydamas krikščionybės santykius su lietuvių tikėjimu ir kultūra [43]. Turėdamas prieš akis neaiškią vardo formą „Michało“, autorių vadina „Mykoliūnu“ (Mykolūnas). Mykolas Lietuvis esąs vienas geriausių XVI a. lietuvių tautos socialinio ir valstybinio gyvenimo žinovų. Aprašinėdamas totorius ir maskvėnus, jis statęs juos aukščiau už savo tautiečius doros ir valstybinės tvarkos atžvilgiu, valdantį luomą laikydamas ištvirkusiais, išlepusiais, girtuokliais, tinginiais, silpno tikėjimo ir menkos doros žmonėmis. Jie gyveną skriausdami vargšus artojus, įvedę sunkią baudžiavą. Dar juodesnėmis spalvomis Mykolas Lietuvis piešiąs lenkus, lenkų mados lietuvius, kunigus, kurie esą sibaritai — pasileidę, bedoriai, prabangos iš-

[40] Pobłocki L. von. Kritische Beiträge zur ältesten Geschichte Litauens // Altpreussische Monatsschrift. Königsberg, 1880. Bd. 17. S. 45—46.
[41] Volkel M. J. A. Litauisches Elementarbuch. 2te Aufl. Heidelberg, 1900. S. III.
[42] Mierziński A. Op cit. S. 7, 80.
[43] Basanavičius J. Rinktiniai raštai. V., 1970. P. 176, 199.

lepinti. Remdamasis Mykolu Lietuviu, J. Basanavičius pažymi, kad XVI a. viduryje dar nebuvusi užgesinta amžinoji lietuvių ugnis. Kaip matyti, J. Basanavičius naudojosi žinomu J. Jaroševičiaus veikalu ir „Papročių" Bazelio leidimu.

J. Jakubovskis mini Mykolą Lietuvį ryšium su kolegijos arba gimnazijos steigimo reikalu ir cituoja jį pagal Bazelio leidimą [44]. Turbūt naudodamasis šio istoriko darbu, kalba apie Mykolą Lietuvį ir V. Zajančkauskas [45], bet vadina jį panašiai kaip J. Basanavičius — Mikalonis Lietuvis — ir iškelia tai, kad „Papročiai" rekomenduoja valstybės ir kultūros gyvenime vartoti lotynų kalbą, kuria tuo metu naudojosi visas civilizuotas pasaulis, ragina steigti lotynišką gimnaziją dar prieš tai, kai Lietuvos bajorai 1568 m. Gardino seime prašė karalių steigti kolegiją ir prieš tai, kai toji kolegija 1570 m. buvo įsteigta ir paskui (1579) paversta akademija.

Dar ir XX a. laikosi J. Jaroševičiaus versija dėl „Papročių" autoriaus. Kijevo miesto istorijos tyrinėtojas F. Ravita-Gavronskis, pasakodamas apie 1545 m. Kijevo ir kitų pasienio pilių reviziją, tarp kitų revizorių mini ir Mykolą Lietuvį, 1544 m. seimo siųstą kaip komisarą [46]. Tačiau toliau populiaresnė tampa K. Melniko ir V. Antonovičiaus iškeltoji M. Tiškevičiaus hipotezė. Ją mini J. Purickis studijoje „Tikėjimo skilimas Lietuvoje" [47]. Jis naudojasi tų Kijevo mokslininkų vertimu, iliustruodamas Lietuvos bažnyčių pareigūnų, didikų papročių sugedimą. Tačiau autorius, būdamas katalikų bažnyčios dvasininkas, skuba pažymėti, kad Mykolas Lietuvis buvęs geras ir giliai tikintis katalikas.

Aiškiausiai už M. Tiškevičiaus hipotezę pasisakė žinomas rusų istorikas M. Liubavskis, straipsnyje «Кто был Михайло Литвин, написавший в половине XVI в. трактат «О нравах Татар, Литовцев и Москвитян» (Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук. Институт истории: Ученые записки. M. 1929. T. 4.). Straipsnio autorius trumpai išdėsto spausdinimo istoriją pagal J. J. Graserio dedikaciją, pateikia pavyzdžių, rodančių, kaip domino XVI a. Europos visuomenę spauda apie Lietuvą, Moskoviją, Totoriją, iš dalies Lenkiją, svarsto parašymo datą. M. Liubavskis neabejoja, kad „Papročių" autorius yra M. Tiškevičius. Jis remiasi darbo tekstu, „Lietuvos Metrika" ir kai kuriais kitais veikalais. Tačiau reikia pažymėti, kad M. Liubavskis nėra originalus. Tai — K. Melniko ir V. Antonovičiaus minčių ir spėjimų išplėstas dėstymas. Nežinia dėl kokių

[44] Jakubovskis J. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. K., 1921. P. 59.
[45] Zajančkauskas V. Lietuvių literatūros vadovėlis (1400—1904). V., 1924. P. 30.
[46] Rawita Gawroński F. Kijów: Legendy, podania, dzieje. Kijów; Warszawa, 1915. S. 126.
[47] Puryckis J. Die Glaubenspaltung in Litauen im XVI. Jahrhundert bis zur Ankunft der Jesuiten im Jahre 1569. Freiburg, 1919. S. 40, 54, 64.

aplinkybių jis nepaminėjo tikrųjų hipotezės autorių, nors jų negalėjo nežinoti.

Pricš šį straipsnį ir M. Liubavskio nuomonę, kad Mykolas Lietuvis yra Mykolas Tiškevičius, griežtai pasisakė istorikas J. Lappo veikale „1588 m. Lietuvos Statutas“ [48]. K. Melnikovo ir V. Antonovičiaus vertimo jis nebuvo skaitęs ir naudojosi S. Šestakovo vertimu. J. Lappo pažymi, kad M. Tiškevičius buvo rusas ir stačiatikis iš Volynės, o „Papročių“ autorius — reformacijos paliestas katalikas. Rusų kilmės žmogus negalėjęs kalbėti apie savo itališką kilmę. Be to, vardo forma „Michało“ gali rodyti ne tik rusišką «Михайло», bet ir lietuvišką „Mykolas“. J. Lappo sako, kad yra ir daugiau argumentų (jų jis nemini), rodančių, kad darbo autorius yra ne Mykolas Tiškevičius.

Tačiau I. Goleniščevas-Kutuzovas, remdamasis minėtu M. Liubavskio straipsniu, neabejodamas teigia, kad Mykolas Lietuvis — tai M. Tiškevičius [49].

Istorikas K. Avižonis darbelyje „Lietuvių kilimo iš romėnų teorija“ pareiškia nuomonę [50], kad Mykolas Lietuvis buvęs žinomas dar prieš jo darbo išspausdinimą, kad M. Strijkovskis, rašydamas savo kroniką, pasinaudojęs jo raštais. Savo teiginio K. Avižonis plačiau neargumentuoja. Galimas daiktas, kad jis remiasi jau prieš jį panašiai teigusiais autoriais. Tik prabėgomis Mykolą Lietuvį pamini V. Maciūnas [51]. Platesnio tyrinėjimo ir pagaliau leidimo Mykolas Lietuvis susilaukė tarybiniais metais.

Plačiau negu anksčiau literatūriniu atžvilgiu „Papročiai“ nagrinėjami „Lietuvių literatūros istorijoje“. Čia sprendžiama, koks buvo veikalas dar prieš J. J. Graserio redakciją, pripažįstama, jog jis turėjęs būti didesnis, 10 dalių. Dėl autoriaus — manoma, jog teigimas, kad autorius yra Mykolas Tiškevičius „tebėra galutinai neįrodytas“. Trumpai išdėstomas darbo turinys, pažymima, kad stilius pasižymi retoriniu iškilmingumu, nevengiama fantazijos, hiperbolizavimo ir literatūrinės vaizdinių išraiškos priemonių. Apskritai daroma išvada, kad Mykolo Lietuvio veikalas „tiek idėjiniu-tematiniu turiniu, tiek kai kuriomis literatūrinės formos ypatybėmis yra vienas reikšmingiausių ir įdomiausių XVI a. lietuvių raštijos paminklų“ [52].

Tarybiniam skaitytojui pateikiamos „Papročių“ ištraukos „Lietuvos TSR istorijos šaltiniuose“, taip pat „Lietuvių literatūros istorijos chrestomatijoje“ [53]. Apie Mykolą Lietuvį rašė savo dar-

[48] Lappo J. 1588 metų Lietuvos Statutas. K., 1936. T. 1. D. 2. P. 333—334.
[49] Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян: (Украина и Белоруссия). М., 1963. С. 23—24.
[50] Avižonis K. Lietuvių kilimo iš romėnų teorija XV ir XVI a. K., 1939. P. 20.
[51] Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra. K., 1939. P. 109.
[52] Lietuvių literatūros istorija. T. 1. P. 83—88.
[53] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955. T. 1. P. 169—170; Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha. V., 1957. P. 25—30.

buose istorikas J. Jurginis[54]. Trumpai apie Mykolą Lietuvį ir jo veikalą informuoja „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija“ (V., 1968. T. 2. P. 590—591).

Pastaraisiais metais mokslininkai vėl grįžta prie „Papročių“ kalbos faktų. Latvis J. Luoja (Valodniecības vēsture. Rīga, 1961. P. 53) Mykolą Lietuvį laiko lyginamosios kalbotyros pradininku. Žinomas kalbininkas V. Pizanis straipsnyje „Roma ir baltai“ (Rom und die Balten // Baltistica. 1968. T. 4 (1). P. 7—21), kaip ir kai kurie ankstesnieji autoriai, duoda V fragmento lotyniškus žodžius su lietuviškais atitikmenimis. Tik turbūt straipsnio autorius po ranka neturėjo originalo, nes kai kuriuos žodžius pateikia neteisingai: *„callis“* keičia į „collis“, *„merctus“* į „meretus“. Dėl to šie žodžiai neteisingai interpretuojami. Tačiau reikšmingiausias faktas tarybinėje literatūroje apie Mykolą Lietuvį — naujas leidimas ir vertimas į lietuvių kalbą[55].

Leidinio pratarmėje (p. 7—8) pasakojama leidimo bei vertimo istorija. Mykolo Lietuvio traktatas dar prieš 1929 m. buvęs išverstas į lietuvių kalbą. 1929 m. vertimo tekstas spaustuvėje buvo surinktas, tačiau knyga neišėjo. Knygos išėjimą sutrukdžiusi ta aplinkybė, kad Maskvoje pasirodė M. Liubavskio straipsnis. Mat I. Jonyno ir M. Liubavskio tyrinėjimų išvados, jog Mykolu Lietuviu pasivadino Mykolas Tiškevičius, sutapusios, tačiau prioritetas priklausęs M. Liubavskiui, nes jis pirmas savo išvadas paskelbęs spaudoje. Tad I. Jonynui nebelikę daugiau ką daryti, kaip tęsti toliau pradėtus tyrinėjimus.

Tačiau šitas aiškinimas turėtų būti patikslintas. Tiems, kuriems teko ne kartą kalbėti dėl Mykolo Lietuvio su pačiu I. Jonynu, susidarė šiek tiek kitoks knygos rengimo ir leidimo vaizdas. Pirmiausia vargu ar galima kalbėti apie M. Liubavskio prioritetą autorystės aiškinimuose, nes Mykolo Tiškevičiaus hipotezė, kaip matėme, jau seniai buvo paskelbta K. Melniko ir V. Antonovičiaus. Tuo atžvilgiu ir M. Liubavskis, ir I. Jonynas buvo neoriginalūs. I. Jonynas tą hipotezę žinojo ir prioritetą pripažinti M. Liubavskiui jam nebuvo reikalo.

Viena iš svarbiausių priežasčių, sutrukdžiusių išleidimą, tai — kilusi abejonė dėl pačios hipotezės tikrumo. Apie savo abejones I. Jonynas pasisakydavo privačiuose pokalbiuose. Apie tai kalbė-

---

[54] Jurginis J. Renesansas ir humanizmas Lietuvoje. V., 1965. P. 158—162 ir toliau; Lasickis J. Op cit. P. 9, 11, 12, 14 ir toliau.

[55] Pilnas leidinio bibliografinis aprašas toks: Mykolas Lietuvis. Apie Totorių, Lietuvių ir Maskvėnų papročius. Dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų. *Su orig. lotynų k. fotokopija* / Parengė, įž. str. „Epochos pažiūros ir idėjos“ (p. 9—16) ir paaiškinimus (p. 134—136) parašė J. Jurginis. Jonas Jokūbas Graseris „Leidėjo dedikacija savo globėjui“ (p. 17—22). Str.: I. Jonynas „Fragmentų“ autorius“ (p. 115—123); M. Liubavskis „Kas buvo Mykolas Lietuvis, XVI a. viduryje parašęs traktatą „Apie Totorių, Lietuvių ir Maskvėnų papročius“ (p. 124—133). Red. komisija: K. Korsakas (pirm.) ir kt. Knygą iš lotynų kalbos išvertė I. Jonynas. Vertimą redagavo B. Kazlauskas. M. Liubavskio straipsnį — J. Jurginis. V.: Vaga, 1966. 138 p.

jo mokslinėje konferencijoje, įvykusioje Vilniaus universiteto Istorijos-filologijos fakultete pokario metais (1948.V.27). Juo toliau, juo sunkiau buvo I. Jonynui laikytis M. Tiškevičiaus hipotezės, nes prieš akis jis turėjo J. Lappo neigiamą nusistatymą, taip pat atsirado naujas kandidatas į „Papročių" autorystę. Jį iškėlė K. Jablonskis. Ši kandidatūra yra ne mažiau pagrįsta negu Mykolo Tiškevičiaus, būtent, autoriumi galima laikyti Vilniaus dvariškį, Grinkiškio miestelio įsteigėją Nikiforą Grinkų Laveikavičių, pravarde Mykolas. Yra išlikęs jo testamentas, kuris rodo, kad tai būta išsilavinusio žmogaus, mėgusio keliones ir pan. Apie šią kandidatūrą bus kalbama vėliau. Reikia pasakyti, kad I. Jonynas šią hipotezę žinojo, ir „Papročių" autorystės klausimas dar labiau susikomplikavo. Todėl J. Jurginis be reikalo nebaigtą jo straipsnį pateikė kaip galutinę nuomonę.

Antra kliūtis išeiti Mykolo Lietuvio darbui buvo nepasitikėjimas savo vertimu, nors lotynų kalbą I. Jonynas mokėjo. Apskritai I. Jonynas kaip mokslininkas buvo labai atsargus. Todėl jis norėjo patikrinti savo vertimą ir, įteikdamas korektūrinį egzempliorių, paprašė šių eilučių autorių išversti „Papročius" iš originalo. Dėl to atsirado naujas vertimas į lietuvių kalbą, tik ligi I. Jonyno mirties tie vertimai nebuvo palyginti.

Plačiausiai „Papročių" autorystės reikalą yra tyrinėjęs lenkų istorikas J. Ochmanskis [56]. Jis pažymi, kad M. Tiškevičiaus hipotezė neturi pagrindo. Jai paneigti jis duoda šiuos svarbiausius argumentus: M. Tiškevičius buvo nelietuvis, antra — nekatalikas, koks turi būti pagal traktato duomenis, trečia — negalima įrodyti, kad Tiškevičius buvo mokytas vyras ir mokėjęs lotynų kalbą. J. Ochmanskis, plačiai remdamasis traktato duomenimis ir istorine medžiaga, mano, kad „Papročių" autoriumi turėjęs būti kuris nors iš Lietuvos raštininkų, kilmės lietuvis, be abejo, katalikas, taip pat buvęs Kryme. Tas žmogus esąs Maišiagalos bajoras, Skirsnemunės ir Raseinių seniūnas, didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir Lenkijos karalių Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto sekretorius, lotyniškos korespondencijos reikalams Vaclovas, dokumentuose vadinamas „Venceslaus Mikolaiewicz, Wencław Mikolajewicz, Wacław z Majszagoly" (apie 1490—1560). Tas asmuo 1542 m. kaip pasiuntinys buvo Kryme ir porą kartų — 1536—1537 ir 1555—1556 m.— su pasiuntinybe Maskvoje. Nors J. Ochmanskis ir nepateikė visiškai aiškaus ir neginčijamo dokumento, iš kurio galutinai paaiškėtų, kas yra kalbamo darbo autorius, tačiau iš visos tos medžiagos, kurią jis surinko ir apdorojo, matyti, kad iš visų „Papročių" autorystės aiškinimų jo hipotezė yra labiausiai įtikima ir tvirčiausiai pagrįsta.

Taigi peržvelgę traktato „Apie papročius" domėjimosi bei tyrimo raidą, galime konstatuoti kai kuriuos tos raidos bruožus. Iš

[56] Ochmański J. Michalon Litwin i jego traktat o zwyczajach tatarów, litwinów i moskwicinów z polowy XVI wieku // Kwartalnik historyczny (Warszawa), 1976. Rocz. 83. Z. 4. S. 765—783.

pradžių žinios apie jį buvo gana menkos. Populiarūs Elzevyrų rinkiniai nukreipdavo skaitytojų dėmesį tik į kai kuriuos veikalo dalykus, visų pirma į legendą apie romėnišką lietuvių kilmę ir į tuos lotyniškus, artimus lietuvių kalbai žodžius, kuriais toji legenda buvo remiama. Tačiau XVIII a. antroje pusėje vėl grįžtama prie užmirštojo Bazelio leidimo, imta domėtis juo plačiau. XIX a. ypač susirūpinta darbo autoriumi. Tada atsirado pirmoji, J. Jaroševičiaus iškelta, hipotezė, kad toks rašytojas turėjęs būti vienas komisarų, pasiųstų 1544 m. valstybės pilių tikrinti. S. Daukantas autoriumi siūlė laikyti Mingailą. Amžiaus pabaigoje Kijevo mokslininkai K. Melnikas ir V. Antonovičius iškėlė Mykolo Tiškevičiaus hipotezę. Tos hipotezės buvo kartojamos kai kurių vėlesnių tyrinėtojų (M. Liubavskis, I. Jonynas, J. Jurginis). Tokiai nuomonei prieštaravo J. Lappo, o K. Jablonskis spėjo (spaudoje nepaskelbė) „Papročių" autoriumi galėjus būti Vilniaus dvariškį, Grinkiškio miestelio įkūrėją Nikiforą Grinkų Laveikavičių, pravarde Michaila. Baltarusių mokslinėje literatūroje visai neabejojama, kad veikalo autorius yra M. Tiškevičius. Įtikinamesnė ir labiau pagrįsta yra J. Ochmanskio hipotezė, kad traktato autorius yra Maišiagalos bajoras, sekretorius lotyniškos korespondencijos reikalams, iš dokumentų žinomas „Venceslaus Mikołaiewicz" pavarde.

Šiame tyrinėjime reikėtų gautus duomenis kai kuo papildyti bei patikslinti visų pirma literatūriniu atžvilgiu, nes šiame darbe turime tikslą patyrinėti „Papročius" literatūriniu požiūriu. Taip traktatas dar mažai tyrinėtas, o tyrinėjimas reikalingas. Istorikas M. Liubavskis, charakterizuodamas „Papročius", pagrįstai sako: „Tarptautinės lotynų kalbos naudojimas rodo, kad autorius ne tik norėjo parašyti paprastą tarnybinį pranešimą karaliui (tam būtų užtekę rusų kalbos), bet ir sukurti literatūrinį veikalą tiek vietinei, tiek užsienio, ypač Lenkijos, plačiai skaitytojų publikai" [57]. Tą mintį tęsia ir istorikas J. Jurginis: „Suprasti, kas Mykolo Lietuvio veikale parašyta, bus visai nesunku, nes jame kalbama apie konkrečius dalykus, kuriems kokie nors įvadiniai paaiškinimai visai nereikalingi. Daug sunkiau bus suvokti, kas šiame veikale nauja ir kokią vietą jis užima XVI amžiaus lietuvių literatūroje" [58].

To kaip tik ir siekiama šia monografija.

Vertinant Mykolo Lietuvio traktatą literatūriniu-filologiniu požiūriu, iškyla naujų klausimų autoriaus biografijoje. Ar viskas istoriškai tikra, ką jis pasakoja apie save? Istorikai autoriaus pateikiamus duomenis laiko tikrais, bet faktiškai „Papročiai" ne istorijos veikalas mūsų prasme, o greičiau literatūros darbas, kuriame rašytojas kai ką prasimano ir skiria sau kai kuriuos duomenis literatūriniais tikslais. Taigi kartais sunku atskirti autoriaus charakterį nuo konkretaus istorinio asmens. Dar reikia iš-

[57] Mykolas Lietuvis. Min. veik. P. 132.
[58] Ten pat. P. 9.

siaiškinti ir patį vardą „Michalo“, nes jis, kaip įsitikinome tyrimo apžvalgoje, yra taip pat neaiškus.

Kas yra „Michalo“? Kaip matėme tyrimo apžvalgoje, tyrinėtojai autorių įvairiai vadina savo kalbomis: lietuviškai *Mykolu, Mikalojumi, Mikaliūnu,* lenkiškai *Michał, Michalon,* rusiškai *Михаило. Михайло,* ir lotyniškai — *Michalo.* Taigi nesutariama net dėl vardo. Kas yra tas „Michalo“ ir kaip reikia autorių pavadinti lietuviškai?

Lotyniškame spaudinio tekste autorius vadinamas *Michalo.* Pirmojo fragmento pabaigoje redaktorius J. J. Graseris sako: *In sequentibus hunc tomis nihil aliud Michalo, quam de corruptis gentis suae moribus... queritur* („Po šio einančiuose tomuose Mykolas vien tik skundžiasi sugedusiais savo tautos papročiais...“). L. Kenigo spausdintos knygos antraštėje yra taip pat vardininkas: *„Michalo Lituanus de moribus...“.* K. Valdkircho leidimo pavadinime duotas ir kilmininkas *„Michalonis Lituani de moribus...“.* Ir pačioje knygos pabaigoje minimas autoriaus vardo kilmininkas: *Finis fragminum Michalonis Lituani.* Teksto viršuje duodamas užrašas — *Michalonis fragmina.* Vardu *Michalo* jį vadina J. J. Graseris pastaboje, patekusioje į J. Lasickio darbelio apie Žemaičių dievus tekstą. Taip „Papročių“ autorius vadinamas ir vėlesniuose lotyniškuose raštuose.

Minėtos lotyniškos vardo formos randamos ne pačiame darbo tekste, o redaktoriaus pastabose. Tačiau reikia manyti, kad tikrasis autoriaus vardas perimtas iš pirmosios dedikacijos, kuri buvo adresuota karaliui Žygimantui Augustui ir kurios redaktorius neišspausdino. Ten turėjo būti tikrasis autoriaus vardas, nes kitaip dedikacija nepasiektų tikslo išreikšti asmenišką palankumą bei pagarbą valdovui ir susilaukti iš jo malonės bei naudos.

Autoriaus meto lotynų kalboje forma *Michalo* vardui nebuvo vartojama. Įprastas buvo *Michael,* kuris atitinka lietuvių *Mykolą,* lenkų *Michail,* rusų *Михаило. Michalo* nuo *Michael* formos atžvilgiu skiriasi tuo, kad ne toks yra jų vardininkas, o ypač kad skirtingas kilmininkas (paskui ir kiti linksniai): pirmojo kilmininkas yra *Michalonis,* o antrojo — *Michaelis.*

Tačiau formą *Michalo* negalima laikyti atsitiktine ir nesąmoningai patekusia į tekstą. Matyti, kad ji yra apgalvota: lyg parodant, kad autoriaus vardas nesutampa su įprastiniu lotynišku vardu, kitu atveju vartojama forma *Michael.* Pavyzdžiui, žinomas garsaus XVI a. pradžios Lietuvos politinio veikėjo Mykolo Glinskio vardo ir pavardės kilmininkas yra *„Michaelis Hlinskii“* [59]. Todėl reikia manyti, kad lotyniško *Michalo* formos pagrindą sudaro kokia nors kita, išvesta iš *Mykolo,* forma, lotyninant gavusi šiek tiek skirtingą išvaizdą.

Plačiai žinoma, kad anuo metu, t. y. Renesanso kultūros sąlygomis, Europoje įsigalėjo visuotinė mada lotyninti ar graikin-

[59] Michalo Lituanus. Op. cit. P. 18.

ti savo vardus bei pavardes, taip suteikiant joms „garbingesnį“ skambesį. Pavardes apšviestieji žmonės mėgdavo išversti į lotynų ar graikų kalbą, jei jų prasmė būdavo dar neišblukusi, arba pakeisti bent tarimą, pridėti lotynišką ar graikišką galūnę. Tokia praktika žinoma ir Lietuvoje (*M. Mossuidius, S. Rapagelanus, A. Culviensis* ir pan.). Lotyninant būdavo elgiamasi gana laisvai ir daug priklausydavo nuo asmens filologinio išsilavinimo bei vyravusios tuo metu bendros tradicijos. Vis dėlto „Papročiuose“ galima pastebėti tam tikrą dėsningumą, kuriuo ir tenka pasinaudoti sprendžiant autoriaus vardo problemą.

Visų pirma yra aišku, kad noras lotyninti savo vardą ar pavardę nebuvo svetimas lotyniškai rašiusiam, lietuvių romėniškumą teigiančiam „Papročių“ autoriui, ypač kad jo įsitikinimu lietuvių kalba yra „pusiau lotyniška“ ir kad reikia grįžti prie tos savo tėvų kalbos. Be to, matyti, kad lotyniška forma *Michalo* jau anksčiau buvo vartojama lotyniškuose raštuose. Į Lietuvą ji pateko su krikščionybe ir krikščioniško Mykolo vardo perėmimu iš lenkų kalbos [60]. Žinoma, kad lenkų kalboje šalia *Michał* jau senais laikais buvo liaudiška forma *Michało*. Patekusi į lotyniškus raštus, ji dėl savo galūnės -o kartais buvo linksniuojama pagal lotynų kalbos trečiąją linksniuotę: nom. *Michalo,* gen. *Michalonis,* dat. *Michaloni* ir t. t.[61], visai taip, kaip lotyniški vardai *Stilo, -onis, Cato, -onis, Cicero, -onis* ir kt. Taigi ta lotyninimo tradicija ir galėjo pasinaudoti „Papročių“ autorius.

Tačiau ar tas sulotynintas *Michalo* yra kanoninis (krikšto) vardas? Matyti, kad ne: XV a. lotyniškuose raštuose jis reiškė ir besiformuojančią pavardę, kaip tai galima spręsti, pavyzdžiui, iš pasakymo *„Michael alias Michalo“* („Mykolas, kitaip Mykola“) [62]. Šitai visai atitinka panašų atvejį, kuris žinomas iš lietuviškų pavardžių formavimosi pradžios (XV a. pradžia): *„Michael alias Minigailo“* („Mykolas, kitaip Mingaila“).

Taigi čia nagrinėjamoji vardo forma *Michalo, -onis* XVI a. jau galėjo būti ne vardas, o pravardė ar pavardė. Kad taip ir buvo, rodo tai, kad ji pateko į senųjų lietuviškų pavardžių lotyninimo praktiką. Ir pats darbo autorius duoda žinomo Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Jogailos pavardės (jo krikščioniškas lotyniškas vardas *Ladislaus*) lotynišką galininką *Jagelonem* [63]. Iš čia galima spręsti, kad tos pavardės lotyniškas

[60] Dumčius J. Antikiniai vardai lietuvių liaudies kalboje. // Vilniaus V. Kapsuko universitetas. Istorijos-filologijos fakultetas: Mokslo darbai. V., 1957. T. 3. P. 171—185.

[61] Słownik staropolskich nazw osobowych. Wrocław [i in.], 1973. T. 3. Z. 3. S. 449.

[62] Ten pat: *„Laboriosus Michael alias Michalo de villa regali Lyethnya“* (įrašas iš 1500 m.).

[63] Michalo Lituanus. Op. cit. P. 25: *Sed extincto illo rege, etiam nomen regium atque Christianum interierat, donec rursum vicina nobis et Christiana gens Polona, sacrum baptisma et regale fastigium anno Christi 1386. invitaret feliciter hic dominantem proavum Sacrae Maiestatis vestrae, divum*

kilmininkas yra *Jagelonis* (kaip *Michalonis*), o vardininkas — *Jagelo* (kaip *Michalo*). Ir *„Sakones et Sungailones“* [64] ėjo tuo pačiu filologiniu keliu. Tai lotyninami trečiąja linksniuote kaitomieji po apsikrikštijimo tapę pavardėmis vardai *„Sakos ir Sungailos“* (vienaskaita *„Saka ir Sungaila“*). Tokių pavyzdžių lietuvių lotyniškoje literatūroje yra daugiau: *Lizdeico, -onis, Vaidilo, -onis,* ir kt. Tai matome ir žinomoje Radvilų pavardėje. Lotyniškuose raštuose ją randame dažniausiai tokiomis formomis: *Radivilus, Radzivilus, Radzivilius,* t. y. *Radivilas, Radvilas.* Bet neretai aptinkame ir *Radivilo,* kuris lotyniškai linksniuojamas kaip ir *Michalo.* Žinomas XVI a. vidurio teisininkas ir poetas P. Roizijus 1546 m. parašė epitalamą, skirtą „Ad Nicolaum Radivilonem“, t. y. Mikalojui Radvilai. Kad vietoje vardininko galūnės *-a* yra lot. *-o,* gal čia lenkų kalbos įtaka (jie trumpą liet. *-a* versdavo į *-o*), o gal ir dėl to, kad tada, kaip ir dabar kai kuriose, ypač vilniškių tarmėse, žodžiai, kurie vardininko linksnyje dabar turi *-a,* buvo tariami galūnėje su daugiau ar mažiau ryškiu *o* atspalviu [65]. Dėl to, lotyninant tokius žodžius, vardininko galūnėje atsirado *-o,* o paskui ir kilmininke *-onis.* Pravardė ar pavardė to meto Lietuvoje, kaip ir kituose kraštuose, buvo laikoma garbingu daiktu. Apie tai liudija Vilniaus dvaro bibliotekos teisinės literatūros katalogas, sudarytas 1553 m.: jis duotas jau pagal pavardes.

Norą turėti pravardę-pavardę rodo ir kitas jau pagal graikišką—rusišką tradiciją į Lietuvą atėjęs *Mykolo* vardo atvejis. Viename 1554 metais sudarytame ir kitais metais kunigaikščio patvirtintame testamente minimas jo sudarytojas Nikiforas Grigorjevičius Loveikavičius (Nikifor Grigorjevič Loveikovič) pravarde *Michaila* (prozviščem Michailo). Kitoje to testamento vietoje jis save vadina jau Michaila Grigorjevičiumi (ja, Michailo Grigorjevič...). Tas pats asmuo yra ir Vilniaus dvaro dvariškių sąrašuose kaip „penkių žirgų dvariškis“ *(aulicus in equis 5)* ir čia jis minimas tik minėtąja pravarde ir tautybės pažymėjimu — *„Michaylo Ruthenus“* [66]. Mat jis buvo stačiatikis, kilęs iš Polocko žemių. Mūsų rašto kalba pasakytume *Mikaila Rusinas.* Pavardė *Mikaila* ir tėvavardinė pavardė *Mikailonis* žinoma ir dabar. Tai yra visai panašus į mūsų nagrinėjamą katalikišką-lotynišką at-

---

Wladislavum, Lituanice Jagelonem (išretinta cituojant. — *S. N.*) *nuncupatum...* („Bet tam karaliui mirus, žuvo karaliaus vardas ir krikščionybė, kol mūsų kaimynė krikščioniškoji lenkų tauta 1386 metais nuo Kristaus gimimo pakvietė priimti šventąjį krikštą ir aukštą karaliaus vardą čia laimingai viešpatavusį jūsų šventosios didybės prosenį, šviesios atminties Vladislavą, lietuviškai vadinamą Jogaila“.— Cit. pagal: Mykolas Lietuvis. Min. veik. P. 51—52).

[64] Michalo Lituanus. Op. cit. P. 29.

[65] Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija: Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija. V., 1966. P. 69.

[66] Žr. Tomkowicz S. Materialy do historji stosunków Kulturalnych w XVI w. na dworze królewskim polskim. Kraków, 1915. S. 30, 31, 65, 69.

vejį — *Michailo Lituanus* — Mykola Lietuvis. Taigi „Papročių" autorių lietuviškai turėtumėm vadinti pavarde *Mykola* [67].

Tačiau kai kurie minėti tyrinėtojai vardą *„Michalo"* aiškina lietuviškais tėvavardžiais: *Mikaliūnas, Mikalionis, Mikalonis.* Nors tie aiškinimai plačiau ir nepagrindžiami, tačiau matyti, kad yra ne be pagrindo. Juk šios pavardės lotyniškas kilmininkas *Michalonis* artimai skamba kaip ir lietuviškas tėvavardis, o iš jų ypač — *Mikalonis.* Jei atsiminsime, kad anuo metu lietuviškuose raštuose Mykolo varde *ch* dar buvo išlikęs [68], tai tos formos lotyniškas kilmininkas *Michalonis* ir lietuviškas tėvavardis *Michalonis* — visiškai sutampa. To sutapimo negalėjo nepastebėti ir pats „Papročių" autorius, kuris taip uoliai lygino lotynų ir lietuvių kalbas ir ieškojo tarp jų panašumų bei atitikmenų. Kaip rodo dokumentai, XVI a. pradžioje Lietuvoje ir Vilniaus apylinkėse (Maišiagala) tėvavardžiai su galūnėmis *-onis, -anis* buvo labai paplitę ir jiems teikiama pravardės-pavardės *(cognomina)* reikšmė [69]. Tiesa, tarp lotyniškojo kilmininko ir lietuviško tėvavardžio yra linksnio skirtumas. Tačiau atidžiau įsižiūrėjus į tai, kaip autorius lygina lietuviškus ir lotyniškus žodžius, matyti, kad jis daugiau paiso prasmės ir ne visais atvejais atsižvelgia į linksnį, o ima ir skirtingo linksnio, pirmiausia kilmininko, formas, jei jos ryškiausiai rodo lietuviškų formų lotyniškumą. Pavyzdžiui, lietuviškam žodžiui „naktis" atitikmeniu duoda ne lotynišką vardininką *nox,* o kilmininką *noctis;* lietuviškam „nepotis" (vaikaitis) ne vardininką *nepos,* o kilmininką *nepotis,* panašiai ne vardininką *senex,* o kilmininką *senis,* nes ši pastaroji forma tiksliau atitinka lietuvišką „senis", ir kt. Taigi autorius taip detaliai, kaip daro mūsų meto filologai, nenagrinėjo formos elementų, o žiūrėjo žodžių prasmės. Tuo atžvilgiu lietuviškas tėvavardis savo prasme yra lyg kilmininkas ir, autoriaus nuomone, turėjo artinti lotyniškas ir lietuviškas formas. Taigi visai galimas daiktas, kad autorius taip ir samprotavo.

Tačiau kaip lotyninti tą lietuvišką kilmininko prasmės tėvavardį *Michalonis?* Koks bus jo vardininkas? Suprantama, *Michalo.* Tai yra toks pats atvejis, kaip iš lotyniškų kilmininkų *Stilonis, Catonis, Ciceronis* mes visada pereiname į vardininkus *Stilo, Cato, Cicero.* Visai galimas daiktas, kad autorius prieš akis turėjo lietuviškąjį tėvavardį, bet jį pridengė savo tėvų — lotynų — kalbos dėsningumais, kaip ir daugelį kitų lietuviškų žodžių, kurių jis pateikia tik lotyniškas formas. Jų lietuviškus atitinkmenis mes atstatome tik daugiau ar mažiau tiksliai spėliodami. Kartu mes

[67] LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto abėcėlinėje pavardžių kartotekoje pavardė „Mykola" buvo užregistruota, tačiau išbraukta. Atrodo, be reikalo, nes žinomos pavardės formos „Mykõlas, Mykolà".

[68] Skardžius P. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. // Tauta ir žodis. K., 1931. Kn. 7. P. 131.

[69] Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime V., 1976. P. 62.

matome, kad, ir lietuvišku tėvavardžiu aiškinant lotynišką pavardę *Michalo,* grįžtama galų gale prie svarstytos senųjų lietuviškų pavardžių lotyninimo praktikos, kur daryta išvada, kad lotynišką pavardę *Michalo* mūsų rašto kalba atitinka pavardė *Mykolà.* Nelabai suklystume, jei „Papročių" autorių pavadintume nesulotyninta lietuviška tėvavardine pavarde *Mikalonis.* Vargu, ar galima abejoti, kad jis ir ją turėjo prieš akis, kai jam iškilo reikalas rasti madingą lotynišką pavardę. Juk daugelis lietuvių, kurie buvo išlaikę senąsias lietuviškas pavardes, lotyniškuose raštuose jas lotynindavo. Ta tradicija negalėjo neturėti įtakos ir *Mykolos* pavardės pasirinkimui.

Įdomu pažymėti, kad tėvavardinė pavardė *Mikalonis* galėjo būti kilusi ne tik iš *Mykolo* ir jo išvestinių formų, bet ir iš *Mikalojaus.* Tie vardai savo kilme skirtingi *(Michael — Nicolaus),* tačiau pastarasis drauge su krikščionybe į Lietuvą pateko lenkiška forma *Nikołaj* ir čia dažnai buvo maišomas su *Mykolu* ne tik prastų žmonių, bet ir raštuose [70]. Tai rodo ir surinkti gausūs duomenys apie pavardes [71].

Iš viso šio svarstymo mes galime daryti neabejotiną išvadą, kad *Michalo* yra ne vardas, o pravardė-pavardė ir kad ji slepia asmenį, kurio krikšto vardas yra kitoks (panašiai kaip minėto *Mikaila Rusinas* atveju). Kas jis yra? Aišku, kad ne Michailas Tiškevičius ar koks nors kitas Mykolas. Šio skyriaus išvada geriau derėtų prie J. Ochmanskio hipotezės, kad darbą parašė kunigaikščio kanceliarijos sekretorius lotyniškosios korespondencijos reikalams Maišiagalos bajoras, dokumentuose vadinamas *Wacław, Wenceław, Vencesłaus Mikołaewicz,* kuris mūsų rašto kalba turėjo vadintis *Vaclovas Mykola* ar *Mikalonis.* Sprendžiant iš jo filologinių pažiūrų, matyti, jog jis labiau linko prie pavardės *Mykola,* nes ji geriau derinosi su to meto lietuviškų pavardžių lotyninimo praktika.

Pastarosios hipotezės naudai kai kurių duomenų duoda ir jo lotyniškomis formomis pateikiamieji lietuviški žodžiai. Žinoma, plačiau apie autoriaus kilimo vietą galėtume spręsti, jei turėtume tų žodžių lietuviškas formas. Turimu atveju daugiausia galima pasinaudoti imperatyvo formomis *sta, sede, verte, inverte, pervertе.* Mat autorius, stengdamasis duoti lotyniškas, kiek galima artimesnes lietuviškoms, formas, prieš akis turėjo lietuvišką imperatyvą be dalelytės *-k.* Tokių formų yra išlikę senuose lietuviškuose raštuose ir dar kai kuriose mūsų meto tarmėse. Tokia liepiamosios nuosakos forma paprastai sutampa su vienaskaitos II asmeniu arba senuoju optatyvu (kartais *i* nukrinta): *imi — imk, ved — vesk, rašai — rašyk, klausai — klausyk, stoj — stok, ger — gerk* ir t. t. Toks imperatyvas yra išlikęs rytinėse Lietu-

[70] Tokių atvejų yra ir lenkiškuose raštuose. Plg. Zbiór pomników Reformacji Kościoła polskiego i litewskiego. S. 30, 39.
[71] LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto abėcėlinė pavardžių kartoteka, s. v.

vos tarmėse, tuo tarpu vakarinėje Lietuvoje jau ir XVI a. retai bebuvo vartojamas. Kalbininkas Z. Zinkevičius, rašydamas apie 1605 m. katekizmo tarmę ir remdamasis tuo, kad toje knygoje vartojama liepiamosios nuosakos forma be *-k (pamisakai, sakaimi, kalb, atlaid)*, daro išvadą, kad jos autorius kilęs greičiausia iš netoli nuo Vilniaus esančių Maišiagalos, Nemenčinės, galbūt Pabradės apylinkių. Panašiai, atrodo, galima pasakyti ir apie Mikolą Lietuvį: visai galimas daiktas, kad jis kilęs iš Maišiagalos. Tai, kad darbe pateikiama daugiau kaip septyniasdešimt lietuviškų, lyginamų su lotyniškais, žodžių, be abejonės, rodo, jog autorius yra lietuvis, kad jo gimtoji kalba yra lietuvių kalba.

Tyrimo apžvalgoje matėme, kad yra nuomonė (I. Jonynas), jog „Michalo Lituanus" yra slapyvardis. Tai galėję įvykti tokiu būdu: raštas kaip memorialas buvęs parašytas keleto asmenų, tačiau karaliui įteiktas tik Mykolu Lietuviu pasivadinusio asmens. Todėl jis ir buvęs priskirtas tam asmeniui.

Tiesa, tuo metu Europoje buvo žinoma mada, esant erezijų persekiojimo pavojui, naudotis slapyvardžiais. Tridento bažnytiniame susirinkime (1545—1563) buvo nutarta uždrausti spausdinti „šventąja tematika" *(de sacris rebus)* su kriptonimais. „Paročiuose" gana kritiškai pasisakoma prieš valdančiuosius sluoksnius, prieš katalikų bažnyčią. Be to, žinomas karaliaus Žygimanto Senojo 1547 m. ediktas, kuriuo buvo uždrausta rašyti, spausdinti ir platinti knygas, kitokius spaudinius, įžeidžiančius karališką didybę ir valdžią. Taigi ar autorius nelaikė savo darbą tokiu, kuris prieštarautų tam potvarkiui ir todėl buvo priverstas savo asmenį pridengti slapyvardžiu? Toji knyga, galima aiškinti, ėjo per žmonių rankas lyg pamfletas prieš ano meto įtakingus politinio bei kultūrinio gyvenimo veikėjus. Tokių raštų XVI a. vidurio Lietuvoje buvo žinoma [72].

Tačiau toji slapyvardžio teorija sunkiai pritaikoma „Paročiams". Kūrinys nėra taip griežtai nukreiptas prieš asmenį, kaip tie paskviliai. Jis kritikavo ne asmenis, o to meto visuomenės ydas. Tokiais atvejais nebuvo įprasta slapstytis. Katalikų bažnyčia tokios kritikos nedrausdavo,— net skatindavo, norėdama parodyti, jog ji susirūpinusi savo tarnų moralės pataisymu, kartu stengdamasi kritiką nuo asmenų nukreipti į bendrąsias sritis [73].

Apskritai tokia slapyvardžio teorija XVI a. sąlygomis pasirodė esanti nepagrįsta ir kitais atvejais. Taip įvyko ir rusų literatūros moksle su labai panašiu į Mykolą Lietuvį rašytoju I. Peresvetovu. Ilgą laiką gyvavo N. M. Karamzino nuomonė, kad I. Peresvetovas esąs pseudonimas kažkokio Ivano IV reformų liudininko, norėjusio pagrįsti bei pateisinti caro jau įvykdytas priemones. Tačiau vėliau V. Ržiga, remdamasis autobiografiniais ir istoriniais duomenimis, įrodė, kad I. Peresvetovas yra realus žmo-

[72] Plg. Ročka M. Apie XVI a. vidurio Vilniaus paskvilius // Literatūra. 1969. T. 11. Sąs. 1. P. 39—46.
[73] Puryckis J. Op. cit. S. 1—19.

gus, kilęs iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, ilgą laiką gyvenęs Lenkijoje, Vengrijoje, Čekijoje, Moldavijoje, į Maskvą iš Lietuvos nuvykęs XVI a. ketvirto dešimtmečio pabaigoje (1538)[74].

„Papročių" autoriui savo vardą slėpti nereikėjo ir dėl to, kad jo darbas parašytas lotynų kalba. Būdavo atsitikimų, kad rašytojai vengdavo rašyti savo vardą — pavardę darbuose nacionalinėmis kalbomis arba, jei pasirašydavo, tai stengdavosi pasiteisinti. Mat „vulgariomis" kalbomis rašyti tuo metu vis dar būdavo laikoma nerimtu dalyku. Todėl jie kai kada pasislėpdavo po akrostichais (pavyzdžiui, M. Mažvydas), slapyvardžiais. Bet tokio reikalo nebuvo Mykolui Lietuviui, rašiusiam lotynų kalba.

Dėl visa to reikia manyti, kad žmogus, pasirašęs *Michalo Lituanus,* buvo tikras ir žinomas asmuo. O kad jis neišgarsėjo plačiau, įtakos, matyt, turėjo tai, kad darbas tuoj po parašymo nebuvo išspausdintas; be to, reikia atsižvelgti ir į Mikalojaus Radvilos Juodojo literatūrines pretenzijas ir jo politinę veiklą. Mat Mykolo Lietuvio darbas buvo plačios tematikos, lietė reikšmingus vidaus ir užsienio politikos reikalus, todėl vargu, ar jis galėjo pasiekti savo adresatą — karalių be Radvilų tarpininkavimo.

Mikalojai Radvilos, Juodasis ir Rudasis, ypač pirmasis, tuo metu buvo labai įtakingi politiniai veikėjai. M. Radvilą Juodąjį gerbė ir karalius Žygimantas Augustas. Ką tik norėdavo, jis galėdavo iš jo išgauti. Kai tik jis pasirodydavo su savo gausia palyda taryboje, pats karalius atsistodavo ir pasitikdavo. Karalius neleisdavo, kad M. Radvila sėdėtų Vilniaus vaivadai skirtoje vietoje, bet sodindavo jį po aukso uždanga šalia sosto. Karalius jį dažnai siuntinėdavo pas užsienio valdovus, pavesdamas įvairius svarbius reikalus. Savo ruožtu M. Radvila Juodasis ir jo bendraminčiai stengėsi sukaupti kiek galima daugiau valdžios, susilpninti karaliaus valdžią ir taip palaikyti Lietuvoje separatistines valstybingumo nuotaikas. Drauge jis stengėsi mažinti vyskupų, ypač Vilniaus vyskupo, valdžią, nes katalikų bažnyčia palaikė Lenkijos politiką.

Juodasis ir Rudasis Radvilos buvo mokyti žmonės, ilgus metus studijavę užsienio mokyklose, gerai susipažinę su valdovų dvarų gyvenimu, mokėjo daug kalbų (ir lotynų). Jų namuose, siekiant nustatyti teisę į valdžią, buvo studijuojama Lietuvos istorija, teisė. Čia rasdavo prieglobstį literatūros bei kultūros darbuotojai. Net „lenkų Ciceronas" S. Ožechovskis, kuris taip aršiai puldavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santvarką, gaudavo iš jo algą tuo metu, kai šis, būdamas kunigas, kovojo su vyskupu dėl vedybų. M. Radvila Juodasis rėmė garsiosios Lietuvos Brastos biblijos leidimą. Daug kartų jam buvo dedikuojama knygų. Jis vadovavo ir organizavo politinę bei literatūrinę polemiką. Per jo, kaip kanclerio, rankas ėjo visi valstybės reikšmės raštai, susiję su vidaus ir užsienio politika. Jo žinioje buvo Lietuvos metrika.

[74] Ржига В. Ф. И. С. Пересветов: Публицист XVI века. [М., 1908].

Jis redagavo valstybinius dokumentus ir žiūrėjo, kad iš valstybės kanceliarijos neišeitų raštai, priešingi įstatymams, pažeidžiantys kunigaikščio ar bajorų interesus.

Būdinga, kad Radvilos Juodojo autoritetas užgoždavo jo literatūrinius pagalbininkus. Jo valdymo metu parašytų darbų autoriai plačiau ir tiksliau nežinomi. Laikydamas save literatu (kaip rodo laiškai, jis iš tikrųjų turėjo literatūrinių sugebėjimų), Radvila Juodasis dėl politinių ar asmeninių motyvų nenorėjo, kad jo globojami literatai žymėtų savo vardą. Iš tikrųjų, kai lenkuose XVI a. viduryje randame nemaža rašytojų pavardžių ir vardų, Lietuvoje jie slepiasi už stambios Mikalojaus Radvilos figūros. Pavyzdžiui, garsusis „Laiškas prieš Lipomaną“ [75] ėjo Radvilos Juodojo vardu, tačiau galvojama, kad bendraautorius buvo jo dvaro tarnautojas G. Lanckis, užmuštas 1556 m. pasiuntinystės į Rygą metu. Be to, laiško bendraautoriumi galėjęs būti ir P. Vergerijus. Kitas pavyzdys: paskvilis prieš P. Roizijaus „Tūkstanteilį“ („Chiliastichon“), remiantį Radvilos Juodojo puolamą popiežiaus pasiuntinį A. Lipomaną, pasirašytas iki šiol neišaiškinto autoriaus — P. C. Sarmata. Ir „Lenko pasikalbėjimas su lietuviu“, kuris buvo parašytas M. Radvilos Juodojo iniciatyva prieš S. Ožechovskio traktatą „Quincunx“, atrodo, priklausė poros asmenų (gal A. Rotundo ir A. Volano) plunksnai, tačiau nė vienas iš jų nepažymėtas. Taip pat nenustatytas ir „Lietuvos istorijos“, kurią užsakė M. Radvila Juodasis ir kuri jam buvo įteikta 1560 m., autorius (spėjama, kad A. Rotundas)[76]. Taigi būdinga, kad XVI a. vidurio Lietuvoje svarbiais ideologinio, politinio bei valstybinio pobūdžio klausimas nebuvo kalbama asmeniškai, o tik reiškiant faktiško Lietuvos valdovo M. Radvilos Juodojo mintis ir siekius. Taip galėjo būti ir su Mykolu Lietuviu, kurio darbas tematiniu bei idėjiniu atžvilgiu (kaip matysime vėliau) gerai derinasi su to politiko siekiais: ir jis pasislėpė už M. Radvilos Juodojo figūros ir taip sudarė daug sunkumų vėlesnių amžių tyrinėtojams. Tačiau pats M. Radvila Juodasis savo asmenį visur kėlė, net metraščių genealogijas keitė, įrašydamas ten savo vardą ir norėdamas taip sutvirtinti savo giminystę su Lietuvos valdovų gimine [77].

---

[75] Vergerius P. P. Duae epistolae: altera Aloysii Lipomani Veneti, episcopi Veronae, Romani pontificis in Polonia legati, ad illustrissimum principem d. Nicolaum Radivillum, palatinum Wilnensem, etc. Altera vero ejusdem illustrissimi d. Radivilli ad episcopum et legatum illum. Regiomonti, 1556.

[76] Iš šito laikotarpio žinoma ypač daug autorių, pasirašinėjusių „Lietuviu“, pavyzdžiui: A. R. Lietuvis (Andrius Rimša), J. Kazokas Lietuvis, Petras (iš Goniondzos) Lietuvis, J. Abramavičius („Lietuvio nuomonė, kaip pigiau pirkti ir brangiau parduoti javus“) ir kt.

[77] Jakubovskis J. Min. veik. P. 62—63.

MYKOLO LIETUVIO TRAKTATAS IR ISTORINĖS LITERATŪROS TRADICIJOS

„Paročių" skaitytojai, arba kas mokėjo lotynų kalbą XVI a. vidurio Lietuvoje. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad lotynų kalba atliko svarbesnį vaidmenį ankstesnių amžių kultūros gyvenime. negu XVI a. Juk tuometinėje Lietuvoje (ir Lenkijoje) kalėsi pirmieji raštų gimtąja kalba daigai ir buvo sugriauta nuomonė, kad rašyti galima tik lotynų kalba. Tačiau iš tikrųjų taip nėra. Visas viduramžių švietimas ir literatūra beveik išimtinai buvo bažnytinio pobūdžio, o lotynų kalba — liturginė bažnyčios kalba. Su tokia bažnytine raštija, tvarkoma dvasininkų ir vartojama bažnyčios reikalams, nesusidurdavo visi kiti žmonės. Jos nemokėjo ir kunigaikščių dvarų žmonės, išskyrus kapelionus ir sekretorius. Taigi viduramžių lotynų kalba buvo tik siauro ir uždaro dvasininkų rato kalba. Dėl to ji negalėjo tapti platesne ir pasaulietinės literatūros kalba. Ji net buvo atsigręžusi prieš gyvąsias kalbas, nes buvo siekiama užkirsti kelią, kad kitokios kalbos netaptų priemone propaguoti priešišką katalikų bažnyčiai ideologiją.

XV a. pab.— XVI a. pr. lotynų kalbos padėtis žymiai pasikeitė. Ji tapo tam tikru mastu ir pasaulietine kalba. Tas procesas susijęs su humanistinės kultūros judėjimu, sudariusiu lotynų kalbai platesnes galimybes plisti visuomenėje, suteikusiu jai naują vertinimą bei reikalavimus. Lotynų kalba tapo naujų ideologinių reiškinių raiškos priemone. Dėl to imta neigti senąsias, viduramžių lotynų kalbos ypatybes ir stengtasi perimti naują, humanistinį lotynų kalbos žodyną, sintaksę, stilių, pagrįstą antikos rašytojų bei kalbėtojų teorija bei praktika. XVI a. pradžioje, ypač antrojoje jo pusėje, lotynų kalba pasidarė ne tik žymiausių ir kultūringiausių asmenų kalba, bet gana plačiai paplito ir tarp aukštojo luomo ir praturtėjusių miestiečių, kai kada nustelbdama net gimtąją kalbą. Taigi tada raštai lotynų kalba galėjo pasiekti ne tik dvasininkus (kaip buvo anksčiau), bet ir pasauliečius.

Lietuvoje lotynų kalba vartota ne taip plačiai kaip Lenkijoje [78]. Vis dėlto netrūksta duomenų, rodančių nemenką lotynų kalbos paplitimą Lietuvoje, ypač XVI a. viduryje ir antrojoje pusėje.

[78] Minėtas S. Ožechovskis taip gyrėsi popiežiui Julijui III dėl lotynų kalbos vartojimo Lenkijoje: „O kad tu būtum aplankęs Lenkiją, Julijau: ar tau dabar neatrodytų, kad Lenkija yra žemė ne barbariška, o pati antroji Italija, nes vietoje liaudies kalbos lenkų lūpose išgirsi skambant lotynų kalbą". Plg. Humanizm i reformacja w Polsce. S. 325 ir toliau.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdantiesiems sluoksniams su lotynų kalba teko susidurti jau valstybės kūrimosi pradžioje. Juk ir tada ši kalba buvo tarptautinė bei diplomatijos kalba. Ja buvo rašomi dokumentai, raštai, laiškai, kronikos. Todėl Lietuvos valdovai diplomatiniuose santykiuose su Vakarų Europa buvo priversti laiškus bei dokumentus rašyti lotyniškai, nes parašyti kita kuria nors kalba ten būtų nesuprantami. Žinoma, kad Mindaugas su Livonijos ordinu ir su popiežiumi susirašinėjo lotynų kalba. Dar plačiau lotynų kalbą imta vartoti XIV amžiuje. Kunigaikščio Gedimino laiškai, pasiųsti į Vakarų Europą, buvo rašyti irgi lotyniškai. XIV a. pab. ir XV a. pr. lotynų kalba, greta LDK kanceliarinės slavų kalbos, tapo įprastine didžiojo kunigaikščio raštinės kalba. Nuo to laiko lotynų kalba buvo ne tik palaikomi santykiai su užsieniu, bet neretai ji vartota ir valstybės viduje, pavyzdžiui, bajorams suteikiant privilegijas ar dovanojant kunigaikščio žemes. Vadinasi, lotynų kalba turėjo tam tikros reikšmės jau ir bajorams.

Lietuvos kultūros reikaluose lotynų kalba ryškiau pasireiškė nuo XV a. pabaigos ir pirmiausia didžiojo kunigaikščio dvare, kuris anais laikais buvo lyg kultūros centras. Kunigaikštis turėjo kanceliariją, kurioje dirbo labai išsilavinę žmonės, pavyzdžiui, Adomas iš Kotros, Jonas, Pilypo sūnus, ir kt. Pats Aleksandras mokėjo branginti mokslo žmones ir mielai būdavo jų draugijoje. Jis traukė garsius žmones į Vilnių. Iš savo pusės, jie vertino kunigaikščio dvaro globą ir Vilniaus aplinką. Žinomas lenkų mokslininkas Albertas iš Brudzevo (1445—1497) paliko Krokuvos universitetą ir persikėlė į Lietuvą, kur ir pasiliko iki mirties. Be jo Vilniuje kurį laiką gyveno ir dirbo klajojantieji humanistai J. Ursinas (apie 1460—apie 1500 ar 1503), J. Sakranas, taip pat E. Vitelijus (1474—1522), ilgametis Aleksandro sekretorius, itališko humanizmo skleidėjas. Jie čia rašė lotyniškus darbus („Conciliator", „Elucidarius errorum ritus Ruthenici"), sprendžiančius aktualias Lietuvos religinio bei politinio gyvenimo problemas. Toje humanistinėje aplinkoje į lotynų kalbą buvo įprasta žiūrėti kaip į mokslo bei literatūros kalbą, apskritai, mokytų bei išsilavinusių žmonių kalbą.

Humanistinė-lotyniška dvasia vyravo ir Žygimanto Senojo, ir jo sūnaus Žygimanto Augusto dvare. Kaip matyti iš tų duomenų, kuriuos pateikia S. Tomkovičius apie Žygimanto Augusto dvarą Vilniuje[79], čia gyveno garsūs politikai, gydytojai, menininkai, muzikai, poetai, sekretoriai. Tarp tų „Šventosios karališkos didybės tarnų", kaip jie vadinosi, buvo italų, lenkų, vokiečių, flandriečių, vengrų, čekų, pačių lietuvių. Jie sudarė dvaro inteligentijos sluoksnį, kuris turėjo patenkinti kunigaikščio ir kitų jį supančių aukštųjų žmonių kultūrinius poreikius. Jie kūrė tą kultūrinę atmosferą, be kurios negalėjo apsieiti humanizmo epochos valdo-

[79] Tomkowicz S. Op. cit. S. 28—33.

vo dvaras. Tačiau jų visų oficialioji kalba buvo lotynų. Ji buvo vartojama įvairiomis iškilmių progomis, ja buvo rašoma poezija, ne tik dokumentai.

Bet lotynų kalba buvo daugelio žmonių suprantama ir už karaliaus dvaro. Ano meto sąlygomis, kai nebuvo Lietuvoje aukštesnio tipo mokyklų, kunigaikščio dvaras buvo lyg mokykla, iš kurios sklido humanistinė kultūra ir lotynų kalba po didikų ir kitų turtingųjų feodalų dvarus. Į šią karaliaus dvaro mokyklą stengėsi patekti kiekvienas didikų ar įtakingesnių bajorų jaunuolis. Be to, kunigaikščiai, didikai ir bajorai jau nuo 1447 m. buvo gavę privilegiją vykti mokytis į užsienio kraštus, išskyrus priešiškus. Toji teisė buvo garantuota Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavaldiniams ir visuose trijuose Lietuvos Statutuose. Tam dalykui nereikėdavo ir ypatingų leidimų, jei tik būsimasis studentas nebūdavo koks nors pareigūnas. Apskritai tokios kelionės į užsienį mokymosi tikslais Lietuvoje buvo laikomos teigiamu reiškiniu, duodančiu naudą valstybei.

XVI a. pirmoje pusėje studentų daugumą sudarė jau ne dvasininkai, o pasauliečiai. Tarp jų buvo turtingesnių asmenų vaikų, kurie galėdavo apmokėti paskaitas, bet būdavo ir tokių, prie kurių pavardės matrikulose būdavo pažymima „neturtingas“ *(pauper)* arba „nieko nedavė“ *(nihil dedit)* arba „Kristus už jį apmokėjo“ *(Christus pro eo solvit)*, t. y. atleidžiamas nuo mokesčio už mokslą. Vadinasi, ir mažiau pasiturintiems studentams mokslas aukštosiose mokyklose tam tikru mastu tapo prieinamas.

Iš užsienio mokslo įstaigų, į kurias anksčiausiai pradėjo vykti studentai iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, paminėtinas Prahos universitetas, įkurtas imperatoriaus Karolio IV 1348 metais. Ten buvo įsteigta net atskira bursa studentams iš Lietuvos. Bet duomenys nerodo, kad ten gausiai lankytasi. Palyginti daugiau lietuvių studentų buvo Krokuvos universitete [80]. Nuo XV a. pabaigos ir XVI a. pirmojoje pusėje Lietuvos studentų srautas pasuko į tokius universitetus, kurie labiau garsėjo savo humanistinio pobūdžio mokslais ir reformacijos judėjimu. Pavyzdžiui, Karaliaučiaus universiteto matrikulos pateikia mums gana ilgus lietuvių studentų sąrašus. Nuo 1554 m. ligi šimtmečio pabaigos čia mokėsi apie šimtą studentų. Būdavo metų (1547, 1548), kai į tą universitetą stodavo po dešimt studentų iš Lietuvos: iš Vilniaus, Kauno, Ukmergės, Trakų ir kitų vietų [81]. XVI a. nemaža studentų iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokėsi ir Leipcigo, Vitenbergo, Tiūbingeno, Frankfurto, Heidelbergo universitetuose, taip pat Italijos, Prancūzijos aukštosiose mokyklose [82].

---

[80] Plačiau žr.: Ročka M. Lietuvių studentai Krokuvoje ir humanizmo pradžia Lietuvoje (XV a. pabaiga—XVI a. pradžia) // Literatūra. 1966. T. 19. P. 55—84.

[81] Erler G. Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i Pr. Bd 1: Die Imatrikulationen von 1544—1656. Leipzig, 1910. S. 6—9.

[82] Šapoka A. Kur senovėje lietuviai mokslo ieškojo? // Židinys. 1935. T. 22. P. 316—327, 417—429.

Nėra abejonės, kad visi tie studentai grįždavo namo daugiau ar mažiau išstudijavę humanistinius dalykus, susipažinę su Antikos istorija bei literatūra ir, žinoma, išmokę lotynų kalbą, kuria buvo dėstoma visose to meto mokyklose. Jie galėjo būti potencialūs Mykolo Lietuvio skaitytojai.

Bet ir Lietuvoje XVI a. pirmoje pusėje buvo mokyklų. Tiesa, Mykolas Lietuvis apgailestaudamas mini, kad tais laikais Lietuvoje nebuvo aukštesnio tipo mokyklų (gimnazijų). Bet kad tuometinė visuomenė buvo pasiruošusi turėti jų ir, jei katalikų dvasinė vyresnybė nebūtų užgniaužusi iniciatyvos, būtų įsteigta ne viena, rodo A. Kulviečio mokyklos įsteigimas Vilniuje 1539 m. Žinoma, tokių mokyklų dėstomoji kalba buvo lotynų.

Nagrinėjamuoju laikotarpiu buvo nemaža vadinamų parapinių mokyklų, kurios vis daugiau tapo specifinėmis žemesniųjų feodalinės visuomenės sluoksnių mokyklomis. Viena tokių mokyklų Vilniuje buvo įsteigta dar XIV a. pabaigoje. Tačiau intensyviau imta jas steigti, kai XVI a. pradžioje pagyvėjo kultūrinis gyvenimas ir sustiprėjo ideologinė kova tarp katalikų bažnyčios ir humanizmo bei reformacijos šalininkų. Šios kovos atgarsių esama ir Vilniaus bei Žemaičių vyskupijų sinodų nutarimuose [83]. Mokyklas stengėsi turėti ir nekatalikai.

Lenkijoje nemaža miestų bei miestelių mokyklų išlaikydavo pati jų valdžia. Gal jų buvo ir Lietuvoje. Pridėjus tai, kad dar būta ir privačių, namų mokyklų, galima įsivaizduoti, kad jų tinklas buvęs nemažas. Vidurinis, ypač pradžios mokslas, šlėktai buvo gana lengvai prieinamas, nors yra žinių (tai liudija trečiasis Lietuvos Statutas), kad kai kurie bajorai nemokėjo rašto.

Mokyklų, ypač parapinių, kurių išlaikymas priklausė nuo klebono, padėtis nebuvo gera. Ir mokslo lygis jų buvo neaukštas, nes retas vedėjas būdavo baigęs bent vidurinį anų laikų mokslą. Tačiau buvo bendras visam XVI a. reikalavimas, kurį kėlė savo dvaro mokytojui tijūnienė S. Vnučkienė to amžiaus gale (1592): jis turi būti „bakalauras arba mokytojas — žmogus geras, dievobaimingas ir laisvuose moksluose gerai išsilavinęs“ [84]. Mokyklų programos buvo įvairios ir įvairaus lygio — nuo skaitymo ir rašymo pradmenų ligi graikų kalbos. Gimtosios kalbos moksleiviai mokėsi prie pradžiamokslio. Lietuvai būdingas dalykas, kad šalia lietuvių kalbos į programas įeidavo dar lenkų ir rusų kalba. Tačiau vyravo bendra tendencija, kad kiek galima greičiau būtų pereita prie lotynų kalbos mokymosi ir klasikinių autorių skaitymo. Tai sudarė ir vidurinių, ir parapinių mokyklų mokymosi tikslą tiek Lietuvoje bei Lenkijoje, tiek Vakarų Europoje. Šis reikalavimas galiojo beveik dar du šimtmečius, o XVI a. toli gražu dar nebuvo išmušus valanda susikurti liaudies mokyklai, kurioje pagrindinė mokymo priemonė ir objektas būtų gimtoji kalba.

[83] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. P. 164—165.
[84] Ten pat. P. 244.

Lotynų kalba turėjo reikšmės ne tik kultūros gyvenimui, bet ir prekybiniams santykiams. Įdomus tuo atžvilgiu Poškos minimas dokumentas [85]. D. Poška sakosi turėjęs vieną Kauno miesto istoriją, parašytą remiantis senais dokumentais. Kadaise Kaunas žydėjęs, ten buvę daug pirklių, įmonių savininkų, visokių amatininkų. Per Kauną ėjusi gyva prekyba: olandai, anglai, švedai turėję čia savo kontoras. Rašytojas pateikia Žygimanto Senojo privilegiją Kauno miestui, duotą 1540 m., kur nurodoma, jog visas susirašinėjimas turi būti lotynų kalba. Tai buvę padaryta dėl to, kad lenkų ir lietuvių kalbos buvo ne visur žinomos, o Kauno miestas prekybinius santykius turėjęs beveik su visais žymesniais Europos miestais. Dėl to prekybinius reikalus patenkinti galėjo tik lotynų kalba.

Taigi iš šio skyrelio pateikiamos medžiagos ryškėja, kad Mykolas Lietuvis, kai jis sumanė parašyti savo veikalą lotynų kalba, gerai žinojo, kad jis to meto visuomenėje nepasiliks vienišas, o jo darbas nebus be atgarsio, neskaitomas ir nesuprantamas. Savo potencialiais skaitytojais jis galėjo laikyti ne tik dvasininkus, parapinių mokyklų mokytojus, kurie savo pareigų verčiami turėjo mokėti lotynų kalbą, bet ir gana platų pasauliečių ratą: kunigaikščio bei didikų dvarų žmones, nemaža bajorų bei miestiečių. Kad lotynų kalbą Mykolo Lietuvio metu mokėjo nemaža žmonių, gali paliudyti ir Žemaičių vyskupiją vizitavusio Tarkvinijaus Pekulo patirtis Vilkijoje (1579). Čia jis su miestelio administracija ir miestiečiais susikalbėjęs be vertėjo, nes „kai kurie iš jų supranta ir kalba lotyniškai“ *(aliqui intelligunt et loquuntur latine)* [86].

Ano meto apsišvietusiam žmogui mokytis lotynų kalbos svarus motyvas buvo romėniškos lietuvių kilmės legenda, su kuria plačiau susipažinsime vėliau. Čia galima paminėti, kad Lietuvos bajorai laikė save kilusiais iš romėnų: „Kasdien girdime tai tvirtinant ir kalbant su pasididžiavimu“ [87]. Dėl to būdavo manoma, kad lietuviai kadaise kalbėję lotyniškai, kad lietuvių kalba pasikeitusi, tapusi pusiau lotyniška kalba. Taigi lietuvių tikroji kalba esanti lotynų kalba ir, žinoma, ją reikia mokėti.

Kadangi Mykolas Lietuvis yra beletrizuotos istorijos kūrėjas, reikia prisiminti ir tai, kad šiame meninės prozos žanre lotynų kalba anuo metu buvo užėmusi tvirčiausias pozicijas ir ilgiausiai išsilaikė. Apskritai juo kokia nors prozos sritis buvo moksliškesnė, juo sunkiau ją galėjo užvaldyti gyvoji liaudies kalba. Antrasis momentas, padėjęs lotynų kalbai ilgiausiai išsilaikyti istoriografijoje, tai autorių noras patriotiniais tikslais parodyti visam pasauliui garsius savo tautos žygius. Reikėjo sunkaus ir ilgo darbo, kol gimtoji kalba buvo pakelta ligi tokio lygio, kad galėtų

[85] Paszkiewicz D. Rozmyślania wieśniaka rolnika. Warszawa, 1829. S. 38—42.
[86] Lebedys J. Mikalojus Daukša. V., 1963. P. 81.
[87] Jakubovskis J. Op. cit. P. 64.

užimti lotynų kalbos vietą. Antroje XVI a. pusėje humanistinės istoriografijos metodikos aiškiai nurodydavo, kad istoriją reikia rašyti lotyniškai. Nuomonė, kad tik lotynų kalba tinka istorijai, buvo vyraujanti dar ir XVII amžiuje. Tai rodo ir garsiosios A. Kojelavičiaus istorijos pavyzdys.

Suprantama, kad mokančiam lotynų kalbą Mykolui Lietuviui, ir ano meto apsišvietusiam Lietuvos žmogui tapo prieinami tie kultūros lobiai, kurie susikaupė per ilgus amžius lotyniškuose raštuose bei tradicijose, pradedant nuo senųjų antikos laikų.

Europos istorija — antikinės istorijos tęsinys. Ligi XIX a. pradžios istorijos moksle vyravo antikinė tradicija, laikiusi istorinę literatūrą viena visos literatūrinės kūrybos rūšimi. Istorija nebūdavo laikoma mokslu ta prasme, kokią jai dabar suteikiame. Ji užimdavo tarpinę padėtį tarp mokslo ir meno. Mat antikiniai istorikai rūpindavosi ne tik tuo, kad ištirtų praeities įvykius ir nustatytų objektyvius istorinius dėsningumus. Jie stengdavosi duoti aiškius ir ryškius, su individualiais ir visuomeniniais siekiais praeities žmonių paveikslus. Taigi istorijai buvo taikomi tie metodai, kurie yra būdingi grožinės literatūros kūriniams.

Be to, istorijai buvo keliami konkretūs ir praktiniai tikslai. Ji turėjo mokyti karvedžius, valstybės veikėjus ir kitus žmones, duoti jiems siektino šaunumo ir vengtinų ydų pavyzdžius. Tokie uždaviniai turėjo įtakos pasirenkant medžiagą, vertinant istorinius įvykius, ieškant formos. Todėl antikiniams istoriografams dėstymo forma kartais turėjo ne mažesnę reikšmę, negu turinys. Istorikai stengdavosi pasakoti dramatiškai ir vaizdingai, ne visada rūpindamiesi aprašomų įvykių tikrumu bei tikslumu. Jie imdavosi retorinių kontrastų bei perdėjimų, išgalvodavo detales, į savo didvyrių lūpas įdėdavo pagal retorikos taisykles sudarytas kalbas.

Tiesa, tarp graikų ir romėnų istoriografų yra tam tikras skirtumas. Graikų istorikų darbuose (pvz., Tukidido, Polibijaus), nors ir nėra visiškai atsisakoma meniškumo, tačiau ryški mokslinė tendencija. Juose autoriai užsibrėžė tikslą pažinti žmonijos praeitį ir vienaip ar kitaip išaiškinti istorinius gyvenimo reiškinius. Jiems jau buvo žinoma žmonijos raidos idėja. Jie stengėsi nagrinėti istorinius įvykius, siedami juos vienus su kitais. Tų pastangų išraiška buvo pasaulinės istorijos idėja, kurią iškėlė jau Polibijus. Jie svarstė istorinio priežastingumo klausimus, taip pat formulavo mintį apie istorinių žinių tikrumą. Kartu buvo padėti istorinės kritikos pagrindai [88].

[88] Žinomi garsūs II a. p. m. e. istoriko Polibijaus žodžiai: „Tiesa yra istorijos akis“, arba Cicerono pasakymas „Teneišdrįsta istorija ką nors pameluoti, teneišdrįsta nepasakyti tiesos“ *(Ne quid falsi audeat, ne quid veri non audeat historia)*. Pagal Tacitą, istorikas reiškinius turi vertinti nešališkai — *sine ira et studio*. Plačiau apie tai: Zieliński T. Po co Homer? Świat antyczny a my. Kraków, 1970. S. 76—77.

Tačiau dauguma antikinių istoriografų, ypač romėnų (pvz., Salustijus, Livijus, Tacitas), turėję didžiausios reikšmės Europos istorikams, dėstydami istorinius reiškinius, panaudodavo iracionalųjį momentą. Pavyzdžiui, jie apeliuodavo į Likimą, jo sprendimus jie laikydavo neišaiškinamais ir nepakeičiamais. Tai religinio mąstymo liekana.

Be to, tie istorikai į pirmą vietą keldavo politinį gyvenimą. Socialiniai reiškiniai jų istorijose likdavo nuošalyje, o ekonominiai būdavo beveik neliečiami. Tokiu atveju istorijoje nepaprastas vaidmuo būdavo skiriamas asmenybėms, valdovams, karo vadams. Respublikos epochoje visa Romos istorija būdavo suvedama į Romos miesto politinę istoriją *(historia Romana)*. Norėdami išaukštinti Romos valstybę, jos praeitį, savo giminę, romėnų istorikai aukodavo istorinę tiesą, nutylėdavo pralaimėjimus, didindavo pergalių reikšmę, pagražindavo tai, kas galėjo tos epochos romėnus parodyti blogus.

Tai itin būdinga ankstyvajai Romos istorijai. Bet ir imperijos epochos istorijai, vadinamai „historia Augusti", t. y. imperatorių istorijai būdingas siekimas išgirsti praėjusius laikus *(laudatio temporis acti)*, o išpeikti dabartį [89].

Ši istorinė-literatūrinė tradicija išsilaikė ir viduramžiais. Tokia istorija sudarė pagrindinį tos epochos pasaulietinės literatūros žanrą. Tik ryšium su visuotiniu religinės pasaulėžiūros įsigalėjimu istorinėje literatūroje žymią vietą užėmė biblinės legendos ir pasakojimai apie „šventuosius žmones". Dėl to dar labiau negu antikiniais laikais susiaurėjo istorijos įtikimumas bei reikšmingumas: ji virto dar ryškesniu literatūriniu žanru, tarsi to meto istorine publicistika.

Jau labai senais laikais, dar romėnų periodu, graikų literatūroje susikūrė savotiškas pasakojimo žanras — istorizuota mitologinė kronika, kuri mitologinį-istorinį siužetą perdirbdavo į pseudoistorinį pasakojimą. Iš mito paprastai būdavo pašalinama tai, kas autoriui atrodė neįtikima, o atsiradusios spragos savo nuožiūra užpildomos kokia kita medžiaga, pasiremiant kokiu nors fiktyvaus šaltinio patvirtinimu. Tokie siužetai dažniausiai būdavo imami iš Trojos karo mitologijos ir jos pagrindu sudaromi nauji variantai. Taip, pavyzdžiui, atsirado „Trojos karo dienoraštis", kurį parašęs to žygio dalyvis Diktis. Dienoraštis buvęs rastas vieno kretiečio kape imperatoriaus Nerono laikais. Taigi tasai Diktis gerokai pakeitė padavimą: suistorino mitą, pašalino stebuklus bei dievų kišimąsi. Dar daugiau nuo tradicijos nukrypo pseudomemuarinė „Trojos žuvimo istorija". Jos autoriumi buvo laikomas ne graikas, o trojietis Daretas.

Diktis ir Daretas buvo išversti į lotynų kalbą ir išliko vėlesniems laikams. Viduramžiais tie „istorikai" turėjo didžiulį pasisekimą. Jų tikrumas niekam nekėlė abejonės. Jie buvo laikomi

[89] Maškinas N. A. Senovės Romos istorija. V., 1955. P. 33.

seniausiais stabmeldiškojo pasaulio liudininkais. Dikčiu savo pasakojimus paprastai grįsdavo Bizantijos istorikai. Homeras buvo užmirštas. Europos tautos, kurios save kildino iš trojiečių, su padavimais apie Troją būdavo susipažinusios tik iš Dikčio ir Dareto. Jų pasakojimais pagrįstas Benua de Sen-Moro antrosios XII a. pusės „Romanas apie Troją". Tai — vienas ankstyviausių Vakarų Europos romanų, greitai paplitęs po visą Europą ir išverstas beveik į visas Europos kalbas.

Ne mažesnę reikšmę viduramžių pasakojamajai literatūrai turėjo ir kitas vėlyvosios antikos pseudoistorinis paminklas — „Aleksandro darbai". Jie skiriami paprastiems skaitytojams ir yra lyg pasaka apie istorinį asmenį. Ji žinoma iš romėniškojo laikotarpio, tačiau jos branduolys atsirado helenizmo epochoje graikiškame Egipte. Aleksandras čia vaizduojamas kaip egiptiečių herojus, Makedonijos valdovai laikomi teisėtais faraonų įpėdiniais. Toji legenda atitiko Ptolemėjų siekimą įteisinti save Egipto gyventojų akyse. Dėl to Aleksandro gimimas sujungiamas su egiptiečių mitologija. Jo gyvenimas šioje apysakoje yra pripildomas visokiausių nuotykių, kuriuos jis patyręs, keliaudamas po tolimas ir keistas šalis, po Indiją.

Aleksandro istorija priklauso masinei literatūrai. Todėl ji pasiekė mus gausiose redakcijose ir įvairiomis kalbomis. Jos populiarumas itin išaugo viduramžiais ir pasiekė Renesansą. XVI a. buvo priskaičiuojama daugiau kaip 90 „Aleksandro darbų" redakcijų 24 kalbomis. Rusų literatūroje jie buvo žinomi dar XIII a., o Lietuvos-Lenkijos valstybėje ši knyga net ligi XVIII a. pabaigos buvo viena populiariausių „istorijų". Tuo atžvilgiu nedaug prastesnė buvo ir „Trojos istorija", savita „Iliados" perifrazė, kur pasakiškieji elementai, kaip ir kitose panašiose istorijose, pynėsi su tikrais istoriniais bei literatūriniais faktais.

Šiuo atveju reikia prisiminti tą reikšmę, kurią turėjo Vergilijaus, kaip istoriko, autoritetas viduramžiais. Tada jis buvo pripažintas tikriausiu Romos pirmykštės istorijos liudininku. Drauge su oratoriumi Ciceronu jis aukščiausiu laipsniu reprezentavo antiką. Viduramžiais Europos literatūra nebuvo sukūrusi tokių meninių paveikslų, kurie savo įtaigumu bei ryškumu galėtų atsverti Vergilijaus paveikslus. Vergilijus sukūrė idealizuoto Romėno paveikslą. Jį kildino iš Trojos didvyrių. Jis nupiešė Romėną, kuris įkūnijo pasaulinės Romos imperijos karinę bei pilietinę garbę ir kuris romėnus iškėlė aukščiau už visus ano meto žmones, už didžiuosius graikų menininkus ir mokslininkus (Aen. VI 847—853):

Exudent alii spirantia mollius aera —
Credo equidem — vivos ducent de marmore voltus;
Orabunt causas melius coelique meatus
Describent radio et surgentia sidera dicent:

Tu regere imperio populos Romane memento —
Haec tibi erunt artes — pacisque imponere morem,
Parcere subjectis et debellare superbos [90].

Šitas valdingojo Romėno paveikslas ėjo drauge su Vergilijumi per visus viduramžius. Vergilijaus įtaka pastebima ir viduramžių epe, sukurtame nacionalinėmis kalbomis. Pati poeto asmenybė tapo legenda, o pagal jo eiles būdavo spėjama ateitis. Dantė Vergilijų pasirinko vadovu po krikščionišką mirusių pasaulį. Vergilijus buvo mėgstamas poetas Renesanso ir dar klasicizmo laikotarpiu [91]. Mitologinį Trojos išeivio Enėjo paveikslą Vergilijus panaudojo, kad iškeltų Italiją, kaip romėnų valstybės teritoriją. Be to, šios legendos poetiniuose įvaizdžiuose jis parodė Romos ateities perspektyvas. Mitologinis elementas čia nėra vien tikslas, bet tik priemonė parodyti aktualiems politiniams užmojams. Dabarties ir ateities tikslams „Eneida" idealizuoja romėnišką—itališką senovę, jos papročius, įsitikinimus. Kaip ir kiti jo amžininkai, Vergilijus apie Trojos žuvimą ir Enėjo atvykimą į Italiją pasakoja kaip apie tikrus ir neabejotinus faktus. Prie jų kaip būtiną elementą jis prijungia ir „dieviškus", olimpinius pradus, kad taip „pašventintų" buvusius istorinius įvykius. Nuo to dalyko niekada neatsisakydavo antikinės visuomenės rašytojai. Tai buvo tvirta ir visuotinai įsigalėjusi tradicija. Todėl ir garsusis Romos istorikas Titas Livijus, tais pačiais metais kaip ir Vergilijus „Eneidą" ėmęs leisti plačią Romos istoriją, pradėjo savo dėstymą nuo mitologinės pradžios ir pažymėjo, jog „senovei leidžiama pašvęsti miestų pradžią, į žmogiškąjį pradą įmaišant dieviškąjį. Ir jeigu kokia nors tauta turi teisę pašvęsti savo kilmę ir priskirti ją dievams, tai romėnų tauta įgijo šią teisę savo kariniu narsumu". (*Datur haec venia antiquitati, ut miscendo humana divinis primordia urbium augustiora faciat; et si cui populo licere oportet consecrare origines suas et ad deos referre auctores: ea belli gloria est populo Romano...* Liv. I 7).

Taigi senieji padavimai, būdami patriotinio pobūdžio vertybėmis, „Eneidoje" neatrodė dirbtiniai. Vergilijus nevengė net stebuklų ir visai nesistengė juos kaip nors racionalizuoti. Mat jį do-

---

[90] *Bus iškaltas kitų tarytum kvėpuojantis varis;*
Aš net tikiu, jog išves jie ir gyvus iš marmuro veidus:
Gins bylas sumaniau, o judėjimą dangiško skliauto
Sau skriestuvu nužymės, nustatys net žvaigždžių pakilimą...
Tu gi, Romėne, valdingai mokėki tautoms vadovauti!
Štai tavo menas koks bus: nustatyti sąlygas taikai,
Pasigailėt pavergtų ir tramdyti visus išdidžiuosius.

[91] Štai kas buvo Vergilijaus Enėjas poetui M. K. Sarbievijui (1595—1640): teologas, filosofas, geometras, matematikas, chronografas, optikas, astrologas, astronomas, fizikas, metafizikas, gamtos magas, kosmografas, medikas, etikas, ekonomas, politikas, išmintingas, teisės reikalus išmanąs, žynys, oratorius, istorikas, poetas, tapytojas, architektas, jūreivis, žemdirbys, medžiotojas ir t. t.— Plg. Sarbiewski M. C. O poezji doskonałej, czyli Wergiliusz i Homer / Oprac. S. Skimina. Wrocław, 1954. S. 52—73.

mino ne pats mitas, o kaip medžiaga dabarties ir ateities vaizdams. Vergilijaus žvilgsnis visą laiką buvo nukreiptas į ateitį, į būsimą Romos istoriją. Dėl to „Eneidos" vaizdai iki pat autoriaus laikų yra pateikiami visokių pranašysčių ir ateities numatymų forma. Toks mito derinimas su dabartimi, istorinės perspektyvos panaudojimas yra viena svarbiausių „Eneidos" ypatybių, griežtai skirianti ją nuo Homero poemų. Toji istorinė-literatūrinė tradicija būdinga ir vėlesnių laikų istoriografijai.

Pagal Vergilijaus poemą, bėglys iš žūstančios Trojos Enėjas davė pradžią Romos imperijai. Roma buvo laikoma atnaujinta Troja. Kilmingieji žmonės stengėsi kildinti save iš Enėjo ir jo palydovų. Žinomas I amžiaus p. m. e. mokslininkas Varonas parašė net traktatą „Apie trojietiškas šeimas". Julijų giminė save kildino iš Enėjo sūnaus Askanijo. Buvo teigiama, kad antrasis Askanijo vardas Ilas vėliau buvęs perdirbtas į Julą. Julijai pasirodė besą Veneros — Afroditės ainiai. Julijus Cezaris, progai pasitaikius, nevengė nurodyti savo dievišką kilmę. Vergilijus, apdorojęs pasakojimą apie Enėją, sukūrė poemą ir apie Romos imperijos pradžią, ir apie imperatoriaus Augusto protėvius. Toji tradicija perėjo ir į vėlesnius amžius.

Pagal viduramžių interpretatorius, Enėjas atsivedęs visą būrį „įkūrėjų", kurie padėję pagrindus įvairiems Romos imperijos miestams bei valstybėms. Tuo metu, kai Enėjas atvyko į Lacijų, Diomedas, likimui lėmus, patekęs į Kalabriją, Sikanas į Tusciją, Sikulas į Siciliją, Antenoras į Veneciją. Štai kaip apie tuos dalykus rašo vienas iš populiariausių viduramžių Romos istorikų Kvintas Kurcijus Rufas: *„Denique multae urbes adhuc post tantam vetustatem vestigia Graeci moris ostentant. Namque Tuscorum populi, qui oram inferi maris possident, a Lydia venerunt. Et Venetos, quos incolas superi maris videmus, capta et expugnata Troia, Antenore duce, misit; Adria quoque Ilyrico mari proxima, quae et Adriatico mari nomen dedit, Graeca urbs est. Arpos Diomedes, exciso Ilio, naufragio in ea loca delatus, condidit. Sed et Pisae in Luguribus Graecos auctores habent; et in Tuscis, Tarquinii a Thessalis et Spimabris; Perusini quoque originem ab Achaeis ducunt. Quid Ceren urbem dicam? Quid Latinos populos, qui ab Aenea conditi videntur?"* [92] („Apskritai daug miestų Italijoje po žila senove slepia graikiškos kilmės pėdsakus. Antai etruskai, gyvenantys prie to paties pavadinimo jūros, atvyko iš Lidijos. Ir venetus, gyvenančius prie Adrijos jūros, vadovaujamus Antenoro, po Trojos užėmimo pasiuntė. Taip pat ir Andrija prie pat Ilyrijos jūros, davusi Andrijos jūrai pavadinimą, yra graikų miestas. Arpus įkūrė Diomedas, po Trojos sugriovimo ton vieton užneštas, sudužus laivui. Piza Ligūrijoje taip pat save kildina iš graikų. Tarkvinijai etruskų žemėje save

[92] Cit. pagal: Curtius Rufus Q. De rebus gestis Alexandri Magni. Amstelodami, 1628. P. 133.

kildina iš tesaliečių ir spimabrų, o Perudžos gyventojai išveda savo kilmę iš achajų. Ar bereikia čia minėti Cerę ir lotynus, kurie, kaip atrodo, kilo iš Enėjo".— *Spec. red. vert.*). Ir kitos tautos tuo atžvilgiu neatsiliko nuo italų. Sukurta legenda, kad Brutas įkūręs Britaniją, Frankas — Prancūziją, o Paryžius (Paris) vardą gavęs nuo gražiosios Elenos pagrobėjo Paridžio (Paris). Mėginta frankų istoriją susieti su Aleksandru Makedoniečiu. Iš Trojos buvo išvedamos vengrų, danų ir kitų tautų istorijos. Savitos interpretacijos susilaukė XV a. pabaigoje graikų ir trojėnų kovos prie Trojos. Po Konstantinopolio žlugimo buvo kalbama apie Trojėnų kerštą graikams. Pavyzdžiui, Florentinas iš Turino parašė knygą „Giesmė apie Konstantinopolio sugriovimą, arba Apie trojiečių kerštą graikams" („Carmen de destructione Constantinopolitana sive De ultione Troianorum contra Graecos", 1496). Apie tai, kad Konstantinopolio užėmimas ir sunaikinimas yra barbarų kerštas už tai, kad graikai žiloje senovėje sunaikino Troją, kalba ir XV a. vidurio graikų rašytojas L. Chalkokondylis [93].

Taigi galima konstatuoti, kad nuo romėniško graikų literatūros periodo, nuo vėlyvųjų pasakojimo žanrų per viduramžius tęsiasi gausūs tradicijų siūlai į Europos literatūrą. Senųjų istorijos klasikų autoritetas visada buvo gyvas. Antikiniai rašytojai visą laiką buvo laikomi tikraisiais liudininkais, kalbant apie savo tautos pradžią ir jos istorijos ankstyvuosius amžius. Tik kaip jie pasikeisdavo perėję per ilgų amžių ideologinį bei kultūrinį koštuvą! Senasis antikos herojus — gudragalvis Odisėjas pavirsdavo feodalinės visuomenės riteriu, tragikas Euripidas iš graiko ir tragiko pasidarydavo romėnų istoriku. Dantei istorikas Livijus buvo tiesiog neklystantis, o epikas Vergilijus — tikrasis iškalbos pavyzdys ir šaltinis. Antikiniai autoriai būdavo laikomi patikimais liudininkais, kalbant apie krikščionybės priešistorę; Platonas su Aristoteliu neretai buvo laikomi žydais, kurie dalyvavo Jeruzalės religiniame gyvenime. Vergilijus su savo „Bukolikų" ketvirtąja ekloga viduramžiais tapo sibiliniu „dievo karalystės" pranašu.

Kad toks „istorizmas" neatrodytų esąs tolimos praeities dalykas mūsų nagrinėjamam laikotarpiui, kaip pavyzdį mes galime paimti lenko M. Bielskio „Filosofų gyvenimus" (1535). Tas darbas yra kaip tik tokių istorinių ir fiktyvių pasakojimų rinkinys apie graikų ir romėnų išminčius, tarp jų apie Vergilijų — burtininką. Betgi M. Bielskis, kaip žinoma, naudojosi čekišku tekstu, kuris savo ruožtu išverstas iš lotynų kalbos. Tokių istorijų žinoma ir apie garsųjį Atilą, apie „cezarį Otoną", Oktavianą ir kitus. Jos atlikdavo riterinio romano vaidmenį. Antika tokios aplinkos žmonėms turėjo rodyti tolimą jų tautos praeitį, garbingą senovę, garsingą valdovų genealogiją. Ji padėjo ano meto apsišvietu-

[93] Ditten H. Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles. Berlin, 1968. S. 54.

siems žmonėms nustatyti savo tautos ir valstybės vietą pasaulinėje Romos imperijoje.

Legenda apie Romos galios paveldimumą. Kadangi galingoji Romos imperija vis dėlto žlugo, o jos didingumas bei galia jau nebegalėjo tiesiogiai būti susieta su kokia nors valstybine organizacija, viduramžiais susikūrė legenda apie tai, kad Romos pasaulinės imperijos galią paveldėjo atskiros valstybės. Kai kurios valstybės buvo laikomos tiesioginėmis Romos imperijos dalininkėmis, nes jos kadaise buvo įėjusios į jos sudėtį. Tačiau ir tokios valstybės, kurios buvo už jos ribų, „rasdavo" momentų, siejančių jas paveldimumo ryšiais su senąja Roma.

Visų pirma reikia paminėti legendą, pagal kurią visos paveldėjimo teisės iš Romos perėjo Bizantijai. Apie ją pasakoja, pavyzdžiui, XV a. rašytojas, būsimasis popiežius Enėja Silvijus, remdamasis senųjų bažnytinių rašytojų *(ecclesiastici auctores)* liudijimais.

Taigi, kai buvo nutarta imperijos sostinę iš Romos perkelti į Rytus, kad geriau būtų sutramdyti partų nuolatiniai puldinėjimai, imperatorius Konstantinas Didysis nuvykęs į Troją ir ten, senajame Romos imperijos lopšyje, padėjęs pamatus savo karališkam miestui. Tai buvusios tos vietos, kur kadaise stovėjusios Agamemnono ir kitų graikų palapinės, kai jie kovojo prieš Trojos valdovą Priamą. Tačiau sapne pasirodęs jam Kristus ir paraginęs palikti pradėtąjį darbą, plaukti į Trakiją, būtent, į Bizantijo miestą. Tasai miestas turėjęs tapti pasaulio sostine. Imperatorius Konstantinas tą nurodymą įvykdęs: praplėtęs senąjį miestą, išmūrijęs naujas sienas, pastatęs aukštus bokštus ir taip jį išpuošęs privataus ir viešojo pobūdžio pastatais, kad visai vertai tasai miestas galėjęs būti pavadintas antrąja Roma *(Byzantium — altera Roma)*. Senieji rašytojai, kurie matę šį miestą jo žydėjimo metu, buvę tos nuomonės, jog tai greičiau dievų negu imperatorių buveinė. Pats imperatorius šį miestą pavadinęs „naująja Roma", bet nugalėjęs liaudies *(vulgi)* primygtinis prašymas pavadinti jį įkūrėjo vardu, t. y. Konstantinopoliu [94].

Savotišką, „turkišką", versiją pateikia serbas Konstantinas iš Ostrovicos (žinomas ir XVI a. Lietuvoje) savo darbe „Turkų kronika". Romos valdovai nuo seno valdę visą pasaulį nuo tos vietos, kur saulė užteka, ligi tos vietos, kur ji nusileidžia. Bet Konstantinas Didysis, Romą palikęs popiežiui Silvestrui, pats išvykęs į Graikiją, į Bizantiją, ir čia pastatęs garsų miestą. Jis įsakęs viską padaryti taip, kaip buvo Romoje, išsivedęs su savim visą jos galią, pasiėmęs septynis ponus, kurie valdę tuo metu Romą. Imperatorius Konstantinas davęs šiam miestui „Stambulo" vardą, o Konstantinopolis esąs dabartinis vardas (autorius nežinojo, kad „Stambulas" yra suturkintas „Konstantinopolis").

[94] Aeneas Silvius. Asiae Europeae descriptio. S. l., 1531. P. 306.

Jis liepęs šį miestą pavadinti „naująja Roma“, kad tuo būdu parodytų šio miesto didingumą ir grožį [95].

Visa ši legenda, nors ir atmiešta fantastiniais elementais, nėra visiškai be istorinio pagrindo. Iš tikrųjų buvo momentas, kada aukščiausioji Romos imperijos valdžia formaliai buvo perduota Bizantijos valdovui. Tai įvyko tuo metu, kai jau visai priartėjo galutinis vakarinės imperijos dalies žlugimas. 475 m. Romos patricijus Orestas pasodino į sostą savo sūnų Romulą Augustulą ir jo vardu valdė valstybę. Bet prieš jį sukilo barbarai samdiniai, vadovaujami skiro (skirai — germanų gentis) Odoakro. Orestas buvo nužudytas, o Romulas Augustulas ištremtas į Kampaniją ir neteko valdžios. Tada Odoakras imperatoriškos didybės ir valdžios insignijas pasiuntė į Konstantinopolį ir kartu nominaliai pripažino rytinės Romos imperatoriaus valdžią. Šitą įvykį yra įprasta laikyti vakarinės Romos imperijos pabaiga. Nuo čia ir prasideda legenda apie tai, kad Konstantinopolis paveldėjo Romos imperijos galią ir valdžią. Šis faktas sudaro pagrindą ir pradžią tradicijai, kad ir vėlesnės valdžios turi susilaukti savo dalies iš Romos imperijos palikimo. To meto Rytų žmonės imperiją ir laikė tiesiogine Romos imperijos paveldėtoja ir ją vadino „romajine“ (graik. *rōmaios* „romėniškas“), o jos gyventojus — „romajais“. Tik vėliau pagal sostinę ji buvo pradėta vadinti Bizantija.

Šitokia paveldimumo tradicija tęsėsi labai ilgai. Ji pasiekė mūsų nagrinėjamą laikotarpį. Kartu su naujais gyvenimo pasikeitimais jį įgavo naujų formų. Kai Bizantijos imperija dėl ekonominio gyvenimo smukimo, tarpusavio vaidų ir karų pradėjo žlugti, ypač po Kryžiaus karų, nuo kurių ji jau nebegalėjo atsitiesti, vėl susidarė sąlygos atsirasti legendoms apie Romos valdžios bei galios paveldimumą. Vienais atvejais buvo stengiamasi savo kilmę ir valdžią išvesti tiesiog iš Romos, laikant savo valstybę lygiagrečia paveldėtoja su Bizantija, kitais atvejais — senosios Romos paveldėjimą perimant iš Bizantijos valdovo rankų. Žinoma, į šį paveldėjimą pretenduodavo tokios valstybės, kurios jautėsi esančios stiprios ir galinčios siekti pirmenybės ar bent lygiateisiškumo su kitomis valstybėmis. Pavyzdžiui, galima prisiminti tą faktą, kad Bizantijos imperatorius Justinianas II 705 m. Bulgarijos valdovui Terveliui suteikė titulą „kesario“, kuris buvo laikomas antruoju po imperatoriaus [96]. Beveik tuo pačiu metu (800 m.) Karolis Didysis vainikavosi Romos imperatoriaus vainiku. Romos imperatoriaus valdžios insignijas savinosi vokiečių valdovas Otonas I. Taip buvo „atkurta“ „Šventoji Romos impe-

[95] Konstanty z Ostrowicy. Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496 a 1501 / Wyd. Jan. Łos. Kraków, 1912. S. 45—46.

[96] „Cezario“ titulas žinomas nuo Diokleciano ir Maksimiano laikų (286 m.). Jis buvo žemesnis už „augusto“ titulą, kurį turėjo tuodu bendravaldžiai imperatoriai. Plg. Maškinas N. Min. veik. P. 538.

rija“. Sumanytojų nuomone, ji turėjo būti senosios Romos imperijos tęsinys. Imperatorius turėjo tapti dievo vietininku žemėje. Jam turėjo paklusti ir dvasinis valdovas — popiežius. Tačiau ir popiežiaus buvo panašūs siekiai, todėl tarp jų vyko arši kova. Garsi kova vyko tarp popiežiaus ir Frydricho I Barbarosos. 1143 m. jis pasiekė Romos imperatoriaus karūnos, nors apskritai ir pralaimėjo. Tačiau ir toliau vokiečių imperatoriai žiūrėjo į Romą kaip į savo valstybės centrą, tuo reikšdami pretenzijas perimti visą paveldėjimą iš senosios Romos imperijos.

Popiežiaus kurija buvo tokia organizacija, kuriai buvo naudinga, kad Italija visada būtų susikaldžiusi ir silpna. Popiežius bijojo centralizuotos valdžios, nes tokia valdžia pavojinga jo valdžiai ir interesams. Todėl apsišvietusieji italai tvirtos ir visą Italiją vienijančios valdžios laukė iš svetur, dėjo viltis į „Šventosios Romos imperatorių“. Anot F. Engelso, Italijoje popiežiaus valdžia buvo nacionalinės vienybės kliūtis ir kartu pasireikšdavo tarytum jos atstovas, tačiau taip, kad, pavyzdžiui, Dantė Italijos išgelbėtoju vis dėlto laikė svetimšalį imperatorių [97].

Dėl to „Dieviškojoje komedijoje“ Dantė žiauriai baudžia popiežius. Jie yra kaltinami dėl tos baisios anarchijos, kurioje atsidūrė jo laikų pasaulis. Panašiai kaip Judą, jis atiduoda Liuciferiui sudraskyti paskutinius respublikos gynėjus, Cezario žudikus Brutą ir Kasijų, siekusius užgniaužti Romos imperijos pradžią. Antra vertus, Henrikas VII, kuriame Dantė kurį laiką matė savo svajonės apie Romos imperijos atkūrimą įkūnijimą, susilaukė sosto ir vainiko tarp palaimintųjų. Dantė savo laiške paragino šį imperatorių skaityti Vergilijų ir Lukaną ir iš jų pasisemti Enėjo ir Cezario dvasios.

Palaikantys bažnyčios ir popiežiaus pusę, žinoma, stodavo prieš Dantę ir jo politinę koncepciją. Iš tokių autorių galima paminėti XV amžiaus pradžios lenkų rašytoją ir politinį veikėją Povilą Vlodkovicą. Savo pasisakymuose apie popiežiaus ir pasaulietinio valdovo santykius, jis pripažino dvasinės valdžios viršenybę ir popiežiaus primatą. Dėl to jis griežtai smerkė Dantę ir jo teiginį, kad pasaulietinė valdžia neturinti priklausyti popiežiui: „Buvo ir kita monarchija, kurią sugalvojo Dantė, Florencijos poetas. Kadangi jis buvo gibelinas, todėl stengėsi įrodyti, kad pasaulietinė valdžia jokiu atžvilgiu nepriklauso nuo popiežiaus. Dėl to traktato jis vos nebuvo sudegintas ant laužo kaip eretikas“ (*Fuit et alia monarchia, quam compilavit Dantes, poeta Florentinus, et, quod fuit Gibellinus, nititur ostendere, quod imperium in nullo dependet a papa, et propter illum tractatum fuit prope combustionem tamquam hereticus* [98]). P. Vlodkovicas mini ir daugiau rašytojų, tvirtinančių, kad priverčiamoji galia (*potestas coactiva*) negali būti popiežiaus dispozicijoje, o turi priklausyti imperatoriui, net ir dvasiniuose reikaluose.

[97] Engelsas F. Min. veik. P. 167.
[98] Humanizm i reformacja w Polsce. S. 22.

Taigi kova dėl pasaulietinės valdžios palaikė pretenzijas į senosios Romos imperijos paveldėjimą ir davė pagrindą legendiniams tos valdžios ryšiams su kadaise galingais antikiniais valdovais. Tai — antikiniais vardais pridengta antipopiežinė ir antibažnytinė politinė tendencija.

Valdžios ir valstybės savarankiškumą paremti antikos valdovų vardais buvo mada ir Rytų Europos kraštuose. Tai rodo Bulgarijos ir Serbijos kovos su Bizantijos imperatoriais dėl savo kraštų valstybingumo. Pasiekę nepriklausomybės, tų valstybių valdovai, nesitenkindami seniai gautu iš Bizantijos „kesario" titulu, savo politinę padėtį stengėsi įforminti ir romėniška kilme bei menamais genealoginiais ryšiais su antika. Žinoma, kad bulgarų valdovai Aseniai pretendavo į kilmę iš Romos. Iš Romos imperatoriaus (panašiai kaip anksčiau iš Bizantijos) XIII a. pradžioje jie gavo „caro" titulą. Serbų metraščiuose ir genealoginiuose raštuose nustatoma jų valdovų Nemanių dinastijos giminystė su Konstantinu Didžiuoju ir net su imperatoriumi Augustu. Tokie jų genealoginiai ryšiai turėjo pasakyti, kad bulgarai ir serbai yra nepriklausomi nuo Bizantijos, nes jie lygiai taip, kaip pati Bizantija, yra paveldėję dalį senosios Romos valdžios. Ir moldavų feodalai kadaise turėjo legendą apie jų romėnišką kilmę. Ir jie pasakojo, kad per brolius Romaną ir Vlachatą esą užmezgę istorinius ryšius su Venecija. Minėtieji broliai ir pas juos įkūrę „naująją Romą".

Panašios tendencijos pastebimos ir rytų slavų kraštuose. Legenda apie romėnišką jų kilmę ir čia prasidėjo ryšium su atskirų kraštų valstybiniu sustiprėjimu ir pretenzijomis, kad jie būtų pripažinti tarptautiniu mastu. Pavyzdžiui, Novgorodo patriotui ir kovotojui už savo srities ir miesto nepriklausomybę arkivyskupui Vasilijui (mirė 1352 m.) yra priskiriama legenda apie „Baltąją vienuolio kepurę", kurią jis gavęs iš Konstantinopolio patriarcho, o šis — iš Romos popiežiaus Silvestro. Ta kepurė buvo laikoma aukščiausios bažnytinės valdžios, pereinančios iš pradžių iš Romos į Bizantiją, o iš Bizantijos į Rusią, insignija. Ir XVI a. žinomas tokio pavadinimo raštas, kuriame kalbama apie Rusios bažnyčios nepriklausomybę nuo graikiškosios metropolijos. Nepriklausomybės idėja yra pagrindinė to rašto prasmė. Drauge su vienuolio kepure į Rusią turėjo pereiti ne tik dvasinė, bet ir politinė „abiejų Romų" reikšmė. Taigi Novgorodas turėjo paveldėti tų senųjų miestų dvasinį ir pasaulietinį palikimą [99].

Tačiau ryškiausiai ši nepriklausomybės bei valstybinio savarankiškumo idėja atsispindi „trečiosios Romos — Maskvos" legendoje.

---

[99] Орлов А. С. Древняя русская литература. М.; Л., 1945. С. 193. Kitas senosios rusų literatūros tyrinėtojas D. Lichačiovas yra pastebėjęs, kad pasakojimas apie baltąją vienuolio kepurę yra „Lietuvos bajorų partijos idėjų bažnyčios transformuotas atgarsis". Plg.: Лихачев Д. С. Национальное самосознание древней Руси. М.; Л., 1945. С. 92.

XV a. pradžioje turkai vis arčiau ir arčiau slinko prie Konstantinopolio. Silpna „antroji Roma“ — Bizantija kreipėsi į Romos popiežių pagalbos, kartu siūlydama sušaukti bažnytinį susirinkimą, kuris apsvarstytų bažnyčių susivienijimo reikalą. Bažnytinis susirinkimas įvyko Feraroje ir Florencijoje 1438—1439 metais. Jis patvirtino Rytų ir Vakarų bažnyčių uniją. Tačiau Maskva unijos nepripažino ir ėmėsi savo bažnytinius reikalus tvarkyti savarankiškai. Tas savarankiškumas dar labiau sustiprėjo, kai 1453 m. gegužės 29 d. Konstantinopolis buvo paimtas turkų. Tada Rusijoje ėmė bręsti mintis, kad kaip tik ji viena dabar pasiliko tikro tikėjimo kraštas ir kad jo valdovai vadovauja tai dinastijai, kurios priekyje anksčiau stovėjo Bizantijos imperatoriai. Pagaliau susikūrė legenda, kad, žlugus „antrajai Romai“— Konstantinopoliui, pasaulinėje arenoje pasiliko teisėtas jos paveldėtojas — „trečioji Roma“ — Maskva.

Dėl imperatoriškos garbės ir savo sostinės pavadinimo „Roma“, neigdami išimtinę teisę Bizantijai, varžėsi pietų slavai jau XIV a. Todėl nenuostabu, kad šios legendos kūrime dalyvavo serbas Pachomijus, emigravęs iš savo tėvynės ir antrąja tėvyne pasirinkęs Rusiją. Novgorode ir Maskvoje jis išgyveno 50 metų. XV a. Rusijoje jis buvo vienas iš populiariausių rašytojų. Žinomas Pachomijui priskiriamas raštas apie Feraros — Florencijos bažnytinį susirinkimą ir dedikuotas „visos Rusijos didžiajam kunigaikščiui Vasilijui Vasiljevičiui“, trumpai vadinamas pagal pirmąjį žodį „Slovo“. Ten autorius priverčia patį Konstantinopolio imperatorių Joną Paleologą pripažinti Vasilijui „caro — cezario“ titulą ir skirti jam žymią vietą pasaulyje. Tasai raštas parašytas 1461—1462 m.

Rusijos valdovus iš Romos ir iš paties imperatoriaus Augusto kildino XV a. pabaigoje parašytas „Padavimas apie Vladimiro kunigaikščius“. Jo autorius kai kurių tyrinėtojų nuomone buvęs tas pats serbas Pachomijus, o pakartojo jį XVI a. pradžioje Spiridonas Sava.

„Padavimo“ pradžioje pasakojama biblinė versija apie pasaulio padalijimą tarp Nojaus sūnų. Toliau išskaičiuojama didžiųjų valdovų genealogija: Egipto karaliai Seostras ir Filiksas, Aleksandras Makedonietis, Julijus Cezaris. Po Julijaus Cezario mirties jo brolis Augustas (žinoma, tai netikslu), kuris tuo metu buvęs Egipte, buvo paskelbtas viso pasaulio valdovu. Be to, Augustas buvęs vainikuotas ir „Romos imperijos vainiku“ („vencom Rimskogo carstva“). Tapęs aukščiausiu valdovu, Augustas pradėjęs skirstyti visam pasauliui duoklę ir įvairiuose kraštuose pastatęs savo giminaičius karaliais. Tarp jų minimi tikri istoriniai vardai (Erodas), kai kurie suasmeninti titulai (Augustalijus, Patrikijus); kiti vardai sudaryti pagal vietovių pavadinimus, pavyzdžiui, savo brolį Iliriką Augustas pastatęs Dunojaus ištakoje, Peoną — Vengrijoje. Savo giminaitį Prūsą Augustas padarė valdovu prie Vislos upės — garsiuose miestuose Marboroke (Marienburge), Turne

(Torūnėje), Chvoinicoje, garsiajame Gdanske ir daugelyje miestų prie kitos upės, kurią vadina Nemunu ir kuri įteka į jūrą. Prūsas čia ilgai gyvenęs, sulaukęs keturių savo giminės kartų. Iki šio meto tasai kraštas pagal jo vardą esąs vadinamas Prūsija. Iš jo giminės valdovai perėję ir į rusų žemę. Mat pagal vaivados Gostomislo priešmirtinį patarimą, Novgorodo gyventojai nuvykę į Prūsus ir radę ten kunigaikštį Riuriką, Romos imperatoriaus Augusto palikuonį. Rusų pasiuntinių pakviestas, Riurikas drauge su savo broliais atvykęs į Novgorodo žemę ir tapęs didžiuoju jo kunigaikščiu. Ketvirtajai jo kartai priklausęs didysis kunigaikštis Vladimiras, kuris apšvietęs rusų žemę šventuoju krikštu.

Po šios „genealogijos" „Padavime" eina naujas skyrius, kuriame aiškinama, kodėl Vladimiro anūkas Kijevo kunigaikštis Vladimiras Vsevolodovičius vadinamas „Monomachu". Jis tą vardą gavęs iš Konstantinopolio imperatoriaus Konstantino Monomacho, kuris atsiuntęs jam caro vainiką.

„Padavimas apie Vladimiro kunigaikščius" buvo labai populiarus XVI a. Jis atsispindi ne tik metraščiuose, ne tik hagiografinėje literatūroje, bet ir oficialiuose vyriausybės aktuose, nepaisant to, kad kai kurie jo pateikiami duomenys aiškiai neteisingi ir supainiota jų chronologija. „Padavimas" pateko net į folklorą [100]. Ivanas IV laikė save Romos imperatorių ainiu. Pasakojama, kad jis savo politiką Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Prūsų ir Livonijos atžvilgiu aiškinęs ta legenda [101].

Taigi viso to padavimo tikslas — padėti centralizuoti ir stiprinti Maskvos valstybę, iškelti ją tarp kitų valstybių, parodyti, kad, žlugus Bizantijai, visos krikščionybės atrama yra tik Rusų valstybė. Tuo atžvilgiu Maskvą giria ir Ivano Peresvetovo raštuose minimi graikų filosofai, lotynų daktarai ir Valakijos Petras. Graikai, I. Peresvetovo teigimu, Rusią laikę vienintele laisva pravoslaviška valstybe. Jie dėję visas viltis tik į Rusią, nes jie patys netekę tiesos. I. Peresvetovas leidžia graikų filosofams ir lotynų daktarams rašyti, kad garsas apie Ivaną IV skambėsiąs per amžius kaip apie cezarį Augustą ir carą Aleksandrą Makedonietį [102].

Panašios romėniškos legendos (anksčiau ir XVI a.) žinomos ir lenkuose. Krokuvos vyskupas Vincentas Kadlubekas, karaliaus

---

[100] Орлов А. С. Указ. соч. С. 220—223.

[101] S. Sarnickis „Lenkų metraščiuose" rašo: „Panašiai ir mūsų laikais Rusų valstybės valdovas, ieškodamas dingsties pradėti karą su karaliumi Steponu Batoru, ėmė reikalauti sau Pomeranijos, Prūsijos ir Livonijos, remdamasis įpėdinystės teise, siekiančia jo protėvį kunigaikštį Prūsą, kuris buvęs imperatoriaus Klaudijaus brolis" *(Et sicuti Moschus nostro tempore ansam belli contra Stephanum regem quaeritans vendicare sibi Pomeraniam, Prussiam et Livoniam coepit ratione cuiusdem iuris successionis post Prussum ducem prognatum suum, quem finxit Claudii imperatoris fratrem fuisse.* Cit. pagal: Sarnicki S. Annales, sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum libri octo. Cracoviae, 1587. P. 319.— *S. N.* vert.).

[102] Зимин А. А. И. С. Пересветов и его современники. М., 1958. С. 283.

Kazimiero Teisingojo skatinamas, parašė lenkų kroniką, pagal kurią pirmasis lenkų kunigaikštis, paskui karalius buvęs Grakas (Graccus). Pagal jį buvęs pavadintas Krokuvos miestas, o pagal jo dukters Vandos vardą — kraštas Vandalija [103]. Aukštindamas lenkus, Vincentas pasakoja apie lenkų laišką Aleksandrui Makedoniečiui. Pasak jo, tas karvedys savo korespondencijoje su Aristoteliu minįs lenkus *(lechiti)*. Lenkai kartą nugalėję Aleksandrą Makedonietį. Vincentas rašo, kad Julius Cezaris išleidęs savo seserį už lenkų karaliaus Lesko ir pan. Lenkų rašytojai kartais pritardavo toms „istorijoms", kartais — atmesdavo, tačiau XVI a. kultūros sąlygomis paprastai būdavo nepajėgiama jų atsisakyti ir pateikiamos panašios „tikresnės" versijos. Mykolo Lietuvio meto lenkų istorikas M. Kromeris savo istorijos pradžioje plačiai išdėsto lenkų priešistorės variantus, juos vertina bei kritikuoja, tačiau galų gale jis duoda savo „labiau patikimą nuomonę" *(probabilior sententia)*, esą lenkai vardą gavę nuo pirmojo jų karaliaus Lecho (panašiai kaip čekai nuo Čecho). Tuodu broliai atsikėlę iš Kroatijos.

Apskritai apie šių istorijų reikšmę anuo metu M. Kromeris pasisako senąjį Livijų primenančiais žodžiais: „Nėra neįprastas mūsų laikais dalykas, kad didžiosios ir kilmingosios tautos, turėdamos neaiškią kilmę ir išaugusios iš nežymių pradmenų, kelia savo vardą tikru ar pramanytu kilmės senumu bei genties kilmingumu, o savo pradininkus ir įkūrėjus parsišaukia arba iš mitologinių dangaus dievų giminės, arba veda savo istoriją nuo paties pasaulio tvano ir Nojaus arkos" *(Non inusitatum est, ut maximae et nobilissimae quaeque gentes, cum obscuros ortus habeant et ex parvis initüs creverint, vetustate tamen originis et generis nobilitate, seu vera seu ficta, sese venditent authoresque et conditores suos vel coelo a fabulosorum deorum stirpe devocent, vel ab ipso usque orbis terrarum diluvio et ex arca Noe memoriter repetant)* [104].

Vienaip ar kitaip atspindėdama vietos ir amžiaus sąlygas, tokia istoriografinė tendencija žinoma italų ir vokiečių literatūroje. Ir čia, kaip ir visur, kai kada tikrais faktais ji pasiremia, o kai kada vaizduotės sukurtais pasakojimais bei panašiomis tradicijomis. Tik viena aišku, kad tokiomis literatūrinėmis priemonėmis buvo norima iškelti savo tautą ar valstybę, siekiama patriotinių tikslų. Italijoje tos istoriografinės literatūros ryškiausias atstovas buvo Flavijus Biondas su savo garsiu veikalu „Italia iliustrata". Stipriu aidu toji tendencija atsiliepė pas vokiečius, išreikšdama jų patriotinius jausmus ir norą išsivaduoti iš Romos popiežiaus globos. Tikro pavyzdžio savo tautai imta ieškoti senųjų germanų do-

[103] Vincentius Kadlubko [Wincenty zw. Kadłubkiem]. Magistri Vincentii episcopi Cracoviensis Chronica Polonorum, sive Originale regum et principum Poloniae / Ed. Alexander Przezdziecki. Cracoviae, 1862. P. 11—13.
[104] Kromer M. Polonia, sive De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Coloniae Agrippinae, 1589. P. 1.

rybėse ir jų žygiuose, o tam daugiausia medžiagos jiems teikė Tacito „Germania“, kuri buvo pripažinta lyg vokiečių tautos istorine biblija. Šioje literatūros srityje XV a. pabaigoje ir XVI a. pirmoje pusėje darbavosi nemaža žinomų vokiečių humanistų: Konradas Celtis, Johanas Kochlėjas, Johanas Aventinas, Beatas Renanas, Jokūbas Vimfelingas, Albertas Krancas ir kt.[105]

Apskritai Europos istorikai-literatai ligi Mykolo Lietuvio ir dar vėliau neatribodavo antikinės ir viduramžių istorijos. Vakarų Romos imperijos žlugimas paprastai aiškinamas valdžios perkėlimu į Bizantiją. Antras perkėlimas buvęs pas frankus, kai buvo įkurta „Šventoji Romos imperija“ [106]. Iš jų vienaip ar kitaip romėniška valdžia buvo perkeliama į atskirus kraštus. Taigi visas laikotarpis nuo V iki XVI a. ir net vėliau — ligi XVIII a., kai prasidėjo tikra istorijos „deromanizacija“,— buvo laikomas Romos imperijos tęsiniu. Ilgą laiką humanistai atsimindavo savo kultūrinio judėjimo pradininko F. Petrarkos žodžius: „Kas gi kita yra visa istorija, jei ne romėnų šlovė?“ (*Quid est enim aliud omnis historia, quam Romana laus?*). F. Petrarka tik norėjo, kad toji istorija, kurią kūrė miestai ir valstybės, būtų labiau motyvuota, kad jų autoriai būtų kritiškesni ankstesnių istorijų atžvilgiu. Jis pats abejojo dėl legendos apie tai, kad Cezaris ir Neronas suteikė privilegijų Austrijai, o humanistas Brunis atmetė pasakojimą, kad Florencija buvusi įkurta Trojos išeivių. Enėjai Silvijui kilo abejonių dėl čekų kilmės aiškinimo. Gžegožas iš Sanoko neigė pasakišką ankstyvosios Lenkijos istoriją. Panašios kritikos iš humanistų susilaukė legenda, kad prancūzai kilę iš Trojos ir t. t. Didėjo ir stiprėjo kritiška mintis, tačiau labiau pagrįstos ir geriau argumentuotos legendos vis dar buvo gyvos ir plačiai kursavo Europos kultūros gyvenime [107].

Legendos apie lietuvių kilmę. Turint prieš akis tokias istorines-literatūrines tradicijas, ilgą laiką gyvavusias pas Lietuvos kaimynus ir daugelyje kitų kraštų, nėra ko stebėtis, kad panašių legendų susilaukė ir lietuvių priešistorė. Ir lietuvių tautos kilmės pradmenų dar anksti imta ieškoti Biblijoje, antikinėje istorijoje ar šiuose abiejuose šaltiniuose kartu. Pati lietuvio sąvoka iš pradžių buvo neaiški ir nenusistovėjusi. Lietuviai buvo vadinami „aisčiais“, „žemiais“, „prūsais“, kai kada tapatinami su jotvingiais [108]. Kai kurie iš tų pavadinimų, be lietuvių, pasitaikys ir žemiau pateikiamose legendose ir maišysis tarpusavyje.

---

[105] Plačiau apie tai žr.: Joachimsen P. Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus. Leipzig u. Berlin, 1910. S. 155—196.

[106] Tai temai skirtas kardinolo R. Belarmino traktatas „Apie romėnų valdžios perkėlimą iš graikų pas frankus“ (De translatione imperii Romani a Graecis ad Francos. Antverpiae, 1589).

[107] Plg.: Pomian K. Historia między retoryką a teologią: Niektóre problemy myśli historycznej doby Odrodzenia i Reformacji // Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1964, T. 9. S. 23—74; Šidlauskas A. Istorija XVIII a. Lietuvos jėzuitų mokyklose // Kultūrų kryžkelėje. V., 1970. P. 173—209.

[108] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. P. 5.

Pirmas apie lietuvių kilmę, remdamasis Biblija, kalba Lavrentijaus metraštis (XII a.). Jame rašoma: „Jafeto dalyje sėdi Rusai, Čiudė ir visos (šios) kalbos (tautos): Merė, Muroma, Vesė, Mardva [...] Lietuva, Žemgala, Kurša, Lietgala, Lyvė. Lenkai gi, Prūsai ir Čiudė sėdi prie Variagų jūros; pagal tą jūrą sėdi Variagai. O čia yra kitos tautos, kurios Rusams moka duoklę: Čiudė, Merė [...] Lietuva, Žemgala, Kurša, Neroma, Lyvė. Šios turi savas kalbas iš Jafeto kilties, gyvena jos šiaurės kraštuose“ [109].

Sujungęs šią legendą su antikine tradicija, lietuvių priešistorę pateikia „tūkstanties istorikų“ kompiliatorius M. Strijkovskis (apie 1547—prieš 1593).

Lietuviai esą kilę iš Nojaus sūnaus Jafeto. Artimesnieji jų sentėviai buvę Jafeto sūnus Gomeras, taip pat jo trečiasis sūnus Togormis. Vokiečiai turį kitą genealogiją nuo Tviskono ar Askano, kuris buvęs antrasis Gomero sūnus. Taigi iš Jafeto—Gomero—Togormio save kildina kimerai arba kimbrai, gotai, polovcai, lietuviai, žemaičiai, latviai, jotvingiai, prūsai, kuršiai, danai, švedai, suomiai. Šios visos tautos drauge su vokiečiais iš Azijos buvusios išvarytos Lidijos karaliaus Aliatos. Pirmiausia jos apsistojusios prie Meotidės (Azovo jūros) ir Dono. Apie tai rašęs graikų poetas Dionisijas:

Attingunt multae Maeotidos ostia gentes:
Germanique, Getaeque et Sarmatae, Bastarnaeque,
Dacorum sedes et fortia pectora Alani [110].

Lietuviai esą kilę kaip tik iš pastarųjų — drasiųjų alanų. Mat M. Strijkovskiui buvo žinomas aiškinimas, kad lietuvių pavadinimas „Lituani“ pasidaręs iš „Lit-alani“. Drauge jis mini kitą versiją, esą, lietuviai drauge su gotais, gepidais, getais, švedais ir kt. prie Juodosios jūros atvykę po Babelio kalbų susimaišymo. Iš tų vietų tautos pasiskleidusios į šiaurę ir vakarus. Į Italiją lietuviai, pasak M. Strijkovskio, nusikraustę jau nuo Baltijos jūros dėl įvykusio didelio vandens išsiliejimo, kaip tai būna Olandijoje ir Vokietijoje. Kita priežastis — ištikęs didelis nederlius. Į Romos imperijos žemes jie išėję apie 100 metus p. m. e. ir pasivadinę bendru senuoju vardu „kimbrai“. Šiame žygyje jie keletą kartų sumušę romėnų kariuomenę ir užėmę dideles valdas, bet paskui iš Italijos juos išvaręs žinomas karo vadas Marijus, todėl jie grįžę į senąsias gyvenvietes. Italijoje lietuviai išmokę lotynų kalbą.

---

[109] Ten pat. P. 25.

[110] „Prie Meotidės žiočių gyvena daug genčių: germanai, getai, sarmatai, bastarnai. Čia dakų buveinės, taip pat gyvena drąsios širdies alanai“ — *M. R.* vert.). Cit. pagal: Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. T. 1. S. 21.

Biblinė, kai kuo suantikinta Jafeto legenda, „išaiškinanti“ daugelio tautų kilmę, buvo populiari viduramžiais ir perėjo į Renesanso epochą. Kai kuriais variantais ji išsilaikė net ligi XIX a. Dar ir tuo metu kai kurie istorikai laikėsi nuomonės, kad visos tautos yra kilusios iš Azijos, o visos kalbos atsiradusios nuo Babelio bokšto. Ta teorija kai kuo susijusi su indoeuropeistika ir su lyginamojo kalbos mokslo pradžia [111].

Minėtasis lenkų kronikininkas Vincentas Kadlubekas, remdamasis Jafeto „istorija“, lietuvius laiko ne alanais, o getais. Jis įsakmiai pabrėžia: „Įsidėmėk, kad getais yra vadinami visi lietuviai, prūsai ir kitos tautos“. Todėl savo analuose jis pasakoja, kad Mazovijos valdovas Mečlavas (Meczzlaus) susidėjęs su getais-lietuviais, prūsais ir rusais prieš lenkų karalių Kazimierą. O kai Kazimieras jų jungtines pajėgas sumušęs, mazoviečių valdovas pabėgęs pas getus ir ten susilaukęs didelės pagarbos. Prūsai, getai, rusai mazoviečiams davę keturis jūrinius junginius. Jie patys buvę tokie pikti, kad nepraleisdavę jokios progos ir nesustodavę prieš jokią kliūtį, kad tik galėtų lenkų krauju numalšinti įšėlimą, senos neapykantos troškulį. Matyti, kad lenkai labai kentėdavo nuo getų-lietuvių užpuldinėjimų. Vincento Kadlubeko nuomone, jie „ne tik savo išore, bet ir savo dvasia baisūs priešai“, „žiauresni už žiauriausius žvėris, kurie kaip žvėrys gyvena be miestų ir pilių“ [112].

Iš istorijos žinoma, kad getai gyveno šiaurinėje Trakijos dalyje. Romėnų literatūroje (Justinas, Svetonijus) jie vadinami dar ir dakais. Getai smarkiai priešinosi persų karaliui Darijui jo žygių prieš skitus metu (VI a. p. m. e.). V a. jie jau gyveno vietovėse tarp Balkanų kalnų ir Dunojaus žemupio. IV a. jų buveinės jau buvo apie Dneprą ir Dobrudžoje. Išliko žinių, kad getai susiorganizuodavo į stambius būrius ir rengdavo karo žygius prieš makedoniečius, galatus, bastarnus. Jie pasiekdavo šiaurinius Juodosios jūros pakraščius. I amžiuje p. m. e., t. y. Cezario valdymo metais, jų karalius Birebista pavergė kaimynines gentis ir sukūrė galingą valstybę, kuri po jo mirties suiro. Kovoje su Romos imperija getai rimtai priešinosi, puldinėjo ją ir tik Trajanui 106 m. pasisekė juos pavergti ir jų žemes įjungti į Dakijos provincija. Taip getai tapo Romos imperijos pavaldiniais. Tačiau dakai-getai dažnai sukildavo, todėl Dakija buvo viena pirmųjų provincijų, kurios neteko romėnai. Romai jos atsisakyti teko valdant imperatoriui Aurelianui (270—275).

Vietinius Dakijos gyventojus romanizacija palietė mažiau, negu kitų provincijų gyventojus. Jie geriau išlaikė savo papročius ir kalbą. Trakų-dakų kalba buvo savarankšika kalba, priklausanti indoeuropiečių sateminei grupei. Ji gimininga ilyrų, lietuvių-latvių, slavų ir iranėnų kalboms. Viduramžių istorikai tikėjo, kad da-

[111] Plg.: Krėvė-Mickevičius V. Pirmykštė indoeuropiečių gimtinė // Tauta ir žodis. K., 1923. Kn. 1. P. 45—86.
[112] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. P. 26, 27.

kai-getai pasitraukė toliau į šiaurę ir apsistojo tose vietose, kur vėliau atsirado Lietuvos valstybė. Taigi tie getai ir esą lietuvių senoliai.

Ši teorija atsispindi įvairiuose XIX a. lietuvių istorikų raštuose. Apie trakų ir lietuvių kalbinius bei istorinius santykius plačiai rašė J. Basanavičius. S. Daukantas viename laiške T. Narbutui yra pastebėjęs: „Be to, ponas Geradari, tokia erudicija parašęs lietuvių tautos istoriją, praleidai du dalykus: viena, Zamolksį, getų įstatymų davėją, kurį visi kronikų autoriai, rašę lotyniškai, vadino lietuviu ir kurį lietuviu pripažino profesorius Grodekas, perskaitęs universiteto atidarymo proga pranešimą apie Zamolksį. Pats Vytautas lotyniškuose laiškuose lietuvius kai kada dar getais vadina; visi vėlesni komentarai skiria tą įstatymų davėją prie lietuvių tautos“ [113].

Tačiau atrodo, kad visai tai getų-lietuvių teorijai pagrindą bus davusi ano meto raidės *g* skaitymo būdas ir per didelis pasitikėjimas visokiomis kalbinėmis etimologijomis. Pagal seną vokišką madą raidė *g* kartais būdavo skaitoma kaip *j*, ir todėl pagal tą skaitymą getų pavadinimas skambėdavo, bent pradžioje žodžio, panašiai kaip „jat-vingiai—jotvingiai“. Matyt, dėl to ir Vytauto laiškuose jotvingių gyvenamoji vieta vadinama *Terra Sudinorum sive Gettarum* [114].

Apie ryšius ir net kovas su romėnais, visų pirma su Cezariu, pasakoja XIII a. kronikininkas Petras Dusburgietis. Jis aiškiai sako: „Daug karų senovėje, kaip pasakoja senos istorijos, kariavo prieš prūsus Julijus Cezaris“ [115]. Be to, legendai apie romėnišką kilmę patvirtinti Petras Dusburgietis panaudoja kalbinį argumentą. Pasak jo, senųjų prūsų bei lietuvių šventyklos pavadinimas „Ramovė“ esąs padarytas pagal „Romos“ vardą. Pabrėždamas prūsų-lietuvių teokratinį tvarkymąsi, jis rašo: „Šios bjaurios genties viduryje, būtent Nadruvoje, buvo viena vieta, vadinama Ramove, kurios vardas esąs kilęs iš Romos vardo. Joje gyveno vadinamasis Krivė, kurį jie gerbdavo kaip kokį popiežių, nes jis taip, kaip viešpats popiežius valdo visą tikinčiųjų bažnyčią, pagal savo valią bei nurodymus valdė ne tik minėtąsias gentis, bet ir lietuvius ir kitas Livonijos žemės gentis“ [116]. Tie žodžiai rodo,

---

[113] Cit. pagal: Janulaitis A. Daukanto laiškai // Mūsų senovė, 1922. T. 1, kn. 4—5. P. 750.

[114] Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376—1430. Cracoviae, 1882. P. 468.

[115] *Multa bella antiquitus gesta sunt contra Pruthenos, ut veteres narrant historie, per Iulium Caesarem.* Cit. pagal: Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1861. T. 1. P. 39.

[116] *Fuit autem in medio nacionis hujus perverse, scilicet in Nadrowia, locus quidam dictus Romow, trahens nomen suum a Roma, in quo habitabat quidam dictus Criwe, quem colebant pro papa, quia sicut dominus papa regit universalem ecclesiam fidelium, ita ad istius nutum seu mandatum non solum gentes praedicte, sed et Lethowini et alie naciones Lyvoniae terre regebantur.*— Ten pat. P. 53. Dusburgiečio kronikos pastaba apie teokratinę prūsų-lietuvių santvarką atkreipė mokslininkų dėmesį ir sukėlė diskusiją. Plg.

kad Dusburgietis prūsus, lietuvius ir latvius jungia į vieną tautą kalbos bei religijos pagrindu. Be to, visas tas gentis istoriniais ryšiais jis sieja su Roma.

Kalbos panašumu lietuvių-prūsų kilmės bendrumą su antikinėmis tautomis remia ir kitas XIII amžiaus kronikininkas — Albertas iš Stadės. Tačiau jis yra tos nuomonės, kad prūsų sentėviai buvę ne romėnai, o graikai. Tokiam spėjimui pagrindą davė prūsų ir Prūsijos vardų didelis panašumas į Bitinijos (Mažojoje Azijoje) miestą „Prussa" ir į jos valdovus „Prusijus". Taigi iš tos vietos prūsų sentėviai turėję atklysti ir įsikurti prie Baltijos jūros po Aleksandro Makedoniečio mirties. Prūsų sentėviai buvę tų makedoniečių liekanos, kurie, Aleksandrui Makedoniečiui vadovaujant, nugalėjo Aziją. Po savo vado mirties jie nedrįsę apsistoti toje žemėje, bet su trimis šimtais laivų pasitraukę į kitus kraštus. Tačiau tie laivai visi žuvę, išskyrus penkiasdešimt keturis. Iš jų aštuoniolika užėmę Prūsiją [117].

Erazmas Stela (Stella) kalba apie alanų susijungimą su prūsais. Iš vieno jų vadų — Litalano atsiradusi lietuvių tauta. Graikas L. Chalkokondylis (miręs apie 1490 m.) ir žemaičius laiko graikų palikuonimis [118]. Žemaičiai esą karingi ir nepanašūs nė į vieną kaimynų tautą savo gyvenimo būdu ir kalba. Ta gentis garbinanti Apoloną ir Artemidę. Jos gyvenimo būdas bei papročiai tokie pat kaip senųjų graikų.

Vėlesnės, XV a. istorinės legendos lietuvius-prūsus sujungia kai kada su Aleksandru Makedoniečiu, kai kada su Cezariu ir su įvykiais, susijusiais su tais garsiaisiais karo vadais.

Jonas iš Ludzisko savo užuominoje apie romėnišką lietuvių kilmę palaiko cezarinę — romėnišką versiją. Šią versiją jis mini kreipimesi į didįjį Lietuvos kunigaikštį ir Lenkijos karalių Kazimierą Jogailaitį, jį sutinkant Krokuvos universitete 1447 metais. Išgarbindamas lietuvišką Kazimiero giminę, jis sako: „Taigi šio žymiausio vyro giminė pirmiausia mums suteikė pagrindą iškelti jo garbę. Ji ypač šlovinga tuo, kad skleidžia šviesą, savo kilme būdama susijusi su patricijų ir Lietuvos kunigaikščių gimine, per tiek amžių išsaugojusia garbingiausius savo protėvių konsulų, pretorių pergalingus paveikslus ir ligi šios dienos išlaikiusia

---

Łowmiański H. Studia nad początkami społczeństwa i państwa litewskiego. V., 1932. T. 2. S. 130—134.

[117] Albertas iš Stadės (Albertus Stadensis) nuo 1232 iki 1240 m. gyveno Stadėje. Yra parašęs kroniką, pavadintą „Annales Stadenses", kurioje dėstomi įvykiai ligi 1256 m., ir lotynišką poemą apie Trojos karą „Troilus". Minėti analai yra vertingi tuo, kad kronikos, iš kurių jis ėmė žinias, nūnai dingusios. Vienoje kronikos vietoje Albertas rašo: *Invenitur etiam, quod reliquiae fuerint Macedonum et mortuo Alexandro per totum orbem sint dispesi. Quia enim Alexander virtute eorum devicerat Asiam, eo defuncto se illi terrae amplius committere non audebant, sed cum CCC navibus recesserunt, quae omnes perierunt, exceptis LIIII, quarum XVIII Pruciam (Prussiam) occuparunt.* Cit. pagal: Albertus Stadensis. Chronicon Alberti abbatis Stadensis. Helmaestadii, 1587. P. 99.

[118] Ditten H. Op. cit. S. 55—56.

savo galią ir garsumą. Iš tikrųjų Lietuvos žemę be abejonės galima pavadinti garsiausių žmonių tėvyne, kuri ypatinga drąsa, galybe, laime valdo įvairius kraštus, daug jų savo narsumu paėmusi valdžion. Kokius ji pagimdo vyrus ir kunigaikščius, išplėtusius ir išlaikiusius savo valstybę, aiškiai rodo garbinga senovė ir spindinti dabartis" *(Huius itaque praeclarissimi viri genus primum nobis laudandi suppeditavit argumentum, in quo eximium illud decus adest, quod ex patricia et ducum Lythwanorum familia effulsit, quae tot saeculis ornatissimas imagines consulares, praetorias, triumphales ducta, in hunc diem potens illustrisque perdurat Terram enim Lythwaniae clarissima utique patriam dicerem, quae virtute, potencia, fortuna primaria terras moderatur diversas sibique plures sua fortitudine subegit* [119]).

Kalbėtojas, sakydamas, kad Kazimiero Jogailaičio giminė „per tiek amžių" išsaugojo garbinguosius savo protėvių konsulų, pretorių pergalingus paveikslus, galvoja, aišku, ne apie visai nesenus Vytauto valdymo metus, net ne apie Gediminą, kuris gyveno prieš šimtą metų, bet apie visą tą laikotarpį, kuris praėjo nuo garsiųjų Romos konsulų bei pretorių. Iškeldamas jų „pergalingus paveikslus", jis mini seną romėnų paprotį saugoti savo protėvių atvaizdus, t. y. vaškines kaukes. Jas kilmingieji turėdavo teisę statyti atriume, jei bent vienas protėvių buvo užėmęs kurulinę vietą — buvęs aukštu pareigūnu (konsulu, pretoriumi, edilu). Užrašai pažymėdavo mirusiojo vardą, rangą, nuopelnus valstybei. Per kiekvienas laidotuves protėvių atvaizdai buvo nešami priekyje. Taigi Jono iš Ludzisko nuomone, teisę saugoti savo namuose tokius paveikslus turi Kazimiero Jogailaičio giminė.

Pačioje legendoje ir kituose Jono iš Ludzisko pasisakymuose galima pastebėti palankumą Kazimierui Jogailaičiui ir jo lietuviškai giminei. Palaikydamas šio valdovo iš Lietuvos atvykimą į Lenkiją, jis tikisi, kad nauja valdžia panaudos savo galią prieš bažnytinius ir pasauliečius didikus, prieš „galingųjų melagingumą" *(validorum mendacitatem)*, kurie daug blogo pridarę valstybei. Jonas iš Ludzisko ypač pažymi vergišką valstiečių būklę Lenkijoje *(agricolonorum servitutem)* ir laiko ją baisiausia nelaime, žiauriausia bausme, tiesiog nauja „Egipto nelaisve". Todėl jis tikisi, kad naujasis karalius panaikins šias blogybes ir suteiks krikščionims laisvę, lygybę, nes esą aišku, jog „gamta visos žmones pagimdė lygius" *(Omnes homines natura genuit equales)*.

Šios pažangios mintys rodo, kad Jonas iš Ludzisko pats buvo pažangus žmogus. Kartu jos rodo ir tai, kad Kazimieras Jogailaitis buvo laikomas tokiu valdovu, iš kurio galėjo būti tikimasi teisingesnių visuomeninių patvarkymų. Be to, autorius čia iškelia ir tą skirtumą, kuris buvo tarp Lenkijos ir Lietuvos: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nuo seno, ypač nuo Vytauto laikų, buvo centralizuota valstybė, nebuvo čia tokios didikų sauvalės ir

[119] Cit. pagal: Humanizm i reformacja w Polsce. S. 46.

tokio žiauraus valstiečių prispaudimo, kaip Lenkijoje. Tad Kazimiero Jogailaičio giminės kėlimas, romėniškos kilmės jai pripažinimas to meto sąlygomis nebuvo tik tuščia panegirinė formulė, o turėjo socialinį bei politinį pagrindą.

Enėja Silvijus (1405—1464) prūsus kildina iš gotų, tačiau tik iš tų, kurie grįžę atgal į savo senąsias buveines prie Vyslos ir Baltijos jūros tuo metu, kai kiti išsikėlė į Rytus. Prūsiškoji gotų dalis to negalėjusi padaryti, nes sulūžęs tiltas. Kadangi tų prūsų papročiai buvę barbariški ir gyvenimas bjaurus, jie buvę pavadinti „brutenais" (nuo lotynų kalbos žodžio *brutus* „bukaprotis, kvailas"), bet vėliau, pakeitus pirmąją raidę, jie gavę prutenų — prūsų vardą [120].

Enėja Silvijus gyvenimo pabaigoje tapo popiežiumi Pijumi II. Prieš tai jis pasižymėjo kaip diplomatas ir aristokratinės pakraipos humanistinis poetas. Nuo 1442 m. jis buvo Šventosios Romos imperijos imperatoriaus sekretorius. Be to, jis buvo popiežiaus nuncijus Vengrijoje, Bohemijoje, Moravijoje, Silezijoje. Tas pareigas eidamas, jis uoliai kovojo su nacionalinėmis bažnyčiomis, nusistačiusiomis prieš Romą ir imperiją, visokiais būdais didino popiežiaus kurijos turtus ir politinę įtaką.

Tokie bendrieji Enėjos Silvijaus siekimai, matyt, turėjo įtakos ir prūsų kilmės aiškinimui. Laikydamas prūsus gotais, t. y. germanais, ir atskirdamas juos nuo visų lietuvių, kartu jis pripažino teutonų ordinui „natūralią" teisę valdyti prūsus, pateisino jų agresiją ir taip palaikė Romos kurijos ir vokiečių imperijos interesus. Apskritai Enėjos Silvijaus žinios apie lietuvius yra labai menkos ir dažniau visai panašios (kaip ir apie prūsus) į tikras pasakas [121].

Tokios progermaniškos tendencijos laikėsi ir Stela Erazmas (tikr. Johanas Štiūleris, mirė 1521 m.), tvirtinęs, kad Kulmo prūsai esą germanai, išvaryti iš Skandinavijos gotų [122]. Čia reikia prisiminti Albertą iš Stadės, kuris prūsus sieja su saksais. Apskritai kryžiuočiai ir jų siekius palaikantieji žmonės agresijos

---

[120] Aeneas Silvius. Enee Silvii episcopi Senensis de situ et origine Pruthenorum // Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1870. T. 4. P. 219.

[121] Antai vienoje vietoje Enėja Silvijus rašo: „Ją (t. y. Lietuvą) valdė Vytautas [...]. Garsus buvo Vytauto vardas anuo metu, o pavaldiniai jo taip bijojo, kad, jam paliepus pasikarti, bevelijo geriau paklusti, negu patekti į kunigaikščio nemalonę. Tuos, kurie nevykdydavo jo įsakymų, įsiūdinęs į meškos kailį, išmesdavo gyvoms tam tikslui laikomoms meškoms sudraskyti, taip pat kitais žiauriais kankinimais bausdavo. Jodamas jis visada laikydavo įtempęs lanką. Jei tik pastebėdavo ką nors elgiantis ne taip, kaip jis norėdavo, tučtuojau perverdavo strėle. Daug žmonių jis iššūdė tiesiog žaisdamas. Kad jo tautiečiai kunigaikščiui aiškiai parodytų savo veido pasikeitimus, tas kraugerys įsakė visiems skusti barzdas. Kai tai nebuvo vykdoma (mat lietuviai geriau sutikdavo netekti galvos, negu prarasti barzdą), pats viešai rodydavosi, nusikirpęs smakrą ir galvą, mirties bausmę atšaukdavo tik tuo atveju, jei kuris iš provincijos gyventojų veido plaukus labiau saugodavo už savo galvą". Versta iš: Pistorius J. Politicae historie corpus... Basileae, 1582. P. 2—3.

[122] Erasmus Stella. Erasmi Stellae Libonothani De Borussiae antiquitatibus libri duo // Scriptores rerum Prussicarum. T. 4. P. 286.

tikslais panaudodavo tikrus ar menamus prūsų-lietuvių istorinius duomenis. Pavyzdžiui gali būti plačiai žinomas pasakojimas apie Vaidevutį. Jis paskatinęs prūsus vienytis ir išsirinkti sau vadą *(broterem)* bičių pavyzdžiu. Taigi ši legenda būdavo panaudojama politiniams tikslams, sukuriant atitinkamą genealogiją, būtent: pasakojama, jog Vaidevutis turėjęs sūnų, Žemaičių ir Sambijos kunigaikštį Saimoną arba Zaimoną. Tas vardas per vokiečių kalbą padarytas iš lietuviško „žemaitis". Ryšium su šiais papildymais dar vienoje XVII genealogijoje sakoma: „Kryžiuočiai, užėmę prūsus, visą laiką kariavo su Lietuva dėl Žemaičių, kaip dėl Zaimono palikimo, priklausančio prūsams" [123]. Taip Vaidevučio legenda buvo pritaikyta teutonų politikai.

Tačiau lenkų literatūroje po Jono iš Ludzisko tęsiama senoji — getų — versija. Ją mini ir gina kitas Kazimiero Jogailaičio laikų politinis veikėjas, vienas pirmųjų lenkų humanistų — Janas Ostrorogas (apie 1436—1501). Savo pažiūras į Lietuvos priešistorę jis išdėstė kalboje, kurią pasakė, kreipdamasis į popiežių Povilą II. Tai buvo jo, kaip pasiuntinio, oficiali kalba, todėl, suprantama, ji išreiškė ir paties Kazimiero Jogailaičio pažiūras. Kalba kupina išdidumo ir pasididžiavimo savo kraštu. Išgyręs Lenkijos (į jos sąvoką įėjo ir Lietuva) laukus ir miškus, kur gyvena taurai ir kiti garsūs žvėrys, jos derlingas ir plačias, tekančias pienu ir medum žemes *(terram fluentem lac et mel)*, jis pažymi, kad tasai kraštas niekad nebuvęs pavergtas svetimos valdžios, kai tuo tarpu net romėnai buvę nugalėti. Jis pasakoja apie mitinę Vandą, jos pergales, apie lenkų protėvį Lechą, o paskui apsistoja ties getų kovomis su Aleksandru Makedoniečiu ir Julijum Cezariu: „Taigi Aleksandrą Didįjį,— sako jis,— kurio negalėjo sutalpinti pasaulis, nuramino Lenkija, išvariusi jį iš savo krašto. Be to, Julijus Cezaris, sumuštas trijuose mūšiuose, sudarė su ja sutartį, kurios patvirtinimui buvo perduota jos piemenims viena vieta — Julijaus miestas, kuris yra dabar Lietuvos sostinė. Tai nutylėjo Livijus, Justinas, Floras, nes jie buvo romėnai. Aš gi pasiryžau peržiūrėti lenkų metraščius" *(Alexandrum quoque Magnum, quem orbis capere non poterat, finibus pulsum Polonia mitigavit. Julius insuper Caesar tribus proeliis fusus cum hac foedus pepigit, in cujus signum datus erat pastoribus eius locus — Julia civitas, quae nunc est Lituaniae caput. Tacuit hoc Livius, Justinus, Florus, quia Romani. Ego annales Polonorum volui recensere)* [124].

Taigi J. Ostrorogui getai-lietuviai drauge su lenkais yra Aleksandro Makedoniečio ir Julijaus Cezario nugalėtojai, o Vilniaus miesto įkūrimas susijęs su pastarojo garsaus romėnų vado vardu. J. Ostrorogas, sakydamas, jog jis peržiūrėjęs lenkų metraščius ir jais rėmęsis, matyt, prieš akis turi jau mums žinomo Vincento

[123] Genealogia Książąt litewskich i ich potomków. Lap. 1 (Rankraštis saugomas V. Stefaniko mokslinės bibliotekos rankraštyne Lvove).
[124] Humanizm i reformacja w Polsce. S. 57.

Kadlubeko kronikas. Kartu jis kelia lietuvius, Lietuvos ir Lenkijos valdovus Jogailą ir Vytautą, pastarąjį pavadindamas „antruoju karo žaibu“ *(altero fulmine belli)*. Taip jis sulygina kunigaikštį Vytautą su Scipionu Afrikiečiu, kuriam tas epitetas buvo duotas po reikšmingų Romai pergalių Kartaginoje.

J. Ostrorogo kalba, kuri taip žemino Cezario karinius nuopelnus ir apskritai romėno vardą, sukėlė Romos sluoksniuose didelį nepasitenkinimą ir net pyktį. Italai sutiko su tuo, kad J. Ostrorogo žemiečiai gali būti laikomi stipresniais už skitus-totorius (to meto istorikai klaidingai tapatindavo totorius ir skitus), kurie atmušę Aleksandro Makedoniečio mėginimus pereiti per Dunojų, bet visai nepriimtinas jiems pasirodė pasakojimas, kad net tris kartus patyręs pralaimėjimus Lietuvos žemėje Julijus Cezaris. Į tai buvo atsakyta net eilėmis, kuriose toji legenda atmetama kaip nepagrįsta istoriškai ir pilna poetinio prasimanymo. Jų trumpas turinys toks. Nuostabus esąs to žmogaus (t. y. J. Ostrorogo) drąsumas, nuostabus jo kalbos tobulumas, lygintinas su senųjų romėnų iškalbingumu. Kalbėdamas apie savo tautos istoriją, girdamas derlingą savo žemę, gyvenimo būdą, žiaurius karus, jis minįs ir tai, kad buvusios išblaškytos romėnų kariuomenės gretos, romėnai sukniubę nuo getų rankos. Jis net tvirtinąs, kad getai prispaudę dieviškojo Cezario ginklų galybę ir kad jų žemė buvusi permerkta romėnų kraujo. Tenepalaikąs blogiu, jei eilių autorius pasakysiąs, kad kalbėtojas savo tėviškės namus kėlęs ligi žvaigždžių, karštai juos mylėdamas. Bet jis mylįs savo tėvynę ir norįs kelti jos šlovę, todėl savo eiles jis paverčiąs ginklu. Tepasakąs Ostrorogas, kokiais įrodymais jis remiasi, teigdamas, kad romėnai buvo nugalėti getų rankos. Jis tokių įrodymų nerasiąs. Cezario pralaimėjimus ir visus tuos žiauriuosius karus — jis tuo esąs įsitikinęs — autorius prasimanęs, nes poetai apskritai prasimaną, o Ostrorogas tarp jų pasiekęs aukščiausios garbės.

J. Ostrorogo priešininkas griežtai nepaneigia getų ryšio su Cezariu. Jis tik negali suprasti, kaip getai galėjo nugalėti nenugalimąją Romą *(invictam Romam)* ir šią aukščiausios valdžios sostinę *(caput imperii)*. Juk Romai nusilenkęs arabas, Reino ir Po upės gyventojas. Ji pavergė getus ir visas tautas nuo saulės užtekėjimo iki nusileidimo, nuo šiaurės iki pietų: visą žemę jai paskyrę dievai. Kalbėtojas Ostrorogas klystąs, sakydamas, kad getai niekad nebuvę romėnų nugalėti. Romai tarnauti nesą ir gėda [125].

Taip kalbėjo XV a. Italijos gyventojas, laikąs save tiesioginiu senosios Romos, pasaulio imperijos, paveldėtoju. Jis jautėsi esąs įpareigotas ginti savo tėvynę nuo neteisingų užpuldinėjimų. Visai pagrįstai jis kaltina J. Ostrorogą, kad tasai naudojasi poetine fantazija, leisdamas Cezariui kariauti ir pralaimėti Lietuvos žemėse, net Vilniaus miestą įkurti.

[125] Ten pat. S. 58—59.

To meto Italijoje istorinė kritika buvo jau aukšto lygio. Gana plačiai buvo taikomas racionalusis metodas istoriniams tyrinėjimams. Tokiai kritikai pirmuosius kelius tiesė humanistas F. Petrarka. Jis pirmas atskleidė tuos prasimanymus ir menamąsias istorijas, kurias politiniais tikslais palaikė Šventosios Romos imperijos valdovo rūmai, siedami savo valdžią su Cezariu ir Neronu. XV a. Italijoje tokios kritikos dvasia buvo jau gana stipri, ir įvairiais laikais prasimanytosios istorijos apie Venecijos, Florencijos, Milano ir kitų miestų praeitį mažai ką begalėjo įtikinti [126]. Tuo tarpu Šiaurės kraštuose, ir Lietuvoje, jos dar ilgai išliko istorinėje literatūroje, nes dar gana plačiai galėjo būti pritaikomos politiniams bei kultūriniams poreikiams. Nagrinėjamuoju atveju ji panaudojama iškelti Lietuvos-Lenkijos valstybei, pabrėžti jos, kaip didelės valstybės, tarptautinei reikšmei, ypač Romos akivaizdoje.

Kazimierui Jogailaičiui viešpataujant, Lietuvos-Lenkijos valstybė iš tikrųjų buvo tapusi didele politine jėga. Jos įtakon pateko Čekija, Vengrija. Panaudodamas savo tarptautinį autoritetą, tuos išteklius, kuriuos jam davė besiplečianti prekyba, remiamas bajorijos, Kazimieras Jogailaitis sustiprino savo pozicijas didikų ir katalikų bažnyčios atžvilgiu. Nepaisant smarkios aukštųjų dvasininkų opozicijos, jis išsikovojo teisę skirti bažnyčios pareigūnus, o tai buvo laikoma tik popiežiaus privilegija. Tuo atžvilgiu jam padėjo Krokuvos universitetas, nes jo juristai, aiškindami imperatorinę romėnų teisę, platino teoriją apie neribotą karaliaus valdžią. Reikšminga, kad Kazimieras Jogailaitis buvo Lietuvos didysis kunigaikštis. Jis, matyt, norėjo tęsti Vytauto centralizuotos valdžios tradicijas. Ne veltui yra aukštinamas Vytautas.

J. Ostrorogas savo raštuose kėlė ir gynė karaliaus absoliutizmo idėją. Jis reikalavo, kad bažnyčia paklustų karaliui ir nesikištų į jo reikalus; siūlo pertvarkyti armiją, kad valdovas turėtų patikimą savo valdžios ramstį. J. Ostrorogas kėlė mintį, kad turi būti panaikinti mokesčiai Romai, kad dvasininkai irgi privalo mokėti mokesčius valstybei, o karalius — būti nepriklausomas nuo popiežiaus *(nullum superiorem se, praeter deum, recognoscere)*. Apskritai šis Kazimiero Jogailaičio diplomatas buvo aiškus katalikų bažnyčios universalizmo ir viduramžių politinio mąstymo

---

[126] Vis dėlto XVI a. poetas ir teisininkas P. Roizijus, ilgai gyvenęs Italijoje ir gerai pažinęs jos kultūrą, mini buvus gyvą legendą apie tai, kad kai kuriuos miestus įkūręs Odisėjas. Eilėraštyje, skirtame Žemaičių vyskupui J. Domanovskiui (mirė 1563 m.), jis rašo:

Ille suum cursum cum commemorare iuventae
Coeperat Italiamque aditam Romanaque tecta
Hispaniamque oram et quae moenia fortis Ulixes
Condidit...

(„Prisiminęs savo keliones, anas jaunuomenei ėmė pasakoti ir apie aplankytąją Italiją, ir apie Romą, ir apie Ispaniją, ir apie miestus, kuriuos įkūrė narsusis Uliksas".— *S. N.* vert.). Cit. pagal: Roysius Maureus [P. Ruiz de Moros]. Carmina. D. 2. P. 87.

priešininkas, taip pat tautinio bei nacionalinio prado skiepytojas. Tokias tendencijas palaikė ir žymusis humanistas Pilypas Kalimachas Buonakorsis, stiprios monarcho valdžios šalininkas, didikų priešas ir bažnytinės hierarchijos kritikas. Jis smerkė lenkų šlėktos egoistinius siekius ir kai kuriais požiūriais gynė išnaudojamą liaudį. Garsiuosiuose patarimuose karaliui humanistas siūlo neleisti priimti tokių įstatymų, kurie varžytų karaliaus valdžią, nepaisyti senato ir bajorijos atstovų grasinimų, būti vargšų globėju ir pan.[127] Pilypas Kalimachas rekomendavo visus klausimus spręsti ne remiantis teologija, o prigimtimi *(non theologice, sed naturaliter)*. Jis parašė eilių, kuriose išaukštino Kazimierą Jogailaitį, jo giminę, taip pat pašlovino J. Ostrorogo mokytumą.

P. Kalimachas mini tris lietuvių romėniškos kilmės aiškinimus: esą lietuviai atkilo iš Italijos, iš Galijos ir iš Bosforo. Tiesa, ir jis, kaip ir anas romėnas, nepripažįsta, jog lietuviai kilę iš romėnų, nes nesą įrodymų[128].

Turint prieš akis tą politinę teoriją, kuri vyravo Kazimiero Jogailaičio aplinkoje, aiškėja, kodėl jam palankūs rašytojai bei politiniai veikėjai — Jonas iš Ludzisko, J. Ostrorogas — lietuvius ir jų valdovus istoriniais ryšiais siejo su Julijum Cezariu. Taip, matyt, jie norėjo pasakyti, kad Lietuvos-Lenkijos valdovai, pagal kilmę būdami susiję su minėtu Romos imperijos pradininku, turi laikytis cezarinių politinių tradicijų. Anot jų, Cezaris turi būti konkretus bei autoritetingas istorinis politinės doktrinos įvaizdis.

Nuo Cezario gavo pradžią vadinamasis cezarizmas. Šiai politinei tendencijai būdinga iš vienos pusės — stipri asmeninė valdžia, iš kitos — tam tikras demokratizmas. Cezaris įgijo valdžią ir likvidavo senąją aristokratinę respublikos santvarką, laviruodamas tarp kovojančių socialinių grupių. Tomis sąlygomis ypatingą reikšmę turėjo kariuomenė. Ja remdamasis, Cezaris ir pasiekė aukščiausios valdžios, šlovės ir turtų. Todėl rėmimasis kariuomene buvo vienas iš pagrindinių punktų cezarizmo doktrinoje. Monarchinės Cezario tendencijos galutinai išryškėjo jo kovos su Pompėjumi metu. Po pergalės prieš Pompėjų jis tapo vieninteliu Romos valstybės valdovu. Tą istorinį momentą dažnai stengtasi panaudoti ir lietuvių romėniškosios kilmės teorijai paremti. Apskritai viduramžiais ir dar vėliau vyravo įsitikinimas, kad kiekviena monarchinė valdžia pradžią gaunanti nuo Cezario. Į kiekvieną monarchą buvo žiūrima kaip į Cezario politinės tradicijos paveldėtoją. Būdingas to pavyzdys yra senojoje rusų literatūroje. Vadinamajame Voskresenijos metraštyje išdėstyta menamų valdovų genealogija nuo Adomo, išskaičiuojami Babilono, persų karaliai, minimas Aleksandras Makedonietis, helenistiniai valdovai ligi Kleopatros. Nuo to momento metraštis pradeda Ju-

[127] Humanizm i reformacja w Polsce, S. 132—136.

[128] Callimachus Buonaccorsi P. Vita et mores Sbignei Cardinalis // Pomniki dziejowe Polski. Przedr. fotooffsetowy wyd. z roku 1893. Warszawa, 1961. T. 6. P. 243—246.

lijaus Kesario valdžią ir visas kitas kesarines valdžias Vakaruose ir Rytuose *(pročii kesarii carie)*. Pagal tą koncepciją, Vokiečių Šventosios imperijos valdovas esąs Romos imperijos paveldėtojas *(naslednik)*, o iš jo turį valdžią prancūzų, ispanų, Negleterijos, Portugalijos, Anapolitanijos, čekų, škotų, danų, lenkų karaliai. Iš Romos imperatoriaus Augusto savo valdžią gavę rusų valdovai [129]. Taigi ir Kazimiero Jogailaičio pastangos sustiprinti savo valdžią galėjo būti remiamos cezarinėmis tradicijomis ir galėjo būti rasta „istorinių" faktų ryšiams su Cezariu nustatyti.

Tačiau beveik tuo pačiu metu šalia „cezarinės-monarchinės" legendos versijos atsirado ir „respublikinė" legenda. Ankstyviausias jos variantas priklauso taip pat Kazimiero Jogailaičio laikų rašytojui istorikui Janui Dlugošui (1415—1480). J. Dlugošas apskritai buvo nepalankus lietuviams ir ne vienu atveju (ir savo legendos versijoje) tai pareiškia. Bet jo kronika yra svarbus dokumentas literatūros bei istorijos tyrinėtojui, nes joje plačiai panaudoti lenkų, rusų, lietuvių, čekų, vengrų metraščiai. Kad galėtų skaityti rusiškus rusų ir lietuvių metraščius, jis jau senatvėje *(cano capite)* išmoko rusų kalbą.

Politinėmis pažiūromis J. Dlugošas buvo susijęs su žymiu XV a. lenkų politiniu veikėju kardinolu Z. Olesnickiu, reiškusiu bažnyčios bei pasaulietinių magnatų interesus. Jis daug padarė, kad karaliai būtų renkami, o jų valdžia priklausytų nuo katalikų bažnyčios. Taigi jis varė tą politiką, kurią stengėsi pakeisti (iš dalies ir pasisekė) Kazimieras Jogailaitis ir prieš kurią buvo nusistatę mums jau žinomi J. Ostrorogas, P. Kalimachas. Z. Olesnickis energingai kurstė užgrobti kai kurias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes. Visą tą veiklą Kazimieras Jogailaitis apribojo, bet ji nepasibaigė, o dar išsiplėtė, kai mirė šis valdovas. J. Dlugošo pateikiamoji romėniškosios lietuvių kilmės legenda savo pagrindine tendencija ir atspindi tą politiką.

J. Dlugošas lietuviais laiko ne tik aukštaičius, kuriems tas pavadinimas paprastai būdavo taikomas, bet prie jų prijungia žemaičius, jotvingius, net prūsus, nors pastarieji priklausė kitai valstybei. Tiesa, kalbėdamas apie prūsus, jis prisimena žinomą pasakojimą, jog jų pirmoji tėvynė buvusi Bitinijoje, kaip tai liudijąs miestas „Prussa" ir jos karalius „Prussias", kuris pasitraukęs į šiaurės kraštus po pralaimėjimų savo tėvynėje, tačiau prie 997 m. jis aiškiai pažymi, kad prūsai *(gens Pruthenorum)* priklauso bendrai lietuvių tautai. J. Dlugošui nesą žinoma — to neminįs joks rašytojas — kada lietuviai ir žemaičiai *(gens Lithuanica et Samogittica)* atvykę į šiaurės kraštus, kuriuose dabar gyvena, ir iš kurios giminės jie save kildina *(a qua gente stirpem et genus ducant)*. Šie žodžiai visai nereiškia, kad jis save laiko lietuvių romėniškos priešistorės pradininku ir kūrėju, taip pat nerodo, kad jis nežino, jog prieš jį lenkų ir kitų buvo jau rašyta

[129] Полное собрание русских летописей. СПб., 1856. Т. 7. С. 231, 246—247.

apie tokią lietuvių kilmę. Čia jis kalba tik apie antikinius rašytojus bei istorikus, kuriuos pats labai vertino. Tik antikiniai istorikai jam yra „rašytojai“, o jie iš tikrųjų nėra rašę apie lietuvių kilmę. Todėl nuomonė tų mokslininkų, kurie J. Dlugošą laikė pirmuoju istoriku, minėjusiu legendą apie romėnišką lietuvių kilmę, neatitinka faktinės padėties [130].

Pirmuoju ir svarbiausiu argumentu (šalia romėniškų papročių ir tikybos), parodančiu, kad lietuviai ir žemaičiai (taip pat jotvingiai ir prūsai) yra lotynų palikuonys, J. Dlugošas laiko lietuvių kalbą. Jis pažymi, kad iš lietuvių kalbos žodžių sudėties bei skambesio esą galima spręsti, jog lietuvių bei žemaičių senoliai turėję būti lotynai arba bent kokia nors jiems giminiška tauta. Į šiaurę, į plačius ir tuščius jos kraštus, gyvenamus tik laukinių žvėrių ir vadinamus stepėmis, kur siaučianti nuolatinė žiauri žiema, jie atvykę (su žmonomis, giminėmis ir naminiais gyvuliais) vykstant pilietiniams karams tarp Marijaus ir Sulos, tarp Julijaus Cezario ir Pompėjaus. Lietuvių senoliai palaikę Pompėjaus pusę. Taigi kai Pompėjus pralaimėjo Farsalo laukuose, o paskui žuvo Aleksandrijoje, tie lietuvių senoliai, kurie buvo artimiau susigiminiavę su Pompėjumi ir ryžtingiau negu kiti romėnai palaikę jo pusę (todėl labiau bijoję nekenčiamo nugalėtojo — Cezario, kad tas jiems, kaip labiausiai užsispyrusiems ir nekenčiamiems priešams, žiauriai neatkeršytų), pasitraukę iš Romos su visu kilnojamuoju turtu ir atsikraustę į Šiaurę. Čia jie įkūrę „Ramovę“ ir pavadinę ją pagal Romos miestą (taip pasakojo ir Petras Dusburgietis).

Kad lietuviai kilę iš Romos, rodąs ir jų pačių pavadinimas. Jis esąs tik pakeistas „l'italas“, o Lietuva —„l'Italia“. Būdami pagonimis, jie turėję tuos pačius kaip ir romėnai dievus ir tas pačias religines apeigas. Jie garbinę ugnies dievą Vulkaną, perkūno — Jupiterį, miškų — Dianą, žalčių — Eskulapą. Žymesnėse vietose lietuviai kūrendavę amžinąją ugnį. Ją prižiūrėdavęs kunigas, kuris, demono įkvepiamas, davinėdavęs dviprasmius atsakymus (kaip senovės orakulas) tiems, kurie ateidavo pas jį patarimų, nešdami aukų. Daugelyje vietų lietuviai šventais laiką miškus ir už įėjimą į juos, medžių kirtimą, šakų laužymą bausdavę net mirtimi. Žalčius jie laiką beveik kiekviename name, maitiną juos pienu ir aukoją jiems gaidžius.

Lietuvių žygiui iš Italijos vadovavęs kunigaikštis Vilius *(Villus)*. Jis įkūręs miestą ir pagal savo vardą pavadinęs jį Vilniumi. Pagal jo vardą buvusios pavadintos pro tą miestą tekančios upės — Vilija ir Vilnia. Tai prasimanytas ir Romos imperijos nepatvirtintas asmuo. Po J. Dlugošo daugiau niekas nemini to Vilniaus, nes plačiai buvo žinomas pasakojimas, kad Vilnių įkūrė kunigaikštis Gediminas.

[130] Avižonis K. Min. veik. P. 3.

Buvę išlaikyti senieji drabužiai ir paprotys trumpai kirpti galvą ir barzdą. Lietuvoje, kaip ir Romoje, buvusi vergija. Daugelis vergais paverčiami prievartos būdu, šmeižtu ir kitokiais neleistinais būdais, ypač jo laikais, kai didysis kunigaikštis („didžiuoju" jis esąs pavadintas pagal „didįjį" Pompėjų) neginąs tų nuskriaustųjų bei prispaustųjų. Autorius, matyt, turi prieš akis žinomą faktą, kad XV a. antroje pusėje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradėjo vis labiau įsigalėti didikai ir silpti kunigaikščio įtaka.

Pagonystės metu lietuviai laikydavęsi tokių pat kaip romėnai ir laidotuvių apeigų: degindavę mirusių kūnus, drauge palaidodavę žirgą ir į kapą įmesdavę drabužius, indus, kuriuos velionis labiausiai mėgęs, ir t. t.

Reikia pasakyti, kad J. Dlugošo legenda nėra vientisa ir apdorota. Autorius ją mini keliose savo istorijos vietose ir kiekvieną kartą su tam tikrais skirtumais. Matyt, kad tą istoriją jis ne pats sugalvojo, o paėmė iš įvairių šaltinių ir neįstengė jos literatūriškai suvienodinti. Vėl reikia pažymėti, kad šio istoriko pateikiamoji legenda yra „pompėjinė". Taigi lietuvių politines bei visuomenines tradicijas jis susieja su Pompėjaus — Romos aristokratinės respublikos gynėjo — politiniais siekiais.

J. Dlugošas darė didelę įtaką vėlesniems rašytojams. Nors XVI a. istoriografai, geriau įvaldę humanistinį stilių, peikdavo jo raštus, bet dėl madžiagos gausumo ir įvairumo jis pasiliko nepralenkiamas istorikas. Todėl ir pasakojimuose apie lietuvių romėniškąją priešistorę daugelis vėlesnių istorikų tik pakartodavo, nežymiai pakeisdami, tai, ką buvo rašęs J. Dlugošas.

Tarp šio istoriko pateiktos legendos ir to, kas pasakojama apie lietuvių kilmę knygoje „Palaimintojo Kazimiero gyvenimas" („Vita beati Casimiri", 1521), taip pat pastebimas tam tikras panašumas.

Knygos autorius — Zacharijas Fererijus, italas, popiežiaus pasiuntinys Lietuvos-Lenkijos valstybėje, o jo bendraautoriai — Vilniaus, paskui Poznanės vyskupas Jonas iš Lietuvos kunigaikščių (1498—1538), Kijevo vyskupas, Vilniaus kanauninkas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sekretorius lotyniškos korespondencijos reikalams Jonas, Pilypo sūnus (miręs 1524 m), Kafos vyskupas, Vilniaus sufraganas Jokūbas (1496—1529). Knyga parašyta Vilniuje, išspausdinta turbūt Torūnėje (Krokuvoje.— *S. N.* past. Žr.: *Polonia typographica saeculi sedecimi.* Z. 4. Wroclaw [i in.], 1962. S. 62.).

Ryšium su Kazimiero gyvenimu šioje knygoje minima legenda apie romėnišką lietuvių kilmę. Autoriai rašo, kad Lietuvą geriau vadinti ne „Lituania", o „Litaliania", t. y. išvestiniu iš „l'Italia" vardu. Į Šiaurės kraštus kadaise atsikėlę daug italų, kovojusių Pompėjo pusėje. *(Quarum [regionum] enim Lituania, seu potius Litaliania Sarmatiae ampla et nobilis apud basternas provintia: quam ex italis quondam plurimi in magni Pompeii partes decli-*

nantes longe antea coloniis et nomine illustrarant...) [131]. Po pralaimėjimo, bijodami nekenčiamo Cezario keršto, jie pasitraukę į tolimą šiaurę, čia apsistoję ir tapę lietuvių senoliais. Be šios pompėjinės versijos, autoriui buvo žinomas Lietuvos vardo kildinimas iš žodžio *lituus* (karo ragas), kuriuo lietuviai dažnai naudodavęsi. Tačiau abiem atvejais nesą abejonės, kad lietuviai romėnų kraujo:

Namque vulgari seie loquendi
Qui petiverunt ea tecta clari
Nomen heroes itali dedere
Gentibus illis.
Et licet quisquam a litui frequentis
More contendat Lituaniamque
Stare. Nil obstat: pia gens et alta
Sanguine Romae est [132].

Kaip tik dėl to, kad lietuviai yra giminiški italams, dėl šventojo Kazimiero, autorių nuomone, turinti džiaugtis garsioji ir puikioji Italija, nes tasai šventasis Lietuvos karalaitis esąs jos palikuonis. *(Gaudeat inclyta et speciosa Italia, ex qua et litalianica et lituanica excelsa nobilitas, unde Casimirus oriundus est: primoevam accoepit originem)* [133].

Iš kokio šaltinio legendą paėmė Z. Fererijus? Kadangi lietuviai laikomi Pompėjo kariais, tai galima spręsti, kad minima J. Dlugošui žinoma versija. Tačiau dėl to, kad jis nemini jų vado Viliaus, Vilniaus miesto įkūrėjo, ir šio miesto vardą išveda iš Vilijos ir Vilnios [134], peršasi mintis, kad „Palaimintojo Kazimiero gyvenimo" autorius savo pasakojimą paėmė iš žodinės tradicijos: tarp to meto žmonių plito ne vienas legendos variantas, priklausomai nuo jų politinių įsitikinimų.

Savo politine tendencija artima pompėjinei legendos versijai buvo legenda, vedama iš Romos imperatoriaus Nerono. Taigi ir Neronas davęs pretekstą lietuvių senoliams persikelti į naujas gyvenvietes ir tapti naujos valstybės įkūrėjais. Ir šiam legendos

[131] Ferrerius Z. Vita beati Casimiri confessoris ex serenissimis Poloniae regibus et magnis Lituaniae ducibus clarissimi... [Cracoviae, 1521]. F. A² verso.
[132] „Juk pagal seną žmonių padavimą vardą tai tautai davė garsūs italų didvyriai, kurie atvyko į tas buveines. Nors kai kas teigia, kad Lietuva pavadinta dėl dažno karo rago naudojimo. Gali būti ir taip; vis dėlto toji doroji ir kilnioji tauta savo krauju priklauso Romai" // Ten pat. F. C.
[133] Ten pat. F. b2 verso.
[134] Ne vienoje knygos vietoje Vilniaus miesto pavadinimą autorius užrašo dvejopai: „Vilna" ir „Vellia", pavyzdžiui: *'Per sylvarum igitur incultos aditus, desertaque ac palustria saepenumero loca iter agentes prima dominica die iiij. nonas septembres Vilnam seu Velliam (utroque enim nomine a duobus fluminibus quibus abluitur dicta est) Christo auspice pervenimus* („Taigi, keliaudami negyvenamais girių takais, dykromis bei labai dažnai pelkėtomis vietomis pirmą sekmadienį — ketvirtą dieną prieš rugsėjo nonas — su Kristaus pagalba, pasiekėme Vilnių arba Viliją (miestas vadinamas abiem vardais nuo dviejų upių, kurios jį skalauja)".— *S. N.* vert.) // Ten pat. F. b recto.

variantui, panašiai kaip ir J. Dlugošo, buvo skirta atstovauti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aristokratijos politiniams ir kultūriniams siekiams. Mat žinoma, kad Neronas savo žiaurumu ir žudynėmis tiesiog siaubą įvarė dvaro aristokratijai. „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštyje“ (apie XVI a. vidurį) sakoma apie jį: „Tas gi Neronas buvo žiaurus ir ūmus valdovas, kad net tikrąją savo motiną ir savo žymiausią daktarą Seneką be jokios priežasties pasmerkė myriop ir keletą kartų įsakė padegti Romos miestą ne kuriuo kitu tikslu, bet vien tik tam, kad tuo gėrėtųsi ir džiaugtųsi, o Romos kunigaikščius ir ponus, bajorus ir liaudį labai skriaudė ir engė. Taigi dėl tokio jo žiaurumo ir ūmumo nebuvo nė vienas pavaldinys tikras ir saugus ne tik dėl savo tėvonijos ar turto, bet ir dėl savo gyvybės. Taigi daugelis, palikę savo tėvoniją ir turtą, bėgo į įvairius kraštus, ieškodami teisingumo ir ramybės“ [135].

Taip įvykę ir su lietuvių protėviais, kurie buvę artimi imperatoriaus Nerono dvaro žmonės. Metraštis žino ir lietuvių vadą, nukentėjusį nuo to žiauraus valdovo ir pabėgusį nuo jo — Palemoną. „Vienas Romos kunigaikštis, vardu Palemonas, kuris buvo ciesoriaus Nerono giminaitis, išsirengė su savo žmona ir vaikais, ir savo pavaldiniais, ir turtais, o su tuo kunigaikščiu penki šimtai bajorų taip pat su žmonomis ir vaikais ir su didele kariuomene, ir, paėmę su savimi vieną astronomą, kuris nusimanė apie žvaigždes, išplaukė laivais mariomis saulėlydžio kryptimi, norėdami sau susirasti žemėje tinkamą vietą, kur galėtų įsikurti ir ramiai gyventi, o su jais keturios žymiausios bajorų giminės, vardais Kitaurų (Centaurų) Dausprungas, Koliumnų Priešporas, Rusios (Ursinų) Julionas, Rožių Hektoras“ [136]. Ilgai plaukę, tie žmonės pasiekę Nemuną. Plaukdami Nemunu aukštyn, jie pasiekę Dubysą, į kurią įplaukę, radę aukštus kalnus ir didžias lygumas, puikius ąžuolynus, pilnus įvairių gėrybių — daugybę žvėrių, be to, upes, pilnas nepaprastų žuvų ir t. t. Taigi jie ten įsikūrę, pradėję plėstis, ir tasai gyvenimas jiems patikęs. Tą žemę jie pavadinę Žemaitija. Tame pačiame metraštyje pateikiama Palemono giminės istorija, kuriama jo genealoginė lentelė. Kadangi ji plačiai žinoma, jos čia ir neminėsime.

Šitam Palemonui buvo lemta suvaidinti nemažą vaidmenį lietuvių istoriografijoje. Apie Palemono veiklos reikšmingumą kalbėjo istorikas A. Kojelavičius-Vijūkas, pažymėdamas, kad visi rašytojai, kurie tik lietę Lietuvos istoriją, naudojęsi palemonine versija [137]. XVIII a. pabaigoje J. Potockis laikėsi nuomonės, kad Palemonas buvęs senovės lietuvių kunigaikštis, o ne romėnas. Ir jo vardas esąs lietuviškas, tik sulotynintas — „Palaima“ [138]. Dar

[135] Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. P. 18.
[136] Ten pat. P. 18—19.
[137] Kojałowicz A. W. Historiae Lituanae pars prior. Dantisci, 1650. P. 28.
[138] Brückner A. Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe. Warszawa, 1911. S. 50.

T. Narbutas Palemoną laikė Lietuvos kunigaikščių sentėviu ir rimtai svarstė, iš kur jis atvykęs [139]. M. Kromeris ir A. Rotundas Palemoną pradėjo tapatinti su Pompėjaus laivyno vadu Publijumi Libonu. Jų nuomone, tai savavališkai pakeistas to Libono vardas [140]. Toks aiškinimas pasiekė ir mūsų laikus. J. Jakubovskis aiškina, kad šioje legendoje galėjęs būti panaudotas vardas graikų gramatiko Palemono arba net graikų jūrų dievo Palaimono Melikerto (Palaimon Melikertes), kuris globojęs jūros keleivius ir nelaimėse padėdavęs jiems [141].

Tačiau tikroji padėtis, atrodo, buvo tokia. Romos istorija tikrai žino Palemoną, kuris turėjo reikalų su imperatoriumi Neronu ir, jo nuskriaustas, turėjo bėgti. Tai Palemonas II, Ponto ir Bosforo valdovas. Jo valdymo metu Krymą labai puolė skitai. Olbija pasiskelbė priklausanti nuo skitų karalių. Skitai priėjo prie Chersoneso. Tada iš Mezijos buvo pasiųsta romėnų kariuomenės ekspedicija, kuriai vadovavo patyręs Britanijos karvedys Plancijus Silvanas. Skitų puolimas buvo atmuštas, o Bosforo, t. y. Palemonui pavaldžios karalystės, atsparos punktus ir Tauriką okupavo Romos kariuomenė ir ten įkurdino savo įgulas. Tuo metu imperatorius Neronas, tęsdamas savo pirmtako imperatoriaus Klaudijaus valdžios centralizacijos politiką, versdavo vasalines karalystes provincijomis. 64 m. taip buvo pasielgta ir su Palemono II valdoma Bosforo karalyste. Palemonas buvo priverstas pasitraukti iš savo valstybės. Kur jis apsigyveno, nežinia. Lietuvos istorikai, pridėję dar savo fantazijos, išaiškino, kad jis, kaip minėta, pasitraukęs į šiaurę, į tas vietas, kur yra Lietuva [142]. Lietuvoje „įkurdinti" Palemoną nebuvo labai sunku, nes čia ties Seredžiumi prie Nemuno ir Dubysos buvo panašaus pavadinimo vietovė — Palemunės ar Palemuonės kalnas (iš Panemunės). Taigi, ano meto aiškintojų nuomone, tas kalnas ir turėjęs vardą gauti nuo čion atvykusio Palemono [143].

Taigi Palemono legenda, panašiai kaip ir kitos minėtos legendos, dažniausiai remiasi tikrais asmenimis ir tikrais istoriniais

---

[139] Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. W., 1835. T. 1. S. 163—166.

[140] Jakubovskis J. Min. veik. P. 44. Reikia pasakyti, kad kare su Cezariu Pompėjaus laivynui 49—48 m. p. m. e. vadovavo ne Publijus Libonas, o L. Skribonijus Libonas. Po Pompėjaus mirties jis susitaikė su Cezariu. 34 m. p. m. e. buvo konsulu. Apie jį žr.: Paulys Real-Enzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft. Bd. 2. S. 881—885.

[141] Jakubovskis J. Min. veik. P. 44.

[142] Apie tuos įvykius pasakoja Romos istorikas Svetonijus (apie 75 — po 122 m.) „Cezarių gyvenimo aprašymuose": *Ponti modo regnum concedente Polemone, item Alpium defuncto Cottio in provinciae formam redegii* (Nero, 18; „Tik pasitraukus iš Ponto karalystės Palemonui, o taipogi Kotijui pražuvus Alpėse, jis [Neronas] vėl pavertė [Pontą] provinciją" — *S. N.* vert.). Kaip smulkiai ano meto istorkiai ir literatai būdavo susipažinę su Romos istorija, rodo viena Radvilų genealogija, išlikusi V. Stefaniko mokslinės bibliotekos (Lvove) rankraštyne (83/IIa). Ten irgi rašoma apie Polemono ir jo bendražygių bėgimą į Lietuvą — *in eam oram, quae nunc est Lituania, venerunt.*

[143] Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1958. T. 1. P. 187—188.

įvykiais. Jų autoriai daugiau ar mažiau studijavo Romos istoriją, tik ją savotiškai aiškino, pritaikydami asmenis ir faktus savo meto politiniams bei kultūriniams poreikiams.

Palyginę paskutinį legendos variantą, matome, kad ji vis dėlto daug platesnė ir pilnesnė už ankstesnes. Metraščio autorius čia duoda ištisą genealogiją. Rašytojas, minėdamas nemaža tikrų istorinių vardų ir faktų, kartu, kad būtų išsamesnė istorija, nevengia tiesiog pramanytų asmenvardžių, išvestų, pavyzdžiui, iš vietovių ar miestų vardų (Barkas nuo Jurbarko, Kūnas nuo Kauno, Kernius nuo Kernavės ir t. t.). Todėl jo pasakojimas darosi ištisinis, lyg vieno veiksmo jungiamas, ko nebuvo ankstesniuose pasakojimuose.

„Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis" ir jo pateikiamoji legenda apie Palemoną ir toliau buvo taisoma, papildoma bei patikslinama. Plačiausios redakcijos autorius jau pastebėjo tą ankstesnės redakcijos netikslumą, kad laikotarpis nuo Nerono iki Gedimino per ilgas, kad galima būtų užpildyti ten paminėtais kunigaikščių vardais. Iš tikrųjų daugiau kaip tūkstančio metų laikotarpiu Lietuvoje vyravo tik keturios kunigaikščių kartos. Plačiausios redakcijos autorius tą trūkumą bando atitaisyti, nukeldamas lietuvių senolių atvykimą į Atilos laikus, t. y. į V a. pirmąją pusę. Taigi tada, kai tasai hunų vadas žiauriai niokojo Italiją ir Vakarų Europą, buvę liepta Romos kunigaikščiui bėgti į Šiaurės kraštus. Tada Centaurų, Kolumnų, Ursinų ir Rožės giminės, vadovaujamos kunigaikščio Apolono (daugumas istorikų tai laikė apsirikimu ir taisė į Palemoną), atvykusios į Lietuvą ir čia apsigyvenusios. Tačiau ir po tokio pataisymo kiekvienam kunigaikščiui būtų tekę valdyti daugiau kaip po šimtą metų. Šioje redakcijoje jau nepamirštas ir Mindaugas ir gana smulkiai nupasakojamas jo valdymas. Mindaugas, pasak metraščio, buvęs paskutinis Palemono įpėdinio Rimgaudo sūnus. Apskritai šis metraštis, nepaisant žymių spragų, iš vieno kunigaikščio genealogijos jau pereina į valstybės istoriją. Tai rodo ir pats metraščio pavadinimas, ir aprašomieji įvykiai.

„Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis" sudaro pagrindą ir Augustinui Rotundui (apie 1520—1582) skiriamai legendos versijai. Tačiau čia žengtas dar vienas žingsnis ištisinei Lietuvos istorijai kurti. Minima, kad buvo parašyta Lietuvos istorija ir 1560 m. įteikta Mikalojui Radvilai Juodajam. Tik ji buvo nespausdinta, saugoma Nesvyžiaus archyve. Apie ją žinojo istorikas A. Kojelavičius-Vijūkas. Vėliau ji dingo be žinios. Apie tos istorijos turinį iš dalies galima spręsti iš A. Rotundui skiriamos įžangos antrajam Lietuvos Statuto vertimui į lotynų kalbą ir trumpo Lietuvos kunigaikščių metraščio „Epitome principum Lituaniae". Čia išdėstyta Lietuvos kunigaikščių genealogija nuo Palemono. Tokia pati istorija dėstoma ir žinomame „Lenko pasikalbėjime su lietuviu" (1564). Kaip jau buvo minėta, šiuose šaltiniuose tas lietuvių vadas tapatinamas su Publijumi Libo-

nu. Autorius net kaltina lietuvius, kam jie iškreipę jo vardą ir klaidingai Palemonu pavadinę. Naujasis teiginys remiamas Livonijos pavadinimu, būtent, to krašto vardas esąs kilęs nuo Publijaus Libono. Tuo pačiu metu Lenkijos istoriją rašė ir M. Kromeris, kuris Livonijos vardą paaiškina taip pat Libonu: tasai romėnų grupės vadas pabėgęs nuo tironiško Cezario žiaurumo, pasiekęs Venedų jūros rytinius krantus ir čia išlipęs.

Toks naujas vardų aiškinimas yra neatsitiktinis, o susijęs su naujomis politinėmis aplinkybėmis, susiklosčiusiomis Livonijos karo metu. Tokia vardų etimologija rašytojams turėjo suteikti „istorinį pagrindą" aiškinant, kodėl Livonija turi priklausyti Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Kadangi, anot jų, lietuvių senolių vadas yra Livonijos įkūrėjas, Lietuva turi teisę atsiimti tą jai nuo seno priklausiusį kraštą.

Nieko nuostabaus, kad ir Jonas Radvanas Livonijos karui ir to karo vadui Mikalojui Radvilai Rudajam skirtoje poemoje „Radiviliada" (1588) palaiko P. Libono versiją:

...Ir kas gi nežino
Ar ištrėmimo Libono, ar žygių didžių Palemono?
Štai, kur pradžia yra duota ilgaamžei lietuvių ainijai,
Tautai, valdžios kupinai, sienas nuo Baltijos jūros
Ligi Juodosios nukėlusiai, šlovę gi — lig pat Olimpo[144].

Paraštės žodžiais poetas tų eilių prasmę dar įvertina: „Lietuviai neabejotinai savo kilmę veda iš italo P. Libono, kurį kiti vadina Palemonu *(Lituani a P. Libone Italo, quem Palaemonem alii vocant originem indubitatam trahunt)*. Vadinasi, ir pagal J. Radvaną Livonija istoriniais ryšiais susijusi su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir todėl turi jai priklausyti.

Baigiant šią apžvalgą, dėl geresnio vaizdo, nors tiesiogiai su „Papročiais" ir nesiejant, galima paminėti ir heruliškąją (herulai — germanų gentis) lietuvių kilmės versiją, kuriai pradžią davė XVI a. mokslininkas Volfgangas Lasijus. Jis rado Meklenburge „Tėve mūsų", kurį, jo nuomone, vartojusi kažkokia maža heruliškos kilmės tauta, ir kuris esąs labai panašus į lietuvišką maldą. Iš čia jis padarė išvadą, jog lietuviai žiloje senovėje buvę herulai. Jie kadaise gyvenę prie Nemuno. Šis klaidingas atradimas — tai buvo ne heruliškas, o latviškas „Tėve mūsų" — padarė didelį įspūdį ano meto mokslo pasaulyje ir ilgai buvo laikomas neginčijamu.

Apskritai, jeigu dabar mesime žvilgsnį į visą tą istorinę-literatūrinę medžiagą ligi Mykolo Lietuvio, turėsime konstatuoti, kad legenda apie romėnišką lietuvių kilmę yra sena: jos užuominų yra jau XII a. Ligi XVI a. vidurio ji keitėsi. Iš pradžių vienas iš

[144] Versta iš: Radvanus J. Radivilias,... sive De vita et rebus praeclarissime gestis immortalis memoriae illustrissimi principis Nicolai Radivili... libri quatuor. V., 1588. F. i iij recto.

svarbiausių šaltinių šiai legendai buvo Bibliia, tačiau vėliau ji vis daugiau medžiagos ėmė iš antikinės istorijos. Žinoma, tai rodo, kad tuo metu vyko ideologiniai pasikeitimai, ir vis daugiau reikšmės įgijo pasaulietiniai mokslai, plito pasaulietinis išsilavinimas. Aiškiausiai tokį pasikeitimą galima konstatuoti XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje, kai Lietuvoje vis labiau ima plisti humanistinė kultūra.

Iš pradžių apie Šiaurės kraštų menamą priešistorę buvo kalbama bendrai ir neaiškiai. Ir apie Lietuvos romėnišką priešistorę pasakojama labai prasimanant. Tik nuo XV a. pabaigos, ypač pradedant J. Dlugošu, legenda plečiasi: atsiranda daugiau faktų iš antikinės ir vietinės istorijos. Apie XVI a. vidurį joje pradėjo kurtis ištisinės genealogijos, pavertusios legendą lyg ir istorija. Vis stipriau ima reikštis humanistinė tendencija, pastangos kritiškai aiškinti.

Peržvelgus lietuvių romėniškos kilmės legendą, galima daryti išvadą, kad šios legendos variantai priklauso ne vienai plunksnai. Beveik kiekvienas rašytojas savaip pateikdavo Lietuvos priešistorę, stengėsi surasti papildomų argumentų iš Romos ir savo tautos istorijos. Reikia manyti, kad iš pradžių ji eidavo iš lūpų į lūpas kaip savitas žodinės kūrybos reiškinys. Iš tikrųjų ankstesnieji rašytojai daugeliu atvejų nesiremia rašytiniais dokumentais, tik pažymi, kad „taip sako žmonės“, „tokia yra tradicija“ *(aiunt, fertur, tradunt)*. Tie padavimai įvairiomis formomis ir pateko į literatūrinius dokumentus, o ligi tol dar nebuvo vienos literatūrinės tradicijos, sulyginančios jos skirtingus variantus. Ne iš karto buvo sukurtas visiems priimtinas ir labiausiai įtikinamas istorinis bei literatūrinis įvaizdis, ano meto apsišvietusios feodalinės visuomenės fantaziją patenkinanti išeitis. Tolesnė legendos raida rodo, kad nuo XVI a. vidurio vis mieliau apsistojama ties Palemono figūra. Kaip pažymėta anksčiau, šis vardas reiškė kunigaikščio valdžios susilpnėjimą ir didikų valdžios, „respublikinių“ tendencijų įsigalėjimą.

Taigi nepaisant papildymų bei pataisymų, niekas (išskyrus pačius italus) iš esmės neneigė legendos. Visi laikė išspręstu ir neabejotinu dalyku, kad lietuviai kilę iš romėnų. Beliko tik rasti dar įtikimesnių argumentų.

Susieti savo tautos istoriją su senąja Romos imperija ir nustatyti savo vietą tos pasaulio valstybės raidoje norėjo daugelis kraštų dar viduramžiais, tačiau tos pastangos ypač stiprėjo, plečiantis Europoje humanizmo kultūrai. Tada ir kitos tautos ėmė ginčytis su italais dėl savo ir savo valstybės reikšmingumo. Europos humanistams tekdavo kovoti su popiežiumi dėl to, kad jo kurija nepagarbiai traktuodavo jų tėvynę. Bet ir italų humanistai iš aukšto žiūrėdavo į Šiaurės tautas ir laikė jas barbariškomis. Italijos humanistai vis atsimindavo, kad įsiveržėliai iš Šiaurės kadaise sunaikino Romos valstybę ir jos kultūrą. Todėl italų

Renesansas, kaip senosios romėnų kultūros atgimimas, ir turįs atmesti kaip barbarybę visa tai, kas eina iš anapus Alpių. Tačiau čia ir užsiliepsnojo Šiaurės humanistų nacionalinis išdidumas. Savo tautos praeityje jie pradėjo ieškoti dorybių, sveiko ir doro natūralumo, garbingų žygių, nevengdami fantazijos ir hiperbolių. Tautos istoriją jie kurdavo pagal antikinės istorijos bei literatūros pavyzdžius, tačiau medžiagą iš čia imdavo tokią, kokia jiems patikdavo ir kokios reikėdavo savo tautos priešistorei atkurti. Taigi legendos apie romėnišką tautos kilmę tapo nacionaliniu bei valstybiniu reikalu. Tokia buvo ir lietuvių romėniškos kilmės legenda.

Su ta priešistore skaitydavosi kitos valstybės, draugiškos ar priešiškos. Net turkų sultonas Suleimanas, neatsisakydamas noro toliau brautis į Europą, pasirūpino pranešimu apie totorius, gyvenančius Lietuvoje. Ten, tarp kitų dalykų, minima lietuvių kilmė iš Jafeto ir romėniškoji legenda, giriamas Vytautas (Vattad), kurį Lietuvos totoriai laikė savo globėju [145].

Bendrieji literatūriniai legendų bruožai. Kalbant apie legendų bendruosius literatūrinius elementus, pirmiausia reikia atsiminti, kokiomis aplinkybėmis jos susiklostė. Viduramžių kultūra buvo teocentrinė. Filosofija, mokslas priklausė nuo teologijos. Oficialioji teologinė pasaulėžiūra daug įtakos darė ir literatūrai. Literatūros teorija buvo irgi suteologinta: joje atsirado daug biblinių elementų; ji dažnai grindžiama bažnyčios tėvų teiginiais.

Viduramžių poetika buvo prieš kūrybinę fantaziją, prasimanymą mene. Ji neskyrė tikro melo nuo estetinės išmonės. Todėl prasimanymas mene buvo traktuojamas kaip „nusikaltimas tiesai". Graikai, pradedant Heziodu, poeto kūrybinę fantaziją laikė garbingu dalyku. Teoriškai jos reikalingumą pagrindė Aristotelis „Poetikoje". Tačiau viduramžių teoretikai mieliau laikosi Platono, teigusio, kad menas neatspindi tikrosios tiesos; atvirkščiai, jis iškraipąs ją, net naikinąs. Todėl daugelis anų amžių teoretikų meną įsivaizduodavo esant tikrojo melo „autoriaus" — velnio *(diabolos)* įrankiu. Taigi velnias — meno tėvas, o pats menas — gundymas ir nuodėmė. Dėl to tradicinis poeto įkvėpimas jiems pasidarė „demono apsėdimu". Panašiu būdu demoniškais bei pragariškais buvo laikomi estetiniai jausmai. Taip tada poezija buvo pripildyta „demoniškų jėgų", o įkvėpimą jai teikiąs demonų vyriausias. Poetai rašą tik iš baimingos pagarbos tam nelabajam. Todėl tas kūrybinis procesas turįs būti pavadintas *deisidaimonia*.

Neigdami kūrybinę fantaziją mene, viduramžių teoretikai priešiškai žiūrėjo į antikinę graikų mitologiją ir jos pagrindu sukur-

[145] Muchliński A. Zdanie sprawy o tatarach litewskich, przez jednego z tych tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558 // Teko Vileńska, 1858. Nr. 4. S. 241—272. Apie lietuvių kilmės iš romėnų legendas žr. taip pat: Jučas M. Lietuvių metraščiai. V., 1968; Jurginis J. Legendos apie lietuvių kilmę. V., 1971.

tą tragediją bei komedjią. Anot jų, graikų drama, pateikdama blogus pavyzdžius, gadinanti žmones.

Jau nuo pat viduramžių pradžios buvo neigiamas graikiškasis tragizmas, ypač estetinio poveikio tikslais pateikiamieji siaubingi siužetai (Tiestas valgo savo vaikų mėsą, Edipas veda savo motiną ir t. t.). Tokią tendenciją vaizdžiai apibūdina tragedijos termino interpretacija. Kadangi „tragedija" išvertus reiškia „ožių giesmė", tai tasai terminas aiškintojams rodė jame slypintį bjaurumą: juk ožys gražus tik iš priekio, o iš užpakalio bjaurus. Taigi ir tragedija graži tik iš pirmo žvilgsnio, o iš esmės bjauri: joje vis būdavo jaučiama bjaurus ožio balsas bei grasus jo kvapas. Todėl nieko nuostabaus, kad teatro mūzos gavo paleistuvių pravardes. Jos nenuraminančios kenčiančio žmogaus skausmų, kaip buvo teigiama senovėje, o padidinančios juos. Prisimindami žinomus vaizdus iš „Odisėjos", viduramžių literatūros interpretuotojai mūzas vadindavo ir sirenomis, kurios maloniais žodžiais ir melodijomis pražudančios savo auką. Iš jų išsigelbėti galima tik užsikemšant ausis, kaip protingai padaręs Odisėjas. Savo ruožtu tiesos kūrėjas, t. y. dievas, nemėgsta nieko netikra. Kiekvienas prasimanymas jam esąs melas. Tas, kuris smerkiąs melą, negalįs pripažinti jokio vaidinimo, jokios prasimanytos meilės, vaizduojamo pykčio, dejonių, ašarų. Tada buvo neigiamas estetinis džiaugsmas, kurį gali sužadinti scenoje vaizduojama mirtis. Štai kaip vienas iš didžiausių viduramžių autoritetų šventasis Augustinas rašo apie teatrą ir meną: „Mane traukė teatro reginiai, pilni mano dvasios skurdumo paveikslų ir mano aistrų ugnies kurstytojų. Kas gi yra, kad žmogus nori kentėti, regėdamas kupinus liūdesio ir tragiškus įvykius, bet kurių pats patirti nenorėtų? Tačiau jis nori dėl tų įvykių patirti skausmą kaip žiūrovas, ir tas skausmas jam yra malonus. Argi tai nėra pasigailėjimo verta beprotystė?" („Išpažintis", kn. 3, sk. 2). Augustinas pripažįsta, kad skausmo meilė teatre ir užuojauta iš esmės priklauso draugystei. „Tačiau kur traukia toji draugystė?.. Ar neteka ji į verdančios smalos srovę, į didžiulį sūkurį bjaurių aistrų, kuriomis ji keičiasi bei pavirsta, savo valia smarkiai nukrypusi iš dangiškos skaistybės kelio?.. Mano siela, saugokis nešvarumo" [146].

Kadangi viduramžių ideologai nepripažino meninės išmonės bei kūrybinės fantazijos, „melo" mene, o poetus siejo su „nešvariomis dvasiomis", nieko nuostabaus, kad poetai nebuvo skaitomi mokyklose. Jiems nebuvo skiriama vietos tarp „septynių laisvųjų mokslų" *(septem artes liberales)*. Be to, ir paties poeto sąvoka įgijo kitą reikšmę. Jis buvo suprantamas ne kaip „kūrėjas", o tik „atradėjas" *(inventor)*. Jo uždavinys buvo rasti faktų bei istorijų, į kurias reikia atkreipti dėmesį. O ką jis turėjo atrinkti, nu-

[146] Versta *M. R.* iš: Augustinus, Aurelius. Confessionum libri tredecim. Lipsiae, 1920. P. 36—37.

sakė bažnytinė ideologija. Kadangi to meto „atradėjų“ kritiškumas, atrenkant faktus, ir mokslo lygis buvo menkas, jų rašomos istorijos, analai bei kronikos prisipildydavo ne mažiau fantastiškų dalykų, negu kūriniai tų, kurie tikrai prasimanydavo. Tik toks buvo skirtumas, kad čia visi tikri ir netikri faktai būdavo pateikiami kaip gyvenimo tiesa ir tuo, žinoma, labai klaidindavo skaitytoją.

Tokia poetinio „melo“ neigimo tradicija pasiekė ir Mykolo Lietuvio laikus. Anksčiau minėtas lenkų rašytojas M. Bielskis veikale „Filosofų gyvenimai“ (1535) ragina savo skaitytoją vengti poetų pavyzdžiu meluoti. Pasak jo, nei mene, nei moksle, nei kur kitur netinką meluoti tokiam žmogui, kuris nori eiti teisingu gyvenimo keliu ir kuris vadovaujasi evangelijos nurodymais. Savo teiginius pirmiausia jis remia bažnyčios tėvo Bazilijaus autoritetu. Prieš kūrybinę fantaziją (taip pat prieš antikinę mitologiją) pasisako ir Mikalojus Husovianas. Jis prašo skaitytoją jo poemą apie lietuvišką taurą vertinti tik kaip tikrą ir neprasimanytą Lietuvos miškų žvėries aprašymą. Tik čia glūdinti jo eilių stiprybė ir tik tuo atžvilgiu jis turįs savo makštyse nuostabiai smailių strėlių. Savo poemoje jis neieškosiąs malonių žodžių skaitytojų ausims, o pasakysiąs tai, ką jis tikrai matęs savo akimis ir patyręs medžioklėje. Dar reikia paminėti, kad ir A. Kulviečio bibliotekoje, kuri apskritai yra humanistinio pobūdžio, jaučiamas tam tikras nepalankumas poezijai bei lyrikai [147].

Toks visuotinis nusistatymas prieš poetinį prasimanymą turėjo įtakos tam, kad vieni literatūros žanrai buvo nustumti, o kiti iškelti. Labiausiai viduramžių ideologai vertino tas literatūros rūšis, kurios turėjo mažiausia jų smerkiamos kūrybinės fantazijos. Tai buvo retorika ir ypač „gyvenimo mokytoja“ istorija, nes jos daugiausia operavo konkrečiais gyvenimo faktais. Praktiškai retorika ir istorija eidavo kartu, ir dėl to susikūrė savita suretorinta istorinė literatūra. Tai svarbiausias viduramžių literatūros žanras. Tos istoriografinės tradicijos buvo gyvos įvairiuose kraštuose, taip pat ir Lietuvoje, kaip matyti ir iš Lietuvos metraščių. Jiems irgi būdingas retoriškumas, kuris kai kur pereina į patetiką, mėgstamos metaforos, išskaičiavimai, epitetai [148]. Tokiu tad būdu per ilgus amžius susiformavo antika bei Biblija besiremianti retorizuota istorinė literatūra. Literatūriniu atžvilgiu tam žanrui priklauso ir čia nagrinėtos legendos apie lietuvių tautos romėniškąją kilmę.

Tik, žinoma, tas žanras nestovėjo vietoje ir toliau keitėsi. Kai kurių pataisų šiai istorinei literatūrai padarė individą iškeliantis humanizmas. Viduramžių kronikas bei analus, kurie turėjo bū-

[147] Ročka M. A. Kulviečio bibliotekos pobūdis // Knygotyra, 1971. Nr. 2(9). P. 149—159.

[148] Lietuvių literatūros istorija. T. 1. P. 66—71; Jučas M. Min. veik. P. 10 ir toliau.

ti „objektyvūs“ ir vengti konkretaus aktualumo, autoriaus išgyvenimų bei jausmų, vis dažniau ėmė pakeisti asmeninių jausmų bei minčių nuspalvinti darbai. Daugeliu atvejų jie laikydavosi senųjų tradicijų, bet skyrėsi savo kalba bei stiliumi, savo asmeniškumu. Taip pradėjo rutuliotis stilistiškai judri, laisva forma parašyta didesnės ar mažesnės apimties apybraiža, kuri, šalia poezijos atgimimo, yra tikras humanistinės literatūros laimėjimas. Kovodamas su viduramžių kūrėjo nuasmeninimu, humanizmas ypač skatino epistolografiją kaip literatūros žanrą, tinkamą individualiems siekiams bei jausmams reikšti, taip pat greitai atsiliepti į aktualiausius gyvenimo reikalus. Ji palietė ir istoriografiją. Visi tie literatūriniai pasikeitimai įvyko ne iš karto. Todėl dar ir XVI a. raštuose šalia naujovių aptiksime ir senų, tradicinių literatūrinių elementų.

„PAPROČIAI“ IR ANTIKA

Lietuvių protėviai — Cezario kariai. Ieškodamas vietos savo tautai visų „Romų“ istorijoje, į tą plačią istorinę bei literatūrinę tradiciją įsijungė ir Mykolas Lietuvis. Jis aiškiai teigia, kad lietuviai kilę iš italų: *Lituani ab Italis orsi.* „Kad taip yra,— sako jis,— aišku iš mūsų pusiau lotyniškos kalbos ir iš senų romėniškų religinių papročių, kurie išnyko pas mus dar ne taip seniai, kaip antai, iš žmonių lavonų deginimo, iš burtų, iš spėliojimų pagal paukščių skraidymą ir kitų prietarų, kurie kai kuriose vietose iki šiol tebesilaiko, o labiausiai iš Eskulapo kulto, kuris čia yra garbinamas tuo pačiu žalčio pavidalu, kuriuo kadaise atkeliavęs iš Epidauro į Romą. Čia yra garbinami bei šventais laikomi namų židinio dievai, senolių vėlės, dvasios globėjos, geros ir piktos dvasios, kalnai, olos, ežerai, girios. Nors ir ne taip seniai, vis dėlto užgeso nuo krikšto vandens ta šventoji ir amžinoji „ugnis“, t. y. *ignis,* kuri buvo kūrenama romėnų ir hebrajų papročiu aukoms deginti [...]. Iš tikrųjų,— tęsia Mykolas Lietuvis,— kaip ir *ignis,* daugelis kitų žodžių lietuvių kalba reiškia tą patį, kaip ir lotynų, pavyzdžiui, *unda, aer, sol, mensis, dies, noctis, ros, aurora, deus, vir, devir,* t. y. *levir, nepotis, neptis, tu, tuus, meus, suus, levis, tenuis, vivus, iuvenis, vetustus, senis, oculus, auris, nasus, dentes, gentes, sta, sede, verte, inverte, perverte, aratum, occatum, satum, semen, lens, linum, canapum, avena, pecus, ovis, anguis, ansa, corbis, axis, rota, iugum, pondus, culeus, callis, cur, nunc, tractus, intractus, pertractus, extractus, merctus, immerctus, sutus, insutus, versus, inversus, perversus, primus, unus, duo, tres, quatuor, quinque, sex, septem“.*

„Mūsų senoliai,— toliau rašo Mykolas Lietuvis,— romėnų kariai ir piliečiai, atvyko į šias vietas pasiųsti kadaise į kolonijas ginti Romos valstybės sienų nuo skitų genčių arba, kaip sako tikresnis padavimas, juos atvarė audringi Okeano vėjai Gajaus Julijaus Cezario valdymo metu. Tai įvyko tada, kai Cezaris, kaip rašo Lucijus Floras, nugalėjo ir iššudė Galijoje germanus, paskui perėjo Reiną ir nuramino artimiausią Germanijos dalį, o dar vėliau, tęsdamas savo žygį, plaukė per Okeaną į Britaniją, tačiau nelabai sėkmingai, nes audros išblaškė jo laivyną,— taigi tada mūsų senolių laivus audros atnešė prie mūsų kranto, ir jie, kaip manoma, išlipo į sausumą toje vietoje, kur dabar yra Žemaičių pilis Plateliai. Dar ir mūsų metu ne vienas laivas iš užjūrio atvyko į tą patį krantą. Čia mūsiškiai tėvai, bodėdamiesi

jūros vargų ir pavojų, o, kita vertus, džiaugdamiesi paėmę didelį belaisvių, vyrų ir moterų, skaičių, apsigyveno kareivių papročiu, dar ligi šiol išlikusiu Žemaičiuose, būstinėse prie židinių. Paskui, patraukę tolyn, jie užvaldė kaimynines tautas: jotvingius, paskui roksolanus arba rutėnus, kuriuos, kaip ir maskviečius, tada valdė Užvolgio totoriai, o jų valdininkai, vadinami baskakų vardu, buvo kai kurių jų pilių viršininkai. Juos iš jų išvarė mūsų tėvai italai, vėliau pasivadinę litalais ir dar vėliau lietuviais. Savo įgimta drąsa jie išplėšė rutėnų tautas, kraštus ir pilis iš totorių ir jų baskakų vergijos ir savo valdžią išplėtė nuo Žemaičių jūros, kuri vadinama Baltija, ligi Juodosios jūros ties ta vieta, kur yra Dnepro žiotys, ir ligi kitos romėnų kolonijos — Valakijos“ [149].

Taigi Lietuva, Mykolo Lietuvio teigimu, buvusi lyg romėnų kolonija, kokia buvo Valakija, t. y. Rumunija. Jis žino du atvejus, kada Romos kariai — lietuvių senoliai galėję praplėsti savo imperijos ribas būsimosios Lietuvos žemėmis: kai jie dalyvavę kovose su imperiją puolančiais skitais ir po nepavykusio Cezario žygio į Britaniją.

Skitai, kaip matėme, tam tikrą vaidmenį atliko Palemono legendoje. Romėnai, kovodami su tomis stepių gentimis ir stiprindami savo valdžią prie Juodosios jūros, pašalino nuo sosto Bosforo valdovą Palemoną, kuris, pasak legendos, pabėgęs su gausia palyda į Šiaurę, į Lietuvą. Mykolas Lietuvis, remdamasis tais pačiais Romos imperijos ekspansiniais žygiais, grindžia hipotezę, kad tie romėnų kariai galėję pergalingai patraukti dar toliau į šiaurę, užimti Lietuvos teritoriją ir paversti ją romėnų kolonija, kaip buvo padaryta ir su Dakija. Žinoma, kaip ir daugeliu kitų atvejų, nėra duomenų istoriškai pagrįsti tokią legendą. Ir pats autorius ją nelabai tiki, nes pirmenybę teikia „tikresniam padavimui“, būtent, kad Romos karių laivus į Lietuvą atvariusios vandenyno audros Cezario ekspedicijos į Britaniją metu. Tie kariai užėmę Lietuvos kraštą ir pavertę jį Romos imperijai priklausančia žeme. Taigi Lietuva ir tuo atveju tapusi romėnų kolonija, tačiau šį kartą kolonistams atėjus ne iš Rytų, o iš Vakarų. Autoriaus minimasis Lucijus Floras apie tą lemtingą Cezario nepasisekimą jūroje taip sako: „Viską sausumoje ir jūroje paėmęs, Cezaris žvilgsnį nukreipė į vakarus... Todėl, paruošęs laivyną, vyksta į Britaniją... Taigi nuogąstis buvo jau pergalė; iš išsigandusių paėmė ginklus ir įkaitus ir būtų ėjęs toliau, jei per drąsų laivyną nebūtų nubaudęs okeanas, jį sudaužydamas“ *(Omnibus terra marique captis, respexit oceanum... Classe igitur comparata, Britanniam petit... Itaque trepidatio pro victoria fuit, arma et obsides accepit a trepidis et ulterius isset, nisi improbam classem naufragio castigasset oceanus)* [150].

Pastarieji faktai iš tikrųjų buvo. Istorija pasakoja, kad 56—55 m. žiemą Cezaris kariavo su perėjusiomis per Reiną germanų

[149] Autoriaus versta iš: Michalo Lituanus. Op. cit. P. 23—24.
[150] Florus L. De gestis Romanorum libri quatuor... Coloniae, 1537. P. 87.

gentimis, ketinusiomis įsitvirtinti Galijoje. Pradėjęs su jomis derybas, Cezaris netikėtai jas užpuolė. Daug tada germanų buvo sunaikinta, ir tik raiteliams pasisekė pasitraukti už Reino. Persekiodamas germanus, Cezaris pirmasis iš romėnų karvedžių perėjo per Reiną ir 18 dienų išbuvo dešiniajame jo krante, taip demonstruodamas romėnų galią. 55 m. buvo ir Mykolo Lietuvio minimasis įvykis su laivais.

Britanijoje gyveno keltų gentys, kurias su kontinento viengenčiais jungė bendra religija, kalba ir bendri papročiai. Dėl to jos ne kartą buvo padėjusios keltams Europoje kovoti su romėnais. Cezaris nutarė nukariauti ir juos. Todėl jis išsilaipino Britanijoje su dviem legionais ir nugalėjo gentis, pradėjusias kovas prieš romėnus, tačiau blogas metų laikas, parinktas ekspedicijai, privertė jį susitaikyti ir grįžti atgal. Pats Cezaris „Galų karų užrašuose" apie nevykusį plaukimą į Britaniją taip rašo: „Kai laivai artinosi prie Britanijos ir jau buvo matyti iš stovyklos, staiga pakilo tokia audra, kad nė vienas jų negalėjo išlaikyti krypties". (*Quae cum appropinquarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset.* Bell. Gall. IV, 28, 2.) Taigi tą momentą Mykolas Lietuvis ir panaudojo lietuvių priešistorei paremti.

Matome, kad Mykolas Lietuvis buvo susipažinęs su Romos istorija bei literatūra ir ima tikrai buvusius faktus. Dar reikia pridėti, kad jis yra už „grynesnį" lietuvių romėniškumą, negu buvo teigę ankstesnieji rašytojai. Pirmiau buvo tvirtinama, kad lietuviai priklausę kuriai nors kitai genčiai, buvusiai Romos imperijos ribose, arba net kad buvę tikri romėnai, tačiau pabėgę nuo nekenčiamo Romos imperatoriaus (Cezario, Nerono) persekiojimo ir taip atitrūkę nuo pagrindinio tautos kamieno. Mykolo Lietuvio pateikiamu atveju lietuviai buvę patys imperijos ir imperatoriaus šalininkai bei gynėjai, Cezario kariai, o Lietuva — tikra jų nukariauta ir apgyvendinta kolonija. Jis nemato skirtumo tarp Dakijos—Valakijos—Rumunijos kolonijos ir Lietuvos. Žinoma, tai nepagrįstas teiginys, bet savo tvirtinimo stiprumu ryškesnis.

Tačiau išsamumo požiūriu Mykolo Lietuvio legenda atsilieka nuo naujesnių jos variantų. Šios lietuvių priešistorės varianto autorius daro didžiulį, daugiau kaip tūkstanties metų šuolį ligi mongolų viešpatavimo Rusioje ir Maskvos valstybėje, palikdamas tą laikotarpį tuščią. Šis trūkumas ypač ryškus dėl to, kad bemaž tuo pačiu metu „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis" buvo sukūręs ištisą valdovų genealogiją ir pateikęs lyg Lietuvos istoriją. Gal kartais redaktorius J. J. Graseris išleido platesnius išvedžiojimus? Tačiau veikiausiai Mykolas Lietuvis tiek ir tebuvo parašęs, nes, matyt, jo nepatenkino tos plačios „respublikinės" versijos. Jis grįžta prie „cezarinės", buvusios jau anksčiau trumpos legendos.

Taigi nuo Cezario laikų įvykių Mykolas Lietuvis tuojau pereina prie baskakų. Kaip žinoma iš istorijos, baskakai buvo ypatin-

gi Aukso ordos chano valdininkai (kitaip dar vadinami darugais) rinkti mokesčiams, prievolėms natūra. Juos chanas siųsdavo į visas svarbiąsias valstybės sritis ir į rusiškąsias žemes, kai jos priklausė Aukso ordai. Su savim jie vesdavosi būrius karių ir kiekvieną kartą, kai gyventojai pasipriešindavo, pavartodavo ginklą. Lietuvos didieji kunigaikščiai yra kovoję, kaip mini Mykolas Lietuvis, su tais baskakais ir apskritai su totoriais.

Legendai pagrįsti bei įtikinamumui padidinti Mykolas Lietuvis duoda keletą argumentų. Iš esmės jie nėra nauji, nes jau anksčiau žinomi, tačiau pateikiami savitai. Vienu iš argumentų, rodančių lietuvių protėvių tikrą romėniškumą, Mykolas Lietuvis laiko romėnų ir lietuvių mitologijos bei religinių įpročių bendrumą.

Apskritai galima patikėti, kad tarp lietuvių ir romėnų mitologijos būta panašumo. Tačiau labai keblu ką nors konkretaus pasakyti, nes tokių atvejų būta ir kitų tautų mitologijose. Daug painiavos lyginamajai mitologijai padarė katalikų ir protestantų bažnyčių kova su pagoniškąja lietuvių mitologija. Jos šią mitologiją iškraipė, interpretuodamos pagal krikščioniškas sąvokas. Galimas daiktas, kad ir Mykolas Lietuvis, norėdamas parodyti, kad lietuviai — tikri romėnai, romėnino lietuvių mitologiją. Todėl įmanomas tik labai bendras romėnų ir lietuvių mitologijos palyginimas, ir jis mums neturi tos įrodymo galios, kokią jam skyrė Mykolas Lietuvis.

Vienas seniausių lietuvių genčių kultų buvo Žemės kultas, būdingas daugeliui žemės ūkio kraštų. Iš čia yra kilę mitologiniai Žemėpačio, Žemynėlės įvaizdžiai. Tiesa, Mykolas Lietuvis šių dievybių nemini, tačiau jos, kaip matyti iš M. Mažvydo, M. Daukšos raštų, buvo garbinamos dar XVI a. Ir pas romėnus, ir pas graikus taip pat žinomas Žemės Motinos kultas. Labai senas buvo lietuvių gentyse žaibo ir griaustinio, taip pat ugnies kultas. Ilgainiui jis pavirto Perkūno kultu arba ugnies, ąžuolo garbinimu. Panašus buvo pas romėnus ir graikus Dzeuso — Jupiterio kultas. Romėnai ir graikai garbino kalnus, miškus, upes, kitas gamtos vietas. Taip pat ir pas lietuvius iš senų pirmykštės bendruomenės santvarkos laikų išliko ir plito panašių gamtos reiškinių kultas. Apie tokio kulto buvimą pasakoja Mykolas Lietuvis. Senieji tokio kulto reikšmę turėjusių vietų pavadinimai daugeliu atvejų išliko ligi mūsų dienų: alkakalniai, šventakalniai, perkūnkalniai, Šventaragis, Šventoji ir kt. Ypač reikšmingą įrodomąją vertę autorius suteikia žalčių kultui Lietuvoje ir Romoje, primindamas Eskulapo mitą.

Eskulapas (gr. Asklėpios) — graikų gydytojų dievas. Į romėnų mitologiją jis perėjo III a. p. m. e. Persikėlimo aplinkybės buvusios tokios: 293 m. p. m. e. Romoje siautė didelė maro epidemija. Dėl to buvo kreiptasi į Sibilės knygas patarimo, kaip sustabdyti marą. Sibilės knygos patarė iš Epidauro šventyklos pervežti į Romą dievą Eskulapą. Buvo pasiųsta delegacija parsivežti šio dievo žaltį. Pagal legendą, tas žaltys pats nusekęs paskui

romėnus į laivą, o kai atvykęs į Romą, pats pasirinkęs sau buveinę Tiberio saloje, kur 291 m. p. m. e. jam pastatyta šventykla. Ten buvo gydomi ligoniai. Eskulapo šventieji gyvūnai — žaltys, šuo ir gaidys. Taigi šio dievo kultas ir plačiai paplitęs žalčių garbinimas Lietuvoje aiškiausiai sieja lietuvius su romėnais.

Mykolas Lietuvis nepažymi, kad Eskulapo kultas Romoje buvo graikiškos kilmės ir jo garbei atliekamos graikiškos apeigos. Autorius jį pateikia kaip romėnišką. Eskulapo kultas dėl įsisenėjimo Mykolui Lietuviui atrodė jau priklausąs romėnų mitologijai, nors šiaip XV ir XVI a. buvo žinoma, kad jis graikiškos kilmės. Apie tai kalba, pavyzdžiui, J. Dlugošas. Eskulapo kultas turėjo tam tikros reikšmės lietuvių romėniškumui įrodinėti. Pačioje Lietuvoje žalčių kultas buvo paplitęs ir išsilaikė labai ilgai. Apie jį pasakoja pirmieji krikščionių misionieriai. Minėtas Enėja Silvijus, remdamasis Jeronimo Pragiškio liudijimu, taip sako: „Pirmieji lietuviai, kuriuos jis aplankė, garbino žalčius; kiekvienas šeimininkas savo namų kertėje laikė žaltį, jam duodavo maisto ir gulinčiam šiene aukodavo aukas. Jeronimas liepė juos užmušti, sunešti į aikštę ir ten viešai sudeginti. Tarp jų buvo vienas žaltys, didesnis už kitus; jo, nors ne kartą mėgino, niekaip negalėjo sudeginti“ [151]. Apie žalčių kultą rašė M. Mažvydas ir kiti Mykolo Lietuvio laikų žmonės.

Pagal 1530 m. „Agenda ecclesiastica“, kurią surašė pirmieji Rytų Prūsijos protestantų vyskupai, lietuviai turėję panašų į Eskulapą dievą Aušautą (Auskutą ar Aušveiką — vardas tikrai nenustatytas), kuris teikdavęs žmonėms sveikatą ir atstumdavęs nuo jų ligas [152]. Taigi šis dievas galėjo „prisidėti“, nustatant lietuvių ir romėnų giminystę, tačiau Mykolas Lietuvis jo nemini, nors ir negalėjo nežinoti.

Svarbiu argumentu lietuvių romėniškumui įrodyti „Papročių“ autorius laikė ir lavonų deginimą laidojant. Tačiau iš esmės vargu ar jis turi kokią nors įrodymo galią, nes Lietuvos teritorijoje, kaip nurodo archeologai, lavonus pradėta deginti tik V a., o pajūrio ruože, kur romėnai — lietuvių senoliai pirmiausia apsistoję, šis paprotys paplito tik VIII a. Bet toks buvo anuo metu bendras įsitikinimas, ir toks romėnų bei lietuvių papročių lyginimas atrodė esąs reikšmingas. Apie romėnų ir lietuvių mitologijos bei religinių apeigų bendrumus labai panašiai anksčiau kalbėjo J. Dlugošas, taip pat neabejodamas tų duomenų tikrumu bei įtikinamumu.

Plačiau negu ankstesni rašytojai (ir J. Dlugošas) Mykolas Lietuvis apsistoja prie kalbos argumentų. Lotynų ir lietuvių kalbos bendrybės ir turinčios neginčijamai įrodyti lietuvių romėnišką kilmę. Minėtasis žodžių sąrašas ir kitiems vėlesnių amžių Lietuvos istorikams ir literatams darė didžiausią įspūdį.

---

[151] Versta iš: Mannhardt W. Op. cit. S. 135.
[152] Ten pat. P. 631; Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1958. T. 2. P. 98.

Mykolas Lietuvis tiesiogiai lietuvių kalbos pavyzdžių beveik nepateikia — tik „ugnį“ ir žemaitiškąjį „krieną“, neskaitant keliolikos asmenvardžių bei vietovardžių. Visi kiti lietuviški žodžiai paslėpti po lotyniškais žodžiais. Matyt, jis buvo įsitikinęs, kad tikroji jų forma yra lotyniška, o lietuviška tik antraeilė, net sugadinta, todėl ir neminėta. Ta aplinkybė, suprantama, mažina pateiktųjų kalbos faktų reikšmę, ypač dėl to, kad tuo metu buvo išspausdinta pirmoji lietuviška knyga, pateikusi kalbos tyrinėtojams tikrus ano meto lietuvių kalbos lobius. Tačiau Mykolo Lietuvio išvardytieji žodžiai yra įdomūs pirmiausia tuo, kad čia randame pradmenis lotynų ir lietuvių kalbos lyginimo, kuris XIX a. pavirto tikru lyginamuoju kalbos mokslu. Be to, tuo metu, kai Europoje vyravo humanistinė kultūra ir lotynų kalba visuotinai buvo vartojama kaip diplomatijos, kultūros, literatūros ir mokslo kalba, „pagoniškos“, „barbariškos“ (tokiais epitetais ją apdovanodavo kaimyniniai krikščioniškieji kraštai) lietuvių kalbos palyginimas bei glaudus susiejimas su lotynų kalba reiškė pačios kalbos ir tų, kurie ja kalbėjo, išaukštinimą. Su tokiu lotynų ir lietuvių kalbų palyginimu susijęs Lietuvos valstybinio savarankiškumo kėlimas, taip pat noras suteikti savo tautai garbingą praeitį. Tuos lotynų-lietuvių kalbos faktus reikėtų panaudoti ir atskleisti Mykolo Lietuvio biografijai, kuri taip mažai žinoma.

Mykolas Lietuvis, laikydamas lietuvių kalbą „pusiau lotyniška“ *(sermo nostrus semilatinus)*, vis dėlto stengėsi rasti kiek galima artimesnių atitikmenų abiejose kalbose. Jis atrinko tokius žodžius, kurie geriausiai atitiktų prasmės ir fonetiniu atžvilgiu. Sąskambio požiūriu jo lyginimas dar gana paviršutiniškas. Jis nesigilina į tolimesnius lietuvių ir lotynų kalbos fonetinius bei morfologinius panašumus, kuriuos yra atskleidęs mūsų laikų lyginamasis kalbos mokslas. Jo mokslinė mintis prasiskverbia dar tik ligi to, kad palygintų žodžių kamienus, kaip tai matome tais atvejais, kai jis duoda ne vienaskaitos vardininką, o vienaskaitos kilmininką ar daugiskaitos vardininką, pavyzdžiui: *noctis* vietoje *nox, nepotis* vietoje *nepos, senis* vietoje *senex, dentes* vietoje *dens, gentes* vietoje *gens*. Tais atvejais lotynų ir lietuvių kalbos žodžiai iš tikrųjų labai artimi savo sąskambiu. Noru kiek galima daugiau paminėti tų kalbų panašiai skambančių žodžių, reikia paaiškinti tai, kad Mykolas Lietuvis kartoja gana daug žodžių, besiskiriančių tik priešdėliais: *verte—inverte—perverte, tractus—intractus—pertractus, merctus—inmerctus, versus—inversus—perversus.*

Lietuviškus atitikmenis prie lotyniškų žodžių pirmas davė Ch. Hartknochas: *Sic ignis est ugnis, unda—wanda, aer—oras, sol—saule, mensis—mėnuo, dies—diena, noctis—naktis, ros—rasa, aurora—auszras, Deus—Diewas, vir—viras, jugum—jungas, cannabis — kanapas* ir t. t. [153]. Jau daugiau lietuviškų atitikmenų pateikė M. Pretorijus. Tik keleto žodžių jis nerado ar nedavė, pvz.,

[153] Hartknoch Ch. Selectae dissertationes historicae. P. 92—93.

neduotas atitikmuo žodžiui *nepotis,* net *tu, merctus* ir kt.[154] Plačiausiai lietuvišką dalį pateikė savo komentaruose prie Mykolo Lietuvio vertimo į rusų kalbą K. Melnikas ir V. Antonovičius, remdamiesi R. J. Gotšalko duomenimis ir iš dalies F. Kuršaičio žodynu [155]. Dar plačiau ir tiksliau lotynų ir lietuvių kalbos žodžius palygina paskutinių metų tarybiniai Mykolo Lietuvio vertėjai. Visiems aišku, kad Mykolas Lietuvis atrinko lotyniškus žodžius, iš tikrųjų artimus atitinkamiems lietuvių kalbos žodžiams prasme ir sąskambiu. Tik nekyla abejonės, kad tų lotynų ir lietuvių kalbos bendrybių atsiradimo data priklauso ne Cezario laikams, o yra daug senesnė. Ir jų pobūdis visai ne toks, koks yra tarp rumunų ir lotynų kalbos, kaip teigia Mykolas Lietuvis.

Mykolas Lietuvis nebuvo kalbininkas, o istorikas-literatas. Jį domino ne patys kalbos faktai bei jų dėsningumai, o galimybė juos panaudoti savo tautos istorijai, ypač jos tolimai priešistorei atskleisti. Kaip tik dėl to jo kalbiniai išvedžiojimai būdavo lengvai susiję su legendomis bei mitologija, skirta taip pat savo tautos tolimiausiems amžiams. Nesant archeologijos, istorijos, etnografijos mokslo, neturint tos gausybės faktų, kuriais naudojasi mūsų laikų tyrinėtojai, kalba ano meto žmonėms buvo itin svarbus istorinis šaltinis. Ji pateikdavo konkrečiausių ir įtikinamiausių įrodymų apie tautų giminystę, apie jų seniausius amžius. Taip atrodė lietuvių kalba ir Mykolui Lietuviui. Šalia mitologijos, ji yra svarbiausias argumentas įrodinėti, kad lietuviai yra tikri romėnų palikuonys.

Nepripažįstant tos įrodymo galios, kurią minėtiems lietuvių kalbos žodžiams skyrė Mykolas Lietuvis, vis dėlto reikia pažymėti, kad „Papročių" autorius padarė žymią pažangą, lyginant su ankstesnių amžių kalbininkais, kurie buvo itin nekritiški bei nepaprastai patiklūs. Mes prisimename Alberto iš Stadės „teoriją" apie prūsų kilmę iš Mažosios Azijos vien dėl to, kad ten buvo miestas Prussa. Dar didesnis lengvatikis buvo Enėja Silvijus, kuris Žemaičius (Samogitae) giminės ryšiais susieja su narsiaisiais skitais masagetais, nors jam teko lyginamuose varduose sukeisti skiemenis. Panašiai greitai patikėti kalbiniais argumentais buvo linkęs ir J. Ostrorogas, kuris „Vilnios" vardą tapatina su menamu *Julia [civitas].* Mykolo Lietuvio įrodinėjimas yra objektyvesnis, grindžiamas daugelio pavyzdžių ir todėl panašesnis į tiesą. Jis yra toliau pažengęs ir prilygsta kitiems ano meto mokslininkams, pavyzdžiui, J. Kamerarijui (1500—1574), garsiojo F. Melanchtono mokiniui ir pasekėjui, kuris surinko kelis tūkstančius panašių graikų ir vokiečių kalbos žodžių. Europos kalbomis domėjosi ir garsus literatūros teoretikas J. Skaligeris.

Žiūrint į tai, kaip Mykolas Lietuvis negrinėja minėtus žodžius ir kaip vertina antikinės istorijos faktus, galima jam prikišti tam

[154] Praetorius M. Deliciae Prussiae XVI, 6.
[155] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. С. 34—35.

tikrą nekritiškumą ir mokslinės minties gilumo stoką. Jis niekur nenurodo tikrų dokumentų (be Biblijos). Ir minėdamas Florą, ir remdamasis juo, Mykolas Lietuvis nepateikia tos jo raštų vietos, kuri patvirtintų Cezario žygio į Britaniją įvykius ir tenkinasi savo interpretacija. Autorius dar labiau mėgsta remtis tradicija, kad ir netikslia: kalbėdamas apie antikinės istorijos bei literatūros faktus, jis vis kartoja, kad taip žmonės „vadina", „mano", „mini", „tiki" ir pan. *(appellantur, existimant, memoratur, creditur, fertur)*. Šitokią tendenciją aiškiai matome pasakojime apie poeto Ovidijaus ištrėmimo vietą. Kaip žinoma, jis buvo ištremtas ir mirė Tomuose (dabar Konstanca), tačiau pagal Mykolą Lietuvį jo ištrėmimo vieta buvusi netoli Dnestro žiočių [156]. Dar mažiau pagrįsta ir „Papročių" autoriaus neneigiama tradicija apie Trojos miesto buvimą Kijevo teritorijoje — ten, kur esąs Targovicos miestas [157]. Iš čia matome, kaip Mykolui Lietuviui trūko tikrų istorinių bei geografinių žinių. Taigi dėl šio gana laisvo požiūrio į šaltinius ir dėl pagarbos tradicijai, Mykolo Lietuvio negalima laikyti tokio tipo humanistu, kuris savo literatūrinėje veikloje ryžtingai įgyvendintų humanistų šūkį *Ad fontes!* Svarbiais autoriais jis laiko antikinius rašytojus, tačiau kartu jo traktate dar žymi viduramžių tradicijų įtaka. Jis yra kelyje į tikrąjį humanizmą, gana toli pažengusį minties kritiškumu ir mokslu.

„Papročių" kalbos klasikinis pobūdis ir nukrypimai nuo jos normų. Tokių neišbaigtų pastangų tapti humanistu pastebima ir „Papročių" kalboje: iš vienos pusės, Mykolas Lietuvis yra autorius, rašęs klasikine lotynų kalba, iš kitos — tai žmogus, nevengiantis ir tradicinių viduramžių lotynų kalbos dalykų.

Ryškiausias geros lotynų kalbos pavyzdys Mykolo Lietuvio laikais buvo Ciceronas. Šis oratorius-menininkas lotyniškos literatūros atstovams visą laiką buvo nepasiekiamas idealas ir poezijoje, ir prozoje bei iškalboje, ir laiškuose, moksle bei publicistikoje. F. Petrarka, pirmasis žymus naujosios lotyniškos poezijos atstovas, savo stilių kūrė irgi Cicerono pavyzdžiu. Tą tradiciją tęsė gausybė jo pasekėjų Italijoje ir kituose kraštuose. Iš tikrųjų per ištisus šimtmečius visų tautų, tarp jų ir lietuvių, rašytojams atrodė, kad tuo atveju, jei koks nors literatūros kūrinys rašomas lotyniškai, jo kalba būtinai turi būti ciceroniška arba bent artėti prie jos. Visus juos vienijo didelis troškimas atgaivinti ciceroniškojo posakio jėgą, kuri jų raštams suteiktų „lotyniškąjį koloritą"

[156] Michalo Lituanus. Op. cit. P. 36: *Unde haud procul ostia Dnestri, cognomen habent Vidovo, ab. Ovidio poeta, qui ea in parte ponti exulasse creditur.* Lietuviškame 1966 m. leidime ši vieta pateikta neteisingai: „Netoli Boristeno žiočių yra vieta, vadinama Vidovu...". Originale kalbama apie Dnestrą, o ne apie Dneprą (Boristeną).

[157] Mykolas Lietuvis. Min. veik. P. 63: „Kai kas net mano, kad ir Iljonas, arba Troja, buvęs Kijevo žemėje tarp derlingiausių laukų ir maloniausių miškų. Ten randama jo pėdsakų — ligi šiol išlikusių griuvėsių, skliautų, slaptų požemių, marmurinių grindų ir didelių sienų. Ši vieta, anksti apleista, bet labai patogi gyventi, dabar vadinama Torgovica".

(colorem Latinum). Siekdami tokio kalbos pobūdžio, humanistai savo veikaluose kovojo su viduramžių „virtuviniu“ lotynų kalbos stiliumi. Taip pasireiškė jų bendroji klasinė bei ideologinė kova su feodaline visuomene ir religine pasaulėžiūra.

Tolesnis tyrinėjimas parodys, kad ir Mykolas Lietuvis kalbos atžvilgiu savo darbe sekė Ciceronu. Ryškiausiai ciceroniškosios klasikinės lotynų kalbos tendencija matyti „Papročių“ sintaksėje, kuri glaudžiausiai susijusi su retorika. Apskritai sintaksės srityje ciceroniškoji lotynų kalba yra gana laisva. Ji leidžia laisvą sakinio dalių tvarką. Be to, čia galima atskirti prieveiksmį nuo veiksmažodžio, būdvardį nuo daiktavardžio. Šitaip laisvai derindamas žodžius, kalbėtojas ar rašytojas pasiekdavo norimą oratorinį bei poetinį efektą, nes tada susidarydavo įvairios galimybės kaitalioti sakinio loginį kirtį ir intonaciją. Paprastesnėje ir ne tokio aukšto stiliaus kalboje, kokią Ciceronas vartojo savo retoriniuose veikaluose, toji laisvė nebuvo labai didelė. Ją varžė noras aiškiai ir tiksliai išreikšti mintį. Tokiais atvejais nusistovėjo tam tikra sakinio tvarka, nuo kurios paprastai buvo stengiamasi labai nenutolti, jei tik neatsirasdavo kokių nors specialių tikslų. Ši sakinio tvarka yra tokia: pirmiausia būna veiksnys, paskui — antrininkės sakinio dalys su visais joms priklausančiais žodžiais, o paskutinėje vietoje — tarinys. Dėl to toks sakinys gaudavo savitą, kaip pasakytume, sekdami Ciceronu, „apvalią“ formą [158]. Tačiau būna atvejų, kai veiksmažodis nebūna sakinio gale. Tai įvyksta tada, kai sakinys labai ilgas, ir klausytojui ar skaitytojui tektų ilgai laukti minčiai reikalingo veiksmažodžio. Taip pat netinkamu dalyku būdavo laikoma sakinio gale sukoncentruoti daug veiksmažodžių.

Skaitytojas pastebės, kad Mykolas Lietuvis savo kūrinyje panašiai elgiasi. Jis veiksnį stengiasi rašyti sakinio pradžioje, o veiksmažodį kelti į galą. Tokių atvejų yra daug, pavyzdžiui: *Et omnes tyrannorum illorum ministri, spadones, scribae, caeterique artifices et milites praecipui Ianiczari, qui iam inde a pueritia arte et disciplina militari instruuntur, et ex quibus tandem duces leguntur et barones, de nostro Christiano sanguine fiunt* (visur išretinta aut.— *M. R.*). Arba: *Unus tunc eorum, notus et conterraneus mihi, velut interpellatus contractiore vultu nostro, respondens pro comitiva et me intuens: Non est iam, inquit [...]* (I fragmentas). Panašus ir šis pavyzdys: *Hi* [kepurės.— *M. R.*] *vero ex ovili lana fiunt et saepe abluti diu durant* ir t. t.

Su šia taisykle susijęs ir kitas klasikinės lotynų kalbos reikalavimas: tokiuose sakiniuose, kuriais norima išreikšti gyvą jausmą ir reikšmingą mintį, jausmingasis bei patetinis žodis yra sakinio pradžioje, o reikšmingasis — gale. Taip daro ir Mykolas Lietuvis.

[158] Ciceronas tai nusako tokiais žodžiais: *Verborum apta et quasi rotunda constructio* (Brut. 272; „Išbaigtas lyg apskritimas sakinys“.— *S. N.* vert.).

Norėdamas pabrėžti ir pasmerkti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėjų paperkamumą, autorius į priekį iškelia žodį „ima“ *(capit): Capit et decimas* [...], *Capit etiam praeses* [...], *Capit item alius iudicis apparitor* [...], *Capit tantundem alter* [...] (IV fragmentas). Taip pat parodydamas, kaip sunkiai buvo randamas teisėjas, o dar labiau teisybė, jis sako: *Eunt miseri homines a finibus Samagitiae et Livoniae* [...] (IV fragmentas). Kaip rašytojas stengiasi surikiuoti svarbiausius jausmo ir minties atžvilgiu žodžius sakinio pradžioje ir gale, parodo šis pavyzdys: *Devenerant vero in haec loca maiores nostri, milites et cives Romani, missi olim in colonias, ad arcendum a suis finibus gentes Scythicas seu, ut certior fert opinio, sub G. Iulio Caesare appulsi, Oceani adversis procellis* (V fragmentas). Šiame sakinyje rašytojas nori pažymėti, kaip atvyko mūsų senoliai — tai paaiškina sakinio pradžioje ir pabaigoje esančiais žodžiais. Ir tokiame sakinyje, kur autorius nori pasakyti, kad totoriai viršija lietuvius artimo meile, svarbiuosius žodžius irgi taip išdėsto: *Praestant nobis Tartari non solum frugalitate et prudentia, verum etiam dilectione proximi* (VI fragmentas).

Lotynų kalboje yra taisyklė, nors ir ne visais atvejais galiojanti, kad pažyminys turi būti prieš pažymimąjį žodį. Tačiau tai priklauso nuo intonacijos ir nuo to, kur turi būti kirtis — ar ant pažyminio, ar ant pažymimojo žodžio. Kirčiuojamasis žodis paprastai keliamas į sakinio pradžią. „Papročiuose“ tokio vartojimo atvejų irgi yra. Pavyzdžiui, norėdamas pasakyti, kad didžiojo kunigaikščio senoliai į visas puses taip plėtė savo valstybę, kad net už autoriaus gyvenamo laikotarpio Lietuvos sienų išlikę šių senolių buvusios valdžios pėdsakų, jis rašo: *cernantur vestigia maiorum Maiestatis vestrae* (VIII fragmentas). Tačiau, norėdamas pabrėžti, koks taupus ir apsukrus yra Maskvos didysis kunigaikštis, kad net šiaudus ir pelus moka paversti auksu, juos parduodamas, į sakinio pradžią iškelia kaip tik tuos parduodamuosius dalykus: *Proferuntur in conviviis eius grandes paterae aureae et argenteae, stramineae cognominatae, id est e straminum palearumque pretiis conflatae* (IX fragmentas). Panašiai rašytojas daro pažymėdamas, kad Kijevo žemėse yra daug visokių žvėrių ir paukščių: *Ferarum in silvis et campis tanta copia* [...], *dorcarum ea vis* [...], *avium multitudo miranda* [...] (IX fragmentas).

Darbe taip daroma ir su būdvardiniais pažyminiais. Jie keliami prieš daiktavardį tada, kai pabrėžiama kokia nors daikto ypatybė. Kai pažymima tik antraeilė ypatybė, jie rašomi po daiktavardžio, kaip tai matyti iš pavyzdžių: *In mensa principis convivali, inter aurea vasa et vernaculas dapes, nonnihil quidem piperis, non tamen cocti in trullis seorsum apponitur, sed a nemine attingitur. At Lituani opiparis et exoticis vescuntur cibis, vinum varii generis bibunt* (III fragmentas). Šio sakinio pradžioje pažyminio

kilmininkas ir būdvardis dedamas po *m e n s a,* nes tik pastarąjį žodį nori išryškinti. Tačiau ten, kur kalbama apie a u k s i n i u s i n d u s, norint pabrėžti, kad brangūs indai sudaro antitezę paprastiems valgiams, pabrėžiamasis žodis rašomas jau priekyje. Ir antrajame sakinyje, kur autorius priekaištauja lietuviams, kad jie valgo puikius valgius, būdvardžiai, pažymintieji šią tų valgių ypatybę, keliami taip pat prieš daiktavardį. Tokiõs pačiõs tvarkõs laikomasi ir sakiniuose: *Sobrii et frugales* [mūsų senoliai.— *M. R.*] *omnem suam gloriam* [...]; *Nullum est in oppidis Lituanicis opificium adeo frequens* [...] (III fragmentas) ir t. t.

Klasikinė lotynų kalbos tendencija traktato „Apie papročius" kalboje lengvai pastebima derinant atskirus sakinius. Geriausieji romėnų stilistai reikalaudavo laikytis taisyklės, kad nė vienas sakinys nebūtų be ryšio su kitu. Sakiniai bei jų periodai turėjo būti tarsi vienos grandinės suneriamosios dalys tol, kol pasibaigdavo juos jungianti mintis. Kad būtų išvengta monotonijos, sakinius rekomenduojama sieti įvairiais jungtukais: *et, autem, enim, vero* ir pan. Taigi, galima sakyti, būdavo mėgstamas polisindetonas. Panašiai daro ir Mykolas Lietuvis. Paimkime, pavyzdžiui, šią ilgesnę pastraipą apie Lietuvos teismus ir teisingumą: *Ex iniuriarum a u t e m personalium et violentiarum utcunque insimulatarum causis capit a reo ratione multae tantum, quantum adiudicat actori; adiudicat a u t e m propter tanta sua lucra actori aperte etiam calumnianti favens pro offensione eius qualicunque mari sexagenas grossorum vicenas, foeminae — quadragenas; pro damnis v e r o realibus, quicquid calumniator peierans asseruerit, centenas et millenas, etiamsi ne unam quidem sexagenam valere appareat, tota eius substantia. E t pro homicidio non iuxta legem divinam, ut sanguis sanguine vindicetur, sententia fertur, sed pecuniaria fit cum decimis magistratus* (IV fragmentas).

Apskritai šitokį „Papročių" kalbos palyginimą su klasikine lotynų kalba galima tęsti ir toliau. Tačiau jau iš pateiktųjų pavyzdžių turbūt aišku, kad rašytojas, be susipažinimo su Romos istorija (apie tai jau kalbėta), gerai mokėjo klasikinę lotynų kalbą ir ją panaudojo savo jausmams bei mintims reikšti. Matyti, kad autorius išėjęs humanistinę mokyklą, tiek daug pagarbos reiškusią antikai.

Retorinės sintaksės priemonių panaudojimas Mykolo Lietuvio veikalui, kaip ir antikinės meninės prozos kūriniams, suteikia tam tikrą pakilų, retorinį bei deklamacinį pobūdį. Tuo atžvilgiu „Papročių" kalba primena ir Lietuvos metraščių stilių, kuriam irgi būdingas tam tikras retoriškumas. Pavyzdžiui, viena Mykolo Lietuvio stilistinių priemonių yra platūs išskaičiavimai: „Be to, mokesčius valstybei ginti mes lupame tik iš šių mūsų pavaldinių — iš grytelninkų miestuose ir didžiai vargingų artojų kaimuose; tuo tarpu aplenkiame dvarų ponus, nepaisydami to, kad jie daug daugiau pajamų gauna iš savo didelių valdų: iš dirbamų laukų, pievų, ganyklų, sodų, daržų, vaismedynų ir girių, iš bičių ūkio, medžiok-

lės, smulkių įmonių, prekyviečių, muitų, plukdymo ir tiltų rinkliavų, iš ežerų, upių, užtvankų žuvims, malūnų, iš gyvulių kaimenių, iš savo vergų ir mergų darbo" (*Adhaec ex solis saltem subditis nostris oppidanis inquilinis, aratoribus pauperrimis, stipendia in defensionem reipublicae exigimus, dominis fundorum praeteritis, cum tamen ii plura percipiant ex suis latifundiis, agricolationibus, pratis, pascuis, hortis, oleribus, pomariis, sylvis, nemoribus, melle, venatione, cauponis, officinis, mercatibus, teloneis, naulis, portoriis, lacubus, fluminibus, stagnis, piscinis, molendinis, pecorum gregibus, servorum ancillarumque laboribus* [...]. VI fragmentas). Taigi ši vieta primena Lietuvos metraščių stilių, taip pat tuos išvardijimus, kuriuos vartojo Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarija raštuose apdovanojamiems feodalams (net ir Lietuvos Statutuose), kuriuose taip pat su retorišku uolumu išskaičiuojami tie objektai, kurie pereina naujųjų ponų nuosavybėn: miškai, gojai, ąžuolynai, tankumynai, kalnai, kalneliai, lygumos, žvėrių guoliai, vandenys, jų versmės, upės, upeliai, žvėrys, žuvys ir t. t.[159].

Taigi Mykolo Lietuvio darbo kalboje, visų pirma sintaksėje bei stiliuje, skaitytojas pastebi ir jaučia klasikinės lotynų kalbos dvasią, jos „ciceronišką" retoriškumą bei pakilumą. Kadaise Ciceronas istoriją pavadino „didžiausio oratoriškumo darbu" (*opus maxime oratorium*). Matyt, taip įsitikinęs ir Mykolas Lietuvis savo istoriniame veikale.

Tačiau visai kitoks „Papročių" žodynas. Čia nemaža vietinių, to meto lotynų kalbos elementų. Rašytojas, gyvendamas tokiu tolimu nuo antikos laikotarpiu ir daugeliu atžvilgių skirtingomis aplinkybėmis, susidūrė su tokiais gyvenimo faktais, kurių anksčiau nebuvo. Tai susiję su vietovėmis, kurios negalėjo būti žinomos antikiniams autoriams ir todėl nebuvo gavusios lotyniškų pavadinimų. Panašiai buvo ir su vardais žmonių, kurie gyveno rašytojo gyvenamuoju laikotarpiu ar net anksčiau, bet kurių nežinojo antika. Per tuos ilgus amžius atsirado daug naujų sąvokų ir terminų, reiškiančių kitus socialinius, politinius bei kultūrinius dalykus. Kai ką nauja ir pats autorius norėjo pasakyti — tam irgi reikėjo naujų žodžių, pasakymų.

Daug vietovių, miestų bei upių vardų Mykolas Lietuvis pateikia vien lotyniška forma, pavyzdžiui: *Kiovia, Borysthenes, Lituania, Samagitia, Moscovia, Russia* ir kt. Tie ir panašūs pavadinimai lotyniška forma plačiai buvo vartojami raštuose prieš XVI a. Tendencijos lotyninti autorius laikosi ir tais atvejais, kai vietiniams vardams jis prideda lotynišką galūnę, tuo tarpu kamieną palikdamas neliestą, pavyzdžiui: *voivoda, podvoda, janiczarus, perecopensis, Jaczvingus, Zavolhensis, Vitoudus, Mindawgus, Sakones, Sungailones* ir kt. Tačiau darbe yra nemaža žodžių, kuriuos rašytojas palieka visai nelotyninęs, lyg nežinodamas, kokią galūnę

[159] Lietuvių literatūros istorija. T. 1. P. 69.

pridėti ar net manydamas, kad nėra reikalo taip daryti. Tai tų vietovių vardai, kurie baigiasi priebalsiu. Autorius jų net nelinksniuoja, o duoda tik vardininką, pavyzdžiui: *Perekop, Mancup, Pskow, Siever, Mozir, Tur, Bobr* ir kt. Jis palieka nepakeitęs ir tokius nusistovėjusius vietinius pavadinimus kaip *Orda Zavolska,* specialius kultūrinius rusiškus terminus, ypač iš teisės bei teismų srities: *Peressud, Litze, Wisz, Deczki* ir kt. Matyti, tie žodžiai ir neturėjo lotyniškų atitikmenų.

Nepaisydamas klasikinės tendencijos, Mykolas Lietuvis gana gausiai vartoja tradicinių viduramžių terminų iš socialinės ir kultūrinės srities. Jis nesistengė, kaip darė kai kurie humanistai puristai, visai atsisakyti terminologijos, kilusios iš „barbariškos" lotynų kalbos. O „Papročių" autorius ne klasikine prasme vartoja žodį *basilica.* Jam ji reiškia ne karališkus rūmus su didelėmis teismo posėdžių ir biržos salėmis, o svarbiausią bažnyčią. Jis nevengia žodžio *ecclesia* katalikų bažnyčios, o ne liaudies susirinkimo prasme. Rašte aptinkame nemaža religinių terminų, paimtų (be lotynų) iš hebrajų, graikų kalbų: *Pascha* (Velykos), *missalia sacrificia* (mišios), *scriptura sacra* (šventasis raštas), *biblia, eucharistia, ieiunia* (pasninkas), *eleemosyna* (išmalda), *organum* (vargonai), *archimandrita* (graikų apeigų vyskupas), *plebanus* (klebonas), *ethnicus* (pagonis) ir kt. Darbe randame ir tokių viduramžių visuomeninio gyvenimo terminų: *feudalis, vasallus, baro, laicus* (pasaulietis), *religiosus* (vienuolis), *clericus, saecularis* (pasaulietis), *coelibatus, scholasticus.* Net tokioje svarbioje vietoje, kaip kreipimasis į „Papročių" adresatą — karalių Žygimantą Augustą — jis vartoja viduramžiais įsigalėjusią formą: *Sancta Majestas Vestra* (šventoji jūsų didybė).

Minėtieji nelotyninti vietovių pavadinimai bei asmenų vardai, taip pat bažnytinės lotynų kalbos terminai rodo, kad rašytojas, nors ir stengėsi sukurti gražią lotynų kalbą, kuria, kaip jis įsitikinęs, kalbėjo tolimieji lietuvių protėviai — Cezario kariai, jis vis dėlto neatitrūkęs nuo lotynų kalbos, kuri XVI a. viduryje buvo vartojama Lietuvoje. Jo kalboje jaučiama įvairiopa vietinio gyvenimo įtaka, veikusi net keliomis kryptimis.

Rašydamas lotynų kalba ir ją rekomenduodamas kaip valstybinę, Mykolas Lietuvis prieš akis vis dėlto turi tą faktą, kad Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje raštui buvo vartojama LDK kanceliarinė slavų kalba. Kaip tos valstybės pavaldinys, jis ją ir savinasi [160]. Tačiau rusiškus vardus bei vietovių pavadinimus jis rašo lenkiškais rašmenimis. Kadangi jie buvo lotyniški, žinoma, geriau tiko tekstui. Kartu tai rodo, kad nuo XVI a. vidurio

[160] Apie tai liudytų šis sakinys „Papročių" pradžioje: „Šioje vietoje jas jungia perkasas su aukštu pylimu [...], Nuo šio perkaso ir prie vartų įrengtoji tvirtovė, ir visas pusiasalis tarp tų įlankų m ū s ų vadinamas Perekopu" *(Junguntur ibi fossa et vallo altius exaggerato* [...], *Unde et castellum ad portam illam situm et tota sinu illo inclusa peninsula appellatur a nobis Perekop.* — M i c h a l o L i t u a n u s. Op. cit. P. 2).

Lietuvoje lenkų rašyba ilgiems laikams buvo tapusi pavyzdžiu ir lietuviškai rašybai. Taigi Mykolo Lietuvio darbo kalboje susipina keturios kalbos tendencijos: rusiška, lotyniška, lenkiška, lietuviška. Jos atspindi ir tas kultūrines tendencijas, kurios buvo ano meto Lietuvoje ir darė veikalo kalbą gyvenimišką bei aktualią.

Suprantama, kad pirmiausia „Papročių" kalbai aktualumą suteikė aktuali veikalo tematika bei problematika. Turėdamas tikslą spręsti gyvenimo keliamas problemas, autorius negalėjo naudotis tokia lotynų kalba, kuri, nors būtų ir klasikinė bei tobulai gryna, tačiau dirbtinė bei atitrūkusi nuo kasdieninės praktikos. Mykolas Lietuvis tuo apžvilgiu buvo panašioje būklėje, kaip ir daugelis XVI a. pirmosios pusės Lietuvos—Lenkijos rašytojų. Jų raštų lotynų kalba, šalia humanistinės tendencijos, vis labiau prisiderino prie vietinių sąlygų ir asimiliavosi, nes vis daugiau vietos joje užėmė krašto buities ir istorijos temos, skatinusios atsisakyti mokyklinio antikos literatūrinių pavyzdžių sekimo. Lotyniškoji literatūra taip įgijo daugiau publicistinio aktualumo. Poetas Jonas iš Vislicos, poemos apie Žalgirį autorius, tam tikru laipsniu jau išvengė operavimo antikinėmis formulėmis. Vietinės patriotinės tendencijos, taip pat kalbos prasme daug ką bendrą su Mykolu Lietuviu turi poemos apie lietuvišką taurą autorius M. Husovianas. To laikotarpio poezijoje mes susitinkame ir su pirmaisiais reformacinio judėjimo atgarsiais. Tai poetai Paulius iš Krosnos, A. Kricijus (Kšickis), J. Dantišekas. Tiesa, jie buvo prieš reformaciją, bet vis tiek tai reiškė, kad su religinėmis aktualijomis į poeziją pateko ir gyvenamojo laikotarpio politikos bei kultūros reikalų ir aktualios, daugeliui suprantamos terminologijos. Tie poetai (panašiai kaip ir Mykolas Lietuvis) stengėsi atkreipti skaitytojo dėmesį į tą sunkią valstybės padėtį, kuri susidarė tiesiogiai gresiant turkų ir totorių pavojui. Skaitytojai mėgo šią poeziją. Tai rodo tas faktas, kad J. Dantišeko eilės šia tematika per vienerius metus buvo spausdinamos keletą kartų įvairiuose miestuose. Nemaža kūrinių buvo skiriama ir vidaus gyvenimo klausimams. Ryškiausias tokios poezijos pavyzdys yra A. Kricijaus „Religijos ir respublikos skundas" (1522). Čia poetas tuo palyginti gana aukšto ekonominio ir politinio pakilimo metu pranašauja valstybės smukimą: prie jo tėvynę privesiąs jos sūnų — didikų ir šlėktos — savanaudiškumas, pasileidimas, bažnyčios tarnų parsidavimas už pinigus ir žmonių abejingumas religijai. Pagalbos jis tikisi iš karaliaus. A. Kricijaus pėdomis eina ir K. Janickis, iškeldamas didikų individualizmą, savanaudiškumą, jų savitarpio nesantaiką po vadinamojo „vištų karo", pasibaigusio šlėktos laimėjimu, o karaliaus ir magnatų pralaimėjimu. Jis parašo ir „Prieš lenkų drabužių įvairumą bei nepastovumą". Netrukus šią temą svarstė ir lenkų Ciceronas — S. Ožechovskis, taip pat ir Mykolas Lietuvis. Apskritai toji poezija bei proza buvo aktuali, aktyviai skverbėsi į ano meto gyvenimą, ryškiai kėlė savo tautos negeroves bei ydas. XVI a. humanistinė literatūra vis la-

biau turtėjo aktualiu vietiniu turiniu, kuris leido poetams pasirinkti atitinkamas menines priemones, skatino ieškoti naujų formų, vartoti naujų žodžių bei terminų. Taip kalba asimiliavosi, o tai reiškė jos raidos etapą, būdingą perėjimui į nacionalines kalbas.

Taigi ir šiuo atveju, kaip ir ankstesniame skyrelyje, galima daryti išvadą, kad Mykolas Lietuvis nėra toks humanistas, kuris savo darbe būtų išsaugojęs gryną ciceronišką, klasikinę lotynų kalbą. Stengdamasis eiti tokia linkme, jis vis dėlto taikosi prie tradicinės lotynų kalbos, vartojamos ir anksčiau, ir jo metu vietos kultūros gyvenime. Jeigu Mykolo Lietuvio darbą būtų skaitęs žinomas klasikinių kalbų profesorius ir reformacijos veikėjas F. Melanchtonas, jis būtų papeikęs „Papročių" kalbą: mat jis nepripažino „lenkų sugadintos" lotynų kalbos, tuo metu vyravusios Šiaurės kraštuose. Šis „Vokietijos mokytojas" reikalavo iš savo mokinių bei pasekėjų išmokti rašyti lotyniškai „tikrai natūraliu būdu" [161]. Tą natūralumą turėjo suteikti visas klasikinės lotynų kalbos normas išsaugojanti raštų kalba, ko, kaip matome, Mykolas Lietuvis nepadarė iki galo. Melanchtoniškieji reikalavimai daugiau ar mažiau buvo įvykdyti jau po nagrinėjamojo darbo parašymo, pirmojoje Lietuvos reformatų spaudoje — V. Agripos „Kalboje" (1553) ir M. Radvilos Juodojo laiške prieš popiežiaus legatą A. Lipomaną (1556) [162].

Retorinė antitezė — „Papročių" kompozicijos pagrindas. „Iškalbos šlovės viršūnė — dalyką išaukštinti bei išgražinti; šis reikalavimas svarbus ne tik tam, kad kas nors būtų padidinamas bei iškeliamas, bet ir kad būtų sumenkinamas bei pažeminamas... Dar didesnę reikšmę kalboje turi sugebėjimas išgirti ir išpeikti... Išgirti garsiuosius vyrus, o išpeikti nedoruosius" (*Summa autem laus eloquentiae est amplificare rem ornando, quod valet non solum ad augendum aliquid et tollendum altius dicendo, sed etiam ad extenuandum atque abiciendum... Etiam maior est illa exercitatio... laudandi et vituperandi... Laudare claros viros et vituperare improbos.*— Cic. De oratore III, 26—27, 104—105). Tokį patarimą davė Ciceronas kalbėtojui ir, žinoma, istorikui, kuris, pasak jo, rašąs, oratoriškiausią darbą. Šį principą savo praktikoje plačiai pritaikė antikiniai istorikai. Toji tradicija pasiekė ir Renesansą. Kai kurie Mykolo Lietuvio tyrinėtojai jau pastebėjo (tai minima tyrinėjimų apžvalgoje), kad ir „Papročiai" parašyti laikantis šios antitezės — noro išgirsti, autoriaus nuomone, garsiuosius vyrus, o išpeikti nedoruosius, kartais labai sutirštinant šviesiąsias ir tamsiąsias spalvas. Tą Mykolo Lietuvio kūrybos ypatybę čia reikia aptarti plačiau.

Teigiamoji antitezės pusė — totorių ir maskvėnų papročiai. Totorius lietuviai laiką barbarais ir skur-

[161] Plg. Muther Th. Aus dem Universitäts- und Gelehrtenleben im Zeitalter der Reformation. Erlangen, 1866. S. 357.

[162] Ročka M. Poleminis M. Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka // Literatūra, 1973. T. 15, sąs. 1. P. 123.

džiais, tačiau jie patys didžiuojasi savo gyvenimo saikingumu, savo skitiškosios giminės senumu [163]. Jie teigia, kad jų giminei pradžią davęs biblinis patriarchas Abraomas; giriasi ir tuo, kad niekam nevergavę. Šiuo metu jie esą pasiskirstę į dvyliką ordų. Viena tokių ordų yra vadinamieji Perekopo totoriai. Kaip tik šie totoriai priešiškais užpuldinėjimais teikią daugiausią rūpesčių Lietuvai. Tokiems jų darbams iš vienos pusės padedąs lietuvių ištižimas, iš kitos — gyvenamos vietos patogumas: mat Krymo pusiasalis su sausuma susijungia tik siaura sąsmauka. Seniau šio pusiasalio vardas buvęs Taurika. Tai — sena Trapezundo graikų gyvenama vieta. Tie graikai dar ligi autoriaus laikų išlaikę savo kalbą ir religiją. Beveik iš visų pusių tą žemę skalauja Juodoji jūra *(pontus Euxinus)* [164]. Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ten esą galima nuvykti per šešias dienas, keliaujant stepėmis, persikėlus per Dnepro upę. Kryme esą gausu duoninių javų, vyno, gyvulių. Ten ypač daug geros druskos. Kadangi Taurika toks turtingas kraštas, ten, kaip minima, kadaise buvę labai daug gyventojų, didelių miestų, puikių šventyklų, išdidžių dvasininkų. Didžiausias iš miestų esąs mūsų vadinamas „Solchatu", maskvėnų —„Krymu", o graikų — Teodosija. Garsus esąs miestas ir senoji sostinė Korsunijus (t. y. Chersonesas). Tas miestas suteikęs rusams krikščionių vardą, bet buvęs lietuvių kareivių apiplėštas ir sunaikintas. Nuo to ir prasidėjęs šio krašto smukimas, kuris baigėsi tuo, kad Taurikos krikščionys, norėdami apsiginti nuo lietuvių užpuldinėjimų, pagalbon turėję pasikviesti Užvolgio totorius ir galų gale patekę jų valdžion ir vergijon. Karaliaus Žygimanto Augusto tėvai (čia autorius kalba apie Vytautą) duodavę tiems totoriams valdovus: chanas Aškirėjas kilęs iš Trakų. Ši chanų dinastija tebesitęsianti ligi šiol, bet jau su tuo skirtumu, kad totoriai lietuvių nebeklauso, o užpuldinėja.

Tačiau ir paėmus valdžią totoriams, pusiasalio gyventojai nebuvę labai prispausti. Kai kurie Juodosios jūros pakraščių miestai (Mankupas, Kafa, Kerčė, Kozlevas ir kt.) tvarkęsi savarankiškai. Ta jų nepriklausomybė pasibaigusi, kai maždaug prieš septyniasdešimt metų iki darbo parašymo (t. y. 1477) Krymo pusiasalį užėmė turkai. Nuo tada prasidėjęs tikras Taurikos graikų pavergimas, jų kultūros, religijos persekiojimas bei naikinimas. Kilmingųjų graikų palikuonys dabar skurstą be garbės, be laisvės — prispausti ir paniekinti. Sunyko jų miestai ir išdidžiosios šventyklos.

Dabar Taurikoje privisę daug t o t o r i ų. Jie jau galį surinkti trisdešimties tūkstančių kariuomenę. Tuo įsitikinęs pats autorius,

---

[163] XV—XVI a. totoriai ir net turkai daugelio rašytojų buvo laikomi senųjų skitų palikuonimis. Taip juos vadina minėtas graikas L. Chalkokondylis, o Enėja Silvijus sako: *Turcarum gens Scythica et barbara est.*— D i t t e n H. Op. cit. S. 13.

[164] *Taurika, Euxeinos pontos* — tai seni, jau Herodotui žinomi Krymo pusiasalio ir Juodosios jūros pavadinimai.

kai pusė totorių kariuomenės — penkiolika tūkstančių žygiavo į pagalbą turkams, besirengiantiems pulti Vengriją. Mykolas Lietuvis aprašo ir jų ginkluotę, kuri esanti labai menka. Bet nepraleidžia nepaminėjęs, kad totoriai, puldinėdami mūsų kraštą, niekad nežygiuoją be daugybės šikšnų mūsų gyventojų sąnariams raišioti. Kare totoriai su savim pratę vestis daug žirgų, kad lengviau galėtų pulti, kad gąsdintų savo priešus pėdų gausumu ir turėtų maisto atsargą, kai išsibaigia įsidėtasis. Autorius iškelia totorių sugebėjimą kęsti badą, troškulį, karštį, šaltį. Jie moką greitai be jokių laivų persikelti per bet kokias upes ir visais metų laikais. Nors ir esą silpnesni už lietuvių kareivius, bet savo gudrumu, klastingumu jie, net nugalėti, išplėšią iš nugalėtojų pergalę. Kad totoriai silpnesni už mūsiškius, autorius įrodo pavyzdžiais iš kovų su jais, kur lietuviai pasiekę pergalių su žymiai mažesne kariuomene. Bet papročiais jie esą stipresni. Mat totorių papročiai ir gyvenimo būdas, kuriuo jie didžiuojasi, iš tikrųjų esąs rimtas bei garbingas. Jis primenąs biblinių šventųjų tėvų gyvenimą aukso amžiuje. Tai — klajoklių, vaikščiojančių paskui savo kaimenes, gyvenimas. Jie žemės nedirbą, nors ji ir derlinga, santūriai valgą, nuosaikiai vartoją gėrimus, vyno nevartoją, turtų nekrauną. Svarbiausias jų rūpestis — ginklai ir karo reikalai. Šiaip jie gyveną tarp pertekliaus ir trūkumo, esą labai svetingi ir didžiai teisingi. Kadijų teismui paklūstą visi, išskyrus patį chaną. Lygybės laikąsi tiek apdarais, tiek plaukų kirpimu, tiek dalydamiesi maistą. Autorius su užuojauta kalba apie beteisę totorių moters padėtį, tačiau laiko vertu dalyku tuoktis ne dėl turto, o dėl gerų papročių. Žmonomis jie imą net verges. Negirdėtas dalykas tarp jų neištikimybė, kuri šiaip esanti žiauriai baudžiama.

Žmonėms taip santūriai gyvenant, chanai gyveną vis dėlto šviesiau. Autoriaus laikų Krymo chanas (Sahibas Girėjus), karo rūpesčius perleidęs sūnums, pats atsidėjęs malonumams savo puikiuose soduose. Čia, tame savo rojuje, jis priiminėjąs svečius, puotaująs. Nors ir rodąs savo bjaurėjimąsi turtais ir juos niekinąs, valgydamas iš medinių ir molinių indų, tačiau rankomis ir kojomis vis dėlto atsirėmęs į paauksuotas pagalves, sėdįs prie sidabrinio stalo, apkrauto auksiniais ir brangakmeniais išpuoštais indais, mėgaudamasis įvairiais valgiais, gėrėdamasis muzika. Tačiau kiti žmonės gyveną santūriai, užtat jie esą laisvi ir nepriklausomi, nes neturį nieko, kas būtų tinkama užkariauti.

Mykolas Lietuvis plačiai ir raiškiai pasakoja apie vergiją totoriuose. Gyvulių perekopiečiai turį pakankamai, o vergų atsigabeną iš kitur, visų pirma iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Totoriai net gyvulių neturį tiek, kiek vergų. Autoriui būnant Kryme, pagrindinio Perekopo vergų turgaus viršininkas jo paklausęs, ar dar esą likę žmonių mūsų kraštuose. Platų vergų prekybos vaizdą, baisias jų gyvenimo sąlygas autorius atskleidžia savo žemiečio kalba. Tai dramatiškiausia viso kūrinio (koks mums išliko) vieta.

Taigi totoriai, būdami silpnesni už lietuvius jėgomis, esą stipresni dorybėmis, o valstybės būnančios stiprios tik dėl dorybių. Jie neišvaistą valstybės turto į užsienius. Atvirkščiai,— nuolat jį kaupią. Totoriai džiaugiasi nusivarydami didelę daugybę mūsų gyvulių. Be to, Lietuvos didysis kunigaikštis, kurio tėvai anksčiau įsakinėdavo chanui, dabar kasmet jam moka duoklę. Totoriai turį gausiai savo žirgų, bet dar įsigyją jų ir iš svetimų kraštų.

Autorius stengiasi išryškinti, kad totorių esą paprasti drabužiai, paprasti vietiniai valgiai, jie negerią vyno. Geriau jie užlaiką teisingumą, nesą čia savivalės teismuose, sprendžiant civilines bei kriminalines bylas. Teisingai esanti sutvarkyta moters padėtis visuomenėje: jie neduodą jai jokios laisvės, neleidžią kištis į vyrų reikalus. Autorius pateisina ir poligamiją, nes tokiu būdu jie užsiauginą didelius sūnų būrius, išplečią savo giminę, duodą krašto gynybai gerų karių. Ir žmonos geriau mylinčios savo vyrus, kai jų yra keletas. Gera esą, kad pas totorius vedybų atveju jokios reikšmės neturįs kraitis.

Totorių religija bendra su turkais. Ji esanti išgalvota krikščionybės pražūčiai, skelbiama ir skleidžiama ginklais. Ji pilna pasakų, tačiau ir tokiu atveju ji paskatinanti mylėti savo artimą, daryti gerus darbus. Krikščionis jie niekiną, nes tie, pasak jų, paniekinę dieviškuosius dalykus, skriaudžią savo artimą, darą jam nuoskaudų ir nesilaiką dorybių. Totoriai labai vertiną savo religiją, nuolat meldžiąsi, pasninkaują, duodą išmaldas ir neleidžią, kad kas nors iš jų žūtų nuo bado ir šalčio. Jie šelpią tuos, kurie studijuoja jų įstatymą. Anot autoriaus, totoriai juokiasi iš mūsų šventyklų, nes jose naudojami indai, suolai, altoriai, paveikslai ir pan. Jie buvo nusistatę prieš kilmingųjų paprotį sėdėti pamaldų metu, ateiti į bažnyčią su palydovais, kad tuo būdu pasirodytų prieš kitus. Jų kunigai nesiekią turtų, uoliai einą savo pareigas ir užsiiminėją tik bažnytiniais reikalais, vengdami malonumų ir garbės.

Taip pat teigiamai pasakojama ir apie m a s k v ė n ų papročius bei gyvenimo būdą. Ir maskvėnai, kaip ir totoriai, pasak autoriaus, savo jėgomis esą menkesni už lietuvius, bet pranokstą juos sumanumu, dosnumu, saikingumu, drąsa ir kitomis dorybėmis, dėl kurių, kaip minėta, būnančios tvirtos valstybės. Jie uoliai rūpinąsi savo kariuomene. Kiekvieną pavasarį jie prekiauja su totoriais ir, keisdami drabužius bei kitus pigius daiktus, gauną daug tinkamų karui žirgų. Jie esą labai taupūs. Nors tik vieni turį sabalų ir kitokių žvėrių kailių, bet patys jų nenešioją, o išvežą į Lietuvą ir iš čia už juos parsivežą aukso. Maskviečiai susilaiką nuo užsieninių valgių, prieskonių, tenkindamiesi savo žemės vaisiais. Taip darą ne tik paprasti žmonės, bet ir jų kunigaikštis. Jie esą blaivūs. Dėl to jie galį puošti savo miestą; dėl to jie išsivadavę iš mongolų priespaudos. Skatindami blaivybę ir drausmę, jų valdovai dabar prijungią prie savo valdų vieną po kitos Lietuvos Didžio-

sios Kunigaikštystės sritis. Mat jų valdovas, laikydamas saviškius visiškai blaivius, saugąs laisvę ne švelnia gelumbe, ne spindinčiu auksu, bet geležimi. Jis ginkluojąs savo žmones, stiprinąs pilis apsaugomis, nesirūpinąs išmaldaujama taika, o jėgą atmušąs jėga, totorių santūrumui prilygstąs savo tautos santūrumu, blaivumui blaivumu, vylių vyliumi triuškinąs, sekdamas lietuvių didvyriu Vytautu. Maskvėnai, anot autoriaus, giriasi paėmę iš lietuvių Vytauto įstatymus. Pas juos teismas visokiose bylose priklausąs ne privačiam asmeniui, bet valdžios paskirtam žmogui, kuris blaivus ir drauge su visais gyvenąs. Ir maskviečiai gerai darą, kad neduodą moterims laisvės, neleidžią joms kištis į vyrų reikalus, o juo labiau valdyti vyrus. Maskvos valdovas vengiąs naudotis svetimais kariais ir remiąsis tik savaisiais, nes, tik tokie kariai pasiliks namie ir narsiai kovos už savo tėvynę. Maskvėnų kunigaikštis teisingai daraąs, neleisdamas saviškiams turėti keleto valstybinių vietų ir ilgam laikui. Ūkiškuose reikaluose jų kunigaikštis esąs labai taupus, labai susirūpinęs valstybės iždu. Savo tarnautojams jis nemokąs algų iš iždo, o tik duodąs už atliekamus jam darbus valdyti žemes. Maskvėnai ištikimi savo kunigaikščiui. Ir perbėgėliai, kurie dažnai atvyksta į Lietuvą, čia viską iššvalgę, perduoda žinias savo valdovui. Kalbėdamas apie Kijevą, Mykolas Lietuvis mini, kad šis miestas buvo Rusios ir Maskvos kunigaikščių buveinė. Todėl jie jo ir siekią, nes esą skaudu, kad ne jie valdą tokią seną savo šventųjų vietų ir šventyklų buveinę.

Neigiamoji antitezės pusė — lietuvių papročiai. Mykolui Lietuviui „lietuviai“ — tai pirmiausia ponai ir kiti didikai, kurie tuo metu darė didžiausią įtaką valstybės reikalams. Tai lietuviai *a potiori*. Juos autorius vadina lotyniškais terminais *proceres primi* (pirmieji didikai), *summates* (kilmingiausieji). Kaip tik į juos su savo kritika autorius ir kreipiasi. Juos kaltina dėl visų nedorybių, dėl kurių smunka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės galia ir tarptautinis autoritetas. Tai tie žmonės, autoriaus nuomone, paniekino gerąsias romėnų tradicijas ir lietuvių senolių papročius.

Ponus ir kunigaikščius Mykolas Lietuvis visų pirma kritikuoja už egoistinius siekius ir savivalę ekonominiame gyvenime, už gobšumą (jį laikė didžiausia yda ir romėnai), taupumo pažeidimus valstybės ūkyje. Sprendžiant iš to teksto, kuris mums išliko antrajame skyriuje, matyti, kad rašytojas labai nepatenkintas, jog ponai be reikalo eikvoja valstybės lėšas, už didelę kainą pirkdami iš turkų žirgus, kai tuo tarpu yra visos galimybės užsiauginti kiek reikia žirgų namie: „Tačiau mums už didelę kainą, blogiausios veislės, senus, nuvarytus, sergančius slaptomis ligomis žirgus siunčia Trakijos turkai: sveikus žirgus ir ginklus pardavinėti krikščionims, pagal jų tikėjimą, jiems yra piktadarystė bei nusikaltimas. Mūsų senoliai tenkindavosi namuose veisiamais žirgais: visuomet jie būdavo pasirengę žygiui, laikydami visiškai

sutvarkytus savo ginklus — ietis, skydus, šarvus, taip pat pilnus maišelius miltų“ [165].

Valstybiniu bei kariniu požiūriu negeistinu reiškiniu rašytojas laiko ir tą faktą, kad žirgai pradėti naudoti lauko darbams, o blogiausia — kad kilmingosios moterys juos kinko į vežimus. „Kilmingosios lietuvių moterys,— pasakoja Mykolas Lietuvis,— vykdamos į bažnyčias ar į viešnagę, važiuoja pasikinkiusios į karietas, t. y. kabančius vežimus, to paties plauko šešetą ar aštuonetą žirgų, tuo tarpu skitas [t. y. totorius.— *M. R.*] susirišęs šikšnomis, tiek pat žmonių velka sau ir nebaudžiamas pasprunka iš mūsų krašto. Tačiau totoriai, nors ir labai turtingi žirgų, net į kunigaikštienės vežimą neleidžia pakinkyti žirgą“.

Mykolas Lietuvis kaltina diduomenę, kad ji netaupo drabužių. Ji dėvi juos brangius ir įvairius. Ir ponų valgiai brangūs: už juos jie atiduoda auksą, taip reikalingą valstybei. Naudodamasis antiteze, rašytojas rodo, kad totoriai ir maskviečiai su valstybės turtu elgiasi kitaip. Jie viską daro, kad gėrybės ir auksas būtų ne išvežamas, o įvežamas iš kitur, kad taip turtėtų jų valstybės. Todėl jie yra turtingi ir stiprūs. Atvirkščiai, Lietuvos diduomenė dėl asmeninės naudos eikvoja valstybės pinigus ir ištuština valstybės kasą.

Apie nelemtą valstybės iždo padėtį, kuri tokia pasidarė dėl didikų išlaidumo, Mykolas Lietuvis pasakoja ir devintajame skyriuje, kalbėdamas apie nereikalingą valstybės lėšų švaistymą diplomatijos veikėjams, kurie taip pat neleistinai panaudoja privatiems reikalams valstybines ryšio priemones: „Taigi pas mus priešingai: tie, kurie kur nors yra siunčiami, kad ir nieko neužsitarnavę, jau gauna didelius pinigus iš valstybės iždo, nors dažniausiai grįžta neatlikę reikalų. Tačiau jie tikrai didelių bėdų suteikia tiems žmonėms, per kurių žemes keliavo, ir nuvargina pašto arklius, kuriuos mes vadiname „padvadomis“. Dėl to Mykolas Lietuvis kaltina kunigaikščio kanceliariją, kad ji labai išlaidžiai dalija diplomus tokiems keliavimams, nes dvariškių privačių daiktų vežiojimu nuvarginami arkliai, o paskui dėl jų nuovargio atsitinka, kad priešas gali kraštą užpulti iš netyčių, nes nuo valstybės sienų jis ateina greičiau negu pašto vežimai. Autorius priekaištauja, kam dar ne taip seniai buvo atleisti nuo pastočių tarnybos tie žmonės, kurie tuo tikslu seniai buvo gavę dvarus ir turėdavo tarnybą atlikti visais keliais nuo maskviečių, totorių ir turkų kraštų iki sostinės Vilniaus. Tas jų privilegijas jis siūlo atšaukti, nes jos kenkia valstybės interesams (IX fragmentas) [166].

---

[165] Apie tai, kad kunigaikščio ir didikų dvaruose buvo daug iš turkų pirktų žirgų, rašo ir S. Tomkovičius: Tomkowicz S. Op. cit. S. 39 ir toliau.

[166] Matyt, ta „padvadų“ tarnyba jau ir seniau vykdavo netvarkingai, nes 1529 m. reikėjo išleisti privilegiją, reikalaujančią laikytis senosios tvarkos (privilegijos rašyba netaisyta): *Pro oratoribus, nuntiisque venientibus debend podwode ipse per eos, qui eas ex antiquo dare tenentur et exnunc in futurum*

Pasiūlymai dėl diplomatų atlyginimo, dėl senosios tvarkos išsaugojimo, organizuojant „padvadų“ sistemą, rodo, jog Mykolas Lietuvis rekomenduoja nemokėti valstybės tarnautojams algos iš valstybės iždo, o duoti valdyti dvarus, iš kurių jie įsigytų lėšų savo valstybinei veiklai. Tai aiškėja ir iš antitezės, kurią autorius pateikia, kalbėdamas apie Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės praktiką: „Iš to teisingo valdžios vietų paskirstymo jis [t. y. Maskvos didysis kunigaikštis.— *M. R.*] gauna ir tą naudą, kad tie tarnautojai, kuriuos siunčia savo žemių sienoms saugoti, valstybės reikalų atlikti, negali išvykti į labai tolimas pasiuntinybes, visa tai atlieka savomis lėšomis ir jokių negauna iš kunigaikščio. Ir tokiu atveju, kai jie įvykdo kaip reikiant ir kaip buvo įsakyta, atlyginimą gauna iš jo ne gyvais pinigais, o tomis, kaip minėta, valdžios vietomis“ (IX fragmentas). Čia Mykolas Lietuvis kalba apie žinomą ano meto Rusų valstybės „pomiestjų“ žemėvaldą. Tarnybiniai bajorai paprastai gaudavo nedideles žemės valdas ir jomis galėdavo naudotis tol, kol eidavo tarnybą kunigaikščiui ar bojarinui. Norėdamas padidinti karines pajėgas, jau Ivanas III taip į karinę tarnybą traukė smulkius žemvaldžius, net „cholopus“, darydamas juos bajorais. Panašios sistemos laikėsi ir Vytautas. Žinoma, tokie bajorai visiškai priklausė nuo didžiojo kunigaikščio valios ir malonės ir sudarė patikimiausią karinę jėgą. Feodalinės santvarkos sąlygomis, kai dar nepakankamai buvo išsiplėtoję piniginiai-prekiniai santykiai, toji sistema leido valdovui aprūpinti savo tarnybinius žmones — karius ir nereikėjo eikvoti pinigų iš iždo, kaip tai buvo Lietuvoje, pereinant į algininkų kariuomenę. Tačiau Mykolo Lietuvio teiginys apie kalbamą maskviečių tvarką per griežtas. Ir Maskvoje ne visais atvejais buvo tenkinamasi „pomiestjų“ sistema, ir kai kurios kariuomenės dalys gaudavo algą iš valstybės iždo. I. Peresvetovas netgi rekomendavo kariams, teisėjams mokėti algas [167]. Nors „Papročių“ autorius nėra aiškiai pasisakęs, tačiau, atrodo, kad ir jis laikosi tos nuomonės, jog valdovas privalo skirti pinigų kariams aprūpinti, tik tie kariai turi būti ne svetimšaliai, o savieji. Šitokiai kariuomenei išlaikyti valstybė turi taupyti.

Tokio taupymo valstybės bei karo reikalams Lietuvoje ir nebuvo. Mat didikai, susigrobę didžiausius žemės plotus ir apsirūpinę didelėmis mokesčių lengvatomis, daugino savo turtus ir tuo kenkė valstybei, nes jai neužteko pinigų karo žygiams organizuoti. Mokesčius valstybei ginti, anot autoriaus, lupame tik iš savo pavaldinių: iš grytelninkų miestuose ir didžiai vargingų artojų

---

in numero solito dari et haberi semper parati incustodiis, in locis solitis et consuetis („Šaukliams ir pasiuntiniams tuos pašto arklius privalo duoti tie, kurie nuo senų laikų šitai darydavo ir pasiruošę ateityje nuo šiol duoti įprastą skaičių arklių bei juos visuomet laikyti paruoštus sargybinėse, įprastinėse vietose“.— *S. N.* vert.).— Cit. pagal: Kaupas V. Die Presse Litauens unter Berücksichtigung des nationalen Gedankens und der öffentlichen Meinung. Klaipėda, 1934. Bd. I. S. 36.

[167] Зимин А. А. Указ. соч. С. 374.

kaimuose, aplenkdami didelių žemių savininkus, nepaisydami to, kad jie gauna daug daugiau pajamų iš savo plačių valdų: iš dirbamų laukų, pievų, ganyklų, sodų, daržų, vaismedžių, miškų, šilų, bičių ūkio, medžioklės, smuklių, dirbtuvių, prekyviečių, muitų, plukdymo ir tiltų rinkliavų, ežerų, upių, tvenkinių, užtvankų žuvims, malūnų, gyvulių kaimenių, vergų ir mergų darbo. Daug sėkmingiau klostytųsi kariniai reikalai ir daug geriau būtų surenkami jiems skiriami mokesčiai, kuriuos mes imame nuo žmogaus, jei būtų baigtas pradėtasis dvarų ir visų laukų, priklausančių tiek kilmingiesiems, tiek paprastiems žmonėms, vienodas išmatavimas: tada tas, kuris turės daugiau žemės, mokės ir didesnius mokesčius.

Pastaraisiais žodžiais (su retorine figūra — išskaičiavimu) rašytojas mini 1547 m. pradėtą žemės reformą. Į ją jis deda daug vilčių ir mano, kad taip bus pasiekta tam tikra lygybė tarp kunigaikštystės gyventojų, palengvės labiausiai išnaudojamų žmonių — miesto plebėjų ir valstiečių — priespauda. Žinoma, Mykolas Lietuvis nemanė, kad reikia panaikinti mokesčius valstiečiams ir miesto vargšams. Jie ir jo projektuose turėjo likti pagrindinis valdovo pajamų šaltinis, tik turėjo palengvėti jų mokesčių našta. Tačiau faktiškai visi tie matavimai ir garsioji valakų sistema, kuri buvo įgyvendinta valdant Žygimantui Augustui, visai nepalengvino autoriaus užjaučiamų žmonių dalios, o ją dar pasunkino, nes valstiečiai dar labiau buvo pririšti prie žemės, pasunkėjo baudžiava ir išnaudojimas. Valstybės iždas ir po tų reformų nepadidėjo, nes didžioji dalis mokesčių atitekdavo didikams. Pinigus, kaip ir anksčiau, jie panaudodavo asmeniniams reikalams bei prabangai, o karo reikalams jų amžinai trūko. Tik Mykolo Lietuvio užuojautą skriaudžiamiems ir išnaudojamiems valstiečiams, miesto vargingiesiems XVI a. Lietuvos sąlygomis reikia laikyti tam tikrą pažanga. Žmonių lygybės problema vis labiau iškyla humanistinėje Lenkijos ir Lietuvos literatūroje, nors tada ji ir negalėjo būti išspręsta. Ši problema sietina su ta kova, kurią tuo metu itin aktyviai kovojo valstiečiai ir miestiečiai prieš įsigalinčius didikus ir bajorus [168].

Dideliu nusikaltimu geriems papročiams rašytojas laiko girtavimo paplitimą Kunigaikštystėje, smuklių, alaus bei degtinės varyklų buvimą, jų panaudojimą ištraukti paskutinį pinigą iš vargšų kaimiečių, gadinti jaunuomenę: „Lietuvos miestuose,— sako Mykolas Lietuvis,— jokių įmonių nėra tiek daug, kaip įmonių virti iš javų alų ir degtinę. Šie gėrimai lydi einančius į karą ir susirenkančius mišių aukai. Žmonės prie jų taip pripranta namie, kad paskui, kai žygiuose tenka gerti vandenį, dėl atpratimo žūsta nuo vidurių dieglių ir dizenterijos. Kaimiečiai, metę žemės darbus, sueina į smukles. Ten per dienas ir naktis girtauja, netgi meškas gudriai prisijaukina, kad tos prie gėrimo juos linksmintų,

[168] Plg. Lietuvos TSR istorija. T. I. P. 158—164.

šokdamos pagal meškininko birbynę. Tai dėl to jie išeikvoja visus savo išteklius, o paskui prasideda badas, kuris priverčia žmones vogti bei plėšikauti. Tokie dalykai Lietuvoje vyksta taip dažnai, kad bet kurioje jos srityje per mėnesį dėl šių nusikaltimų yra nubaudžiama mirtimi žmonių daugiau, negu per šimtą ar du šimtus metų visose totorių ir maskviečių provincijose, kur draudžiamas girtavimas". Mūsiškius žmones, pasak Mykolo Lietuvio, žudanti ne valdžia, o girtavimas ir per jį kilusios peštynės. Diena pas mus prasidedanti nuo degtinės gėrimo: „Vyno, vyno! — šaukia dar lovoje. Tuos nuodus geria vyrai, moterys, jaunuoliai gatvėse, aikštėse, pakelėse. Jais užsinuodiję, jie nieko daugiau negali daryti, kaip tik miegoti, ir, jei kuris vieną kartą pripranta prie šios blogybės, tam be paliovos didėja to gėrimo troškimas" (III fragmentas).

Kaip antitezę tokiai degtinėje paskendusiai Lietuvai rašytojas stato „mūsų tėvus", taip pat maskviečius ir totorius. „Mūsų tėvai vengdavo,— pasakoja Mykolas Lietuvis,— svetimų kraštų valgių ir gėrimų. Būdami blaivūs ir nuosaikūs, garbės jie ieškodavo karo dalykuose, pramogų — ginkluose, žirguose, skaitlinguose pavaldiniuose ir tokiuose, kokiais džiaugiasi Marsas — vyruose kieto būdo ir smarkiuose. Todėl tada, kai lietuviai tramdė svetimąsias tautas, kai savo valstybę išplėtė į visas puses nuo vienos jūros iki kitos, priešai jų kraštą vadino „Chorobra Litva", t. y. „Narsioji Lietuva". Turbūt Mykolas Lietuvis čia prisimena rusų liaudies kūrybos paminklus — bylinas. Ten pasakojama, kad Ilja Muromietis didžiuodamasis ir su pagarba kalba apie savo žygius Lietuvoje:

Aš narsiojoj Lietuvoj gyvenau,
Po trejus metus laiko
Žygiavau aš žygius nuo kunigaikščio Vladimiro [169].

„Papročių" autorius kaltina didikus dėl karinių nesėkmių. Jų priežastis esanti ta, kad didikai paniekinę tvirtą ir smarkią žemaičių ir lietuvių jaunuomenę, o perėję į samdomą kariuomenę, komlektuojamą daugiausia iš svetimšalių. Tokia kariuomenė nejaučianti reikalo kovoti už jai svetimą kraštą. Kokie esą kariniai rezultatai to, kad valdovai pasikliauja svetimšaliais-algininkais, o paniekina savo tautos žmones, kurie įpratę narsiai kovoti už tėvynę, Mykolas Lietuvis pailiustruoja Žygimanto Augusto pusbrolio vengrų karaliaus Liudviko, 1525 m. nelaimingai kovojusio su turkais prie Mohačo, pavyzdžiu. Kita vertus, ką reiškia remtis savais kariais, rodąs įvykis, kuris atsitikęs Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Kazimierui, kai jis 1452 m. kovojo su kryžiuočiais prie Choinicos. Taigi tada savo kunigaikštį iš tikro pavojaus su didžiausiu pasiaukojimu išgelbėjo lietuvių kariai. O tuo tarpu

[169] Ten pat. P. 57

didikai (*summates*) leidžią tai narsiajai jaunuomenei senti nuo neveiklos (*senescere otio*) ir nesuprantą, kad jaunimas sveikesnis ir stipresnis greičiau taps karuose negu namuose (VIII fragmentas).

Taigi kunigaikščio protėviai buvę labai laimingi, kad turėję narsių karių. Tada tėvynainė jaunuomenė nebuvusi suglebusi ir neveikli. Ji savo protėvių romėnų pavyzdžiu nuolat lavindavusis karo dalykuose ir nelaukdavusi, kol jai bus paskelbtas karas, patirs nuo priešo sunkią nuoskaudą ar bus patogus metų laikas: ji kariaudavusi visada ir be reikšmingų priežasčių. Tačiau dabar to nesą. Tuo ir naudojąsi maskvėnai ir totoriai.

„Papročių" autorius kritikuoja valdančiuosius žmones dėl valstybės aparato pakrikimo ir valdininkų savivalės. Lietuvoje esą taip, kad vienas žmogus, nustūmęs kitus, užimąs dešimt tarnybų. Jie gausiai gauną pinigų iš valstybės iždo, nors dar nebūną atlikę jiems skirtų užduočių. Valdžia nesugebanti kovoti su šnipinėjimu svetimos valstybės naudai. Lietuviai neįvertiną savo miestų, tarp jų tokio svarbaus kaip Kijevas. Jo apylinkės pilnos visokių žvėrių, žuvų, paukščių. Tai žymus prekybos centras. Vytautas teisingai jį labai vertinęs ir todėl gaudavęs didelius pelnus iš muitų. Čia buvęs laikomas specialus valdininkas, kuris prižiūrėdavęs, kad į kraštą nebūtų įvežama nieko, kas kenktų viešajai dorovei. Tame mieste daug žmonių randą sau prieglobstį: vieni atvykstą pasipelnyti, kiti kaip pabėgėliai nuo ponų. Čia esą daug gerų kareivių. Tik Lietuvos valdžia į visa tai nekreipianti dėmesio.

Mykolas Lietuvis griežtais žodžiais kritikuoja Lietuvos teisingumo būklę, kuri susidarė valdant didikams. Teismas pasidaręs tiesiog atviro valdžios plėšikavimo įstaiga. Teisėjas čia visuomet imąs pinigus, kad ir kokia būtų byla: iš vieno kaip baudą, iš kito kaip dešimtinę. Pinigai imami už visokius formalumus. Net patys daiktai, dėl kurių bylinėjamasi, pasisavinami. Dėl to niekas nedrįstąs pradėti bylos, žinodamas, kad teismui reikės užmokėti daugiau, negu vertas pavogtasis ar pagrobtasis daiktas. Be to, vagį galima teisti ne toje vietoje, kur įvykdytas nusikaltimas, bet tik ten, kur gyvena jo ponas, o kartais būną taip, kad kaip tik į to pono namus tas vagis neša pavogtuosius daiktus. Dėl to Lietuvoje klesti vagystės. Teisėjai savivaliaują, viską darą be liudininkų ir visi, aukščiausi ir žemiausi, imą dovanas, kyšius, pinigus, ir, susidėję su jais, žmogelis paprastai netenkąs viso savo turto. Didelė neteisybė, kad ne visiems tas pats teismas — didikai turį kitą teismą. Nesudraudžiami neteisingi liudininkai; ilgas esąs pašaukimo į teismą laikas ir pan. Dėl to nuskriaustasis žmogus arba viską palieka grobikui, arba susigrąžina savo turtą tik tada, kada jėga ir klasta prilygsta skriaudėjui. Teisėjas apskritai esąs pasidaręs savo bylos lėmėju ir naudos, kaip kabliu su masalu, esąs traukiamas pasmerkti, nors byla ir neaiški. Tas kenksmingas įprotis pelnytis per teismą didikų pastangomis įsigalėjęs prieš ke-

letą penkmečių. Jie prie savo įpročių prideriną įstatymus ir dėl to dabar žmogui nieko neįmanoma turėti, kas jiems nepriklausytų. Teisingumo palaikyti negalį ir vaivados. Rūpindamiesi ir kariniais reikalais, jie posėdžiaują nepastoviose vietose. Todėl žmonėms, ieškantiems teisybės, tenka keliauti iš vieno valstybės krašto į kitą. Vaivados turi savo pavaduotojus, bet šie taip pat prabangą mėgstantys žmonės — teismus darą, triukšmingai puotaudami, mažai nusimaną teisės moksluose, tik uolūs iš besibylinėjančių išspausti „dovanas". Savavaliaujama net su mirties nuosprendžiais. Lietuvoje (skirtingai nuo Maskvos) teisiama mirti ne tik sostinėje, bet visur. Mykolas Lietuvis skundžiasi, kad lietuviai atsilieka nuo kitų tautų (pavyzdžiui, nuo totorių) artimo meile, nes pas juos vergijoje laikomi ir savi, to paties tikėjimo žmonės. Vergija čia, kaip niekur kitur, niekada nesibaigianti.

Autorius gana plačiai nagrinėja šeimos ir moters reikalus, ypač septintajame fragmente. Jis sugretina totorės bei maskvėnės ir lietuvės padėtį. Negeras dalykas, kad Lietuvoje moterys vaikštinėjančios sau po namus be darbo, dalyvaujančios vyrų susirinkimuose, vilkinčios beveik vyriškais drabužiais, iš kur kyląs gašlumas. Tarp lietuvių neretas esąs paleistuvystės aktas. Tuokiamasi Lietuvoje tik dėl kraičio, grožio. Tais dalykais moterys apnarpliojančios bei įveikiančios vyrus. Dabar moterų svarbiausias siekimas — kad būtų pinigingos ir gražios, nors ir dirbtiniu būdu. Toji yda ypač įsigalėjusi po Lietuvos Statuto paskelbimo: mat imta leisti moterims paveldėti tam tikrą mirusio vyro turto dalį. Žinoma, čia kalbama apie kilmingąsias moteris, apie jų blogą elgesį. Remdamasis Biblija, rašytojas pateisina sužadėtinių pirkimą. Toks paprotys buvęs ir pas lietuvių protėvius, kaip rodąs dar ligi jo laikų Žemaičiuose išlikęs terminas „kriena". Blogas dalykas, kad pas mus moterys valdančios ištisus kaimus, miestus, kraštus ir net tokiose vietose, kurios yra prie maskvėnų ir totorių sienų, kur reikalinga drąsios širdies vyrų valdžia. Žygimanto Augusto pirmtakai to nedarydavę ir neleisdavę moterims įsigyti turtų. Jie išleisdavę jas už vyrų, žymių ne turtais bei kilme, bet drąsa karuose. Tokie buvę Sakos ir Sungailos (Vytauto iš neturtingųjų iškelti žmonės).

Gana smarkiai kritikuojama ir katalikų bažnyčia bei religija. Lietuviai, anot autoriaus, labai paniekinę dieviškuosius dalykus, darydami vieni kitiems skriaudas bei nuoskaudas. Visą pareigą garbinti dievą jie suverčia kunigams, o patys vengia maldų, pasninkų. Prisidengdamas totorių nuomone apie katalikų tikėjimą ir apeigas, autorius nepritaria tam, kad bažnyčiose būtų naudojami indai, suolai, altoriai, paveikslai, juokiasi iš to, kad didikai sėdi ir miega per pamaldas arba atvyksta su didele palyda ir tuo rodo savo išdidumą. Ypač griežtai autorius kritikuoja kunigus dėl to, kad jie geria vyną, valgo mėsą ir, nors turi laikytis celibato, faktiškai jo nesilaiko. Remdamasis Biblija, jis neigia celibatą. Kunigus jis vadina ir pirkliais, prekiaujančiais religija praturtė-

jimui. Patys susigrobę pareigas garbinti dievą, jų nevertina, perduoda jas vikarams, tuo tarpu patys tinginiauja ir ieško malonumų; jie ėda žmonių darbo vaisius kaip bičių tranai medų, puotauja ir puikiai rengiasi, siekia daugelio bažnytinių vietų, būdami mažamečiai ir dar nepažinę savo polinkių. Paskui jie pasineria į nešvankius ir pasaulietiškus reikalus. Taigi kunigai Lietuvoje nesilaiką senųjų krikščionių reikalavimo neturėti turtų. Jie nesitenkiną dešimtinėmis, bet imą pinigus už visokius patarnavimus ir visokiais atvejais. Valdydami po kelias bažnyčias, jie į jas įeiną ne pro duris, o kaip vagys ir plėšikai. Taigi prieš tokius ganytojus, kaip mini autorius, daugelyje vietų jau griaudžią dieviškieji orakulai, nors jis pats nenorįs kurstyti žmonių prieš kunigus. Jis norįs tik iškelti jų ydas: jas ištaisius, gyvenimas būsiąs geresnis ir laimingesnis. Svarbiausia grįžti ir laikytis senųjų, gerųjų papročių, nesvarbu, ar tai būtų religiniai, politiniai ar ūkiniai reikalai.

Biblijos citatos — senojo garbingo gyvenimo iliustracija. Reikia pažymėti, kad bendroji ir pagrindinė antitezė „Papročiuose" yra tarp garbingos senovės ir ydingų naujovių. Labiausiai tai išryškėjo ką tik pateiktame lietuvių papročių aptarime, kur peikiamos visos didikų įvestosios naujovės, o giriamas senųjų lietuvių gyvenimo būdas. Tokios principinės reikšmės neturi ir antitezė tarp gerų totorių bei maskvėnų ir blogų lietuvių papročių, nes autorius tą prieštaravimą sušvelnina, keliose vietose pažymėdamas, jog ir totoriai, ir maskvėnai esą pasisavinę senųjų lietuvių, ypač Vytauto, papročius bei įstatymus. Tai galime spręsti iš autoriaus žodžių, pažyminčių, kad tas Lietuvos didysis kunigaikštis, nugalėjęs chanus, „siųsdavo čia valdovais savo pavaldinius iš Lietuvos" (I fragmentas), kurie turėjo įgyvendinti siuntėjo papročius Kryme ir todėl yra dabar stiprūs. Panašiai „maskvėnai,— tvirtina autorius,— giriasi iš mūsų Vytauto pasiskolinę įstatymus, kurių mes dabar atsisakėme" (IX fragmentas), ir dėl to taip pat stiprūs. Taigi totoriai ir maskvėnai esą gerųjų lietuviškų papročių paveldėtojai ir patiems lietuviams belieka prie jų grįžti. Senieji papročiai gali pataisyti Kunigaikštystės reikalus ir atstatyti jos buvusią galią ir tarptautinę įtaką.

Norėdamas tvirčiau pagrįsti tokią savo nuomonę apie senųjų papročių reikšmingumą bei garbingumą, Mykolas Lietuvis dažnu atveju pasitelkia Bibliją, nurodydamas, jog jos patarimų besilaikydamos valstybės kaip tik tampančios stiprios ir galingos. Taip pavojingo kaimyno — totorių gyvenimas nesiskiriąs nuo žydų patriarchų gyvenimo ir papročių, kurie buvę gryni ir griežti. Totorių gyvenimas, kuriuo jie didžiuojasi, esąs toks garbingas ir rimtas, koks buvęs tų piemenų — šventųjų tėvų, kurie gyveno „aukso amžiuje" *(in aureu aetate)* ir iš kurių tarpo viešpats rinkęs tautų vadus, karalius ir pranašus (I fragmentas). Tame savo pirmykščiame gyvenime jie nieko daugiau nevertinę už saikingumą bei santūrumą, mokėję, kaip tie Biblijos herojai, būti sotūs ir alkti,

gyventi pertekliuje ir kęsti skurdą. Totoriai, paklusdami Šventajam raštui, negeria vyno, nestato namų, nesėja javų, nesodina vynuogių ir gyvena sau palapinėse. Taip jie gyvenų „ant žemės veido“ daug dienų, būdavi laisvi, nespaudžiami duoklių ir visuomet tikri, kad jų giminė neišnyks: juk jie paniekinę prabangą ir neturį viliojančio užkariauti turto. Mykolas Lietuvis, remdamasis Biblija, giria totorius, kad jie vergus nelaisvėje laiko tik septynerius metus (VI fragmentas), pateisina jų poligamiją (VII fragmentas), žmonų pirkimą, pasisako prieš per dideles moters teises Lietuvoje, kritikuoja katalikų kunigų celibatą, nepripažįsta teisės kunigams turėti daugiau turto, negu jie gauna iš tikinčiųjų dešimtinės forma. Biblija jis remiasi, girdamas Maskvos kunigaikščio paprotį nemokėti savo tarnautojams algų iš valstybės iždo, o duoti jiems valdyti žemės. Apskritai Mykolas Lietuvis islamą sieja su bibline senove. Toji religija primenanti judaizmą ir Nestorijaus ereziją. Jų patriarchas esąs Izmaelis.

Žinoma, kad islamas iš tikrųjų kai ką buvo paėmęs iš judaizmo ir pripažino kai kuriuos biblinius asmenis bei istorijas. Tačiau „Papročių“ autorius, matyt, aiškiai perdeda, pavaizduodamas taip, tartum totoriai būtų gyvenę tik pagal Bibliją, tartum jie neturėtų Korano, skirtingų papročių, tradicijų, dažnai priešiškų politinių siekių. Rašytojas turbūt nori ne tiek teisingai pavaizduoti totorių gyvenimą, kiek įtikinti savo skaitytojus, kad Lietuvos didikai ir dvasininkai nesilaiko Biblijos įsakų. Tai tam tikras kritikos būdas, suprantamas ano meto sąlygomis. Mat bažnyčia feodalinės visuomenės sąlygomis buvo, kaip sako F. Engelsas, „bendriausioji esamosios feodalinės santvarkos sintezė ir bendriausioji jos sankcija [...] Klasių kova buvo tuomet religinio pobūdžio“ [170]. Feodalinės visuomenės sąlygomis protestas prieš bažnyčią būdavo susiejamas su Biblija. Erezijos kaip tik tokia priemone naudodavosi prieš katalikų bažnyčią. Kad galima būtų pulti to meto visuomeninius santykius, reikėjo nuo jų nutraukti šventumo skraistę, įrodyti, jų „ne dievišką“ kilmę, prieštaravimus religijai, jos nuostatams, „tikrajai“ bažnyčios tvarkai. Tai įrodinėti buvo galima tik remiantis Šventojo rašto autoritetu, pagrindžiant savo protestą tos knygos tekstais. Taip erezijų autoriai stengdavosi įrodyti savo pažiūrų „dievišką kilmę“. Jie turėjo taip pat parodyti, kad jų puolamoji bažnyčia savivališkai elgiasi su pagrindiniais tikrosios bažnyčios principais ir juos iškraipo. Taip krikščioniškomis raiškos formomis dažnai būdavo pridengiami kraštutiniai politiniai bei religiniai teiginiai, kartais iš esmės atmetą krikščionybę. Tuo siekimu nuvilkti šventumo skraistę paaiškinamas Biblijos tekstų kritiškas atrinkimas. Buvo norima atskirti ankstyvosios krikščionybės knygas nuo vėlesnių ir, jų nuomone, sugadintų knygų. Dėl to šiems tekstams turėjo būti taikomas kritinis bei

[170] Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje. V., 1962. P. 32—33.

mokslinis metodas ir apskritai vietoje senojo „apreiškimo“ argumento panaudotas racionalizmas.

Mykolas Lietuvis yra krikščionis. Krikščionybę jis laiko tikrąja religija. Tačiau „Papročių“ skaitytojas Biblijos citatose ir jų interpretacijoje nesunkiai pastebi jo racionalizmą. Mat autorius Šventojo rašto žodžius panaudoja ne kaip apreiškimą, o kaip istorinį dokumentą. Biblija jam, panašiai kaip ir P. Skorinai, yra mokslo pagrindas ir lyg enciklopedija, kurioje galima rasti ne mažiau tikrų žinių negu kokiose garsiose istorijose [171]. Taip jis „profanuoja“ Bibliją, o tuo, kaip mini M. Mažvydas [172], katalikų bažnyčia kaltindavo bažnyčios reformos šalininkus. Toks Šventojo rašto traktavimas krinta į akis ypač tose vietose, kur Mykolas Lietuvis teigiamai kalba apie totorius ir kitus mahometonus, t. y. didžiausius katalikų bažnyčios priešus. Į islamą jis nežiūri kataliko fanatiko akimis. Juk jis musulmonus kartais iškelia aukščiau už krikščionis, išgirdamas totorius bei turkus, kad jie šventai užlaiką teisingumą, kad jų kunigai netrokštą turtų, garbės, malonumų ir patys esą dėl to blaivūs, dosnūs išmaldoms ir pan. Gera esą, kad savo bažnyčiose jie neturį paveikslų, suolų, indų, muzikos instrumentų, t. y. visa to, kas atitraukia žmogų nuo maldos. Jų bažnyčios nepalaikančios ir luominių skirtumų. Tuo tarpu krikščionys viską darą atvirkščiai. Dėl to krikščionys ne vienoje vietoje, kaip yra ir su graikais Taurikoje, turį kęsti sunkią politinę bei religinę priespaudą. Visas ydas bei trūkumus krikščionybei daro blogi kunigai ir blogi krikščionys. Atvirkščiai, geri žmonės ir geri kunigai, esant net neteisingai religijai, kaip tai yra totorių ir turkų atveju, gali pasiekti dorybių, darančių valstybę tvirtą. Ir seniesiems lietuviams pagonystė netrukdė plėsti savo valstybę bei didinti jos galią, nes jie laikėsi gerų papročių. Apskritai Mykolas Lietuvis svarbiausiu dalyku, matyt, laiko ne apreiškimą, ne dieviškąjį pradą, o žmogaus prigimtį, jo protą bei jo aktyvią veiklą. Žinoma, tai — eretiškas požiūris, iš esmės neigiąs katalikų bažnyčios, grindžiamos „dieviškuoju apreiškimu“, teisingumą. Jis veikiau primena antikinį žmogaus paskirties ir jo veiklos supratimą, su kuriuo esame susipažinę anksčiau, taip pat humanizmą, kai taip aukštai buvo iškelta žmogaus reikšmė, o žmogaus protas tapo didžiausia vertybe ir ginklu kovoje prieš viduramžių ideologines tradicijas. Taigi Mykolui Lietuviui protu apdovanotas žmogus yra savojo likimo kūrėjas. Nuo minties gilumo ir veiklos teisingumo priklauso jo ateitis, gerovė ir garbė.

---

[171] Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Минск, 1962. С. 29.

[172] M. Mažvydo „Katekizmo“ pratarmėje pastebima: „Kai kurie per daug apriboja Švento rašto turėjimą, jį skirdami tik kunigų šeimai, o išskirdami liaudį. Jie šaukia apie šventenybių sutepimą, paslapčių išniekinimą, ir kad esą plačiai atsivertų durys viešiems ir namų nesutarimams, jei laikytum reikalingu dalyku prileisti prastuomenę. Dėl to jie budriai saugo, kad nė vienas žmogus, kalbąs gimtąja kalba, nejeitų į šią apaštalų ir pranašų šventovę“.— Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. V., 1957. P. 37.

Paralelės su antikos kūriniais. Mykolui Lietuviui, kaip Renesanso bei humanizmo epochos rašytojui, suprantama, daug reikšmės turėjo antikiniai pavyzdžiai. Iš tikrųjų. be minėtųjų kompozicijos bei stiliaus tapatumų, ir šiame skyrelyje pastebėsime, kad „Papročių" autorius perėmė kai kurių antikinių rašytojų vartotas formas panašioms gyvenimo situacijoms bei problemoms atskleisti.

Labiausiai panašias į Mykolo Lietuvio darbo temas nagrinėjo imperijos pradžios rašytojai. Mat romėnų imperijos pradininkai Cezaris ir Augustas labai daug dėmesio skyrė papročiams bei moralei stiprinti. Jie reikalavo išlaikyti romėnų senolių papročius ir jų pagrindu reformuoti ano meto žmonių gyvenimo būdą. Taip norėjo atitraukti pavaldinių dėmesį nuo politinių bei socialinių reikalų ir telkti jį į save patį. Taigi tada moralės reikalais buvo rūpinamasi daugiau negu įstatymais.

Kai kurių panašių dalykų galima rasti, pavyzdžiui, Augusto laikų poeto Horacijaus kūryboje, nors jis rašė eilėmis, o Mykolas Lietuvis proza. Mat antikinis rašytojas kalba apie skitus, o mūsų autorius — apie totorius, kuriuos jis, kaip ir daugelis to meto rašto žmonių (tai ne kartą minėta), klaidingai laikė senųjų skitų palikuonimis. Horacijus mini skitus dėl to, kad romėnams tekdavo su jais susidurti mūšio lauke. Jie neįstengę įveikti pergalingos Romos, tačiau kaip laisvi plačiųjų stepių gyventojai visą laiką būdavę pavojingi rytų kaimynai. Horacijus juos vadina „pabėgėliais skitais" *(profugi Scythae)* dėl to, kad jie nestoję su romėnais į kovą. Skitų giminėmis jis laikė gelonus, getus, t. y. tas gentis, kurios nuo XIII a. ir vėliau buvo laikomos lietuvių senoliais. Tačiau didžiausias Horacijaus ir Mykolo Lietuvio panašumas jaučiamas tose vietose, kur kalbama apie skitų papročius — ir vienas, ir kitas teigiamai vertina jų gyvenimo būdą ir net idealizuoja juos.

Trečiosios odžių knygos dvidešimt ketvirtoje odėje Horacijus kalba apie tai, kad turkai neišvaduoja žmogaus iš nelaimių ir mirties. Barbariškos ir neturtingos tautos esančios laimingesnės už gobšius romėnus, nes tų pirmykščių tautų nesugedę papročiai. Oktavianui Augustui jis pataria pagal tų morališkai sveikų genčių pavyzdį reformuoti romėnų papročius, leisti naujus įstatymus ir pakeisti jaunuomenės auklėjimą. Tuo, ką dabar šeimų tėvai duodą savo vaikams, galima išugdyti tik gobšią ir ištižusią ainiją, kuri ieškos laimės turtuose ir faktiškai jos ten neras, nes ten jos ir nėra. Daug geriau darą Dono — nepažeistos svetimų ginklų upės *(Scythicus inviolatus amnis)* — gyventojai (Hor. III, 24, 9—24):

Campestres melius Scythae,
Quorum plaustra vagas rite trahunt domos,
Vivunt et rigidi Getae,
Immetata quibus jugera liberas

Fruges et Cererem ferunt.
Nec cultura placet longior annua
Defunctumque laboribus
Aequali recreat sorte vicarius,
Illic matre carentibus
Privignis mulier temperat innocens
Nec dotata regit virum
Conjunx nec nitido fidit adultero.
Dos est magna parentium
Virtus et metuens alterius viri
Certo foedere castitas
Et peccare nefas aut pretium est mori [173]

Prisiminkime Mykolo Lietuvio pasakojimą apie skitus — totorius ir pamatysime, kad tie rašytojai kalba apie juos labai panašiai. Abudu pažymi, kad skitai buvę klajokliai, visus namus vežiojąsi vežimais; žemės jie nedirbą, bet ji pati vedanti vaisius ir auginanti javus. Vartojami vienodi kai kurie mitologiniai įvaizdžiai, pavyzdžiui, Cerera (*Ceres* — kalbant apie javus). Panašiai kaip Mykolas Lietuvis, Horacijus buvo pavaizdavęs kuklią moters padėtį šeimoje. Jis kalba apie tai, kad skitai, kaip ir totoriai, nevertinę kraičio, pirmiausia žiūrėdavę jaunosios doros bei skaistumo. Panašiai abu pasakoja apie neištikimybę šeimoje ir žiaurias bausmes neištikimosioms. Apskritai nagrinėjamasis Horacijaus eilėraštis tarsi sudaro siužetą Mykolo Lietuvio pasakojimui apie totorius. „Papročių" autorius jį tik išplečia, papildo naujais epizodais, paimtais iš savo laikų totorių gyvenimo.

Kai kurie Horacijaus skitams priskiriami bruožai patenka į Mykolo Lietuvio teigiamąją programą. Kaip ir antikinis rašytojas, Mykolas Lietuvis reikalauja neleisti ilgai tarnauti valstybės pareigūnams, varžyti moters įtaką viešiesiems bei valstybiniams reikalams. Ir vienas, ir kitas rašytojas ragina savuosius valdovus (jie abu Augustai) pavyzdžius, kaip reformuoti savo valstybės gyvenimą, imti iš pirmykščių, neturtingų ir dėl to nesugedusių tautų. Buvo įsitikinę, kad nedorai įsigytas turtas *(improbae divitiae)* ir gobšumas ardo valstybės pagrindus. Horacijus pasisako prieš didžiulius dvarus su ištaigingais rūmais ir dekoratyviniais sodais, kurie siaurina ariamąjį lauką ir dėl to smulkieji savininkai netenka žemės. Ne taip buvę senojoj Romoj, kai kiekvieno sklypas buvęs mažas, o bendros valdos didelės. Abu teigia, kad įstatymai turi būti pagrįsti gerais papročiais.

[173] „Geriau gyvena stepių skitai ir laukiniai getai, kurie pagal seną įprotį savo klajokliškus namus vežioja vežimais ir kuriems ežiomis neskirstoma žemė laisvai veda vaisius ir javus. Jiems nepatinka dirbti ją daugiau kaip metus, ir be darbo lygiai taip pat juos maitina naujai užimtas laukas. Nesavanaudiška moteris yra meili savo posūniams, o žmona nevaldo vyro atsineštuoju kraičiu ir nepasikliauja išsipuščiusiu svetimoteriu. Pats didysis tėvų kraitis — dora ir skaistybė, vengianti svetimo vyro ir išlaikanti per vedybas duotąjį žodį. Nusikalsti nevalia arba mirtis — nusikaltimo atpildas".— *M. R.* vert.

Quid leges sine moribus
Vanae proficiunt...? [174]

— klausia Horacijus. Tokį neigiamo atsakymo reikalaujantį klausimą, kaip jau žinome, savo programoje kelia ir Mykolas Lietuvis.

Nemaža panašumų yra tarp Mykolo Lietuvio ir žymaus romėnų istoriko Tacito. Pirmiausia tai pasakytina apie Tacito veikalą „Germania". Čia keliama senovė, giriami senieji papročiai bei įstatymai, juodomis spalvomis piešiami to meto įvykiai. Tacitas, panašiai kaip Mykolas Lietuvis totorius ir maskvėnus, idealizuoja germanus, jų papročius, buitį, jų antiteze laikydamas „pasileidusią Romą". Germanai turėję gerą šeimą, kurioje tinkama buvusi moters padėtis: ji tvarkiusi tik namų vidų ir auklėjusi vaikus. Tuo tarpu Romoje (panašiai kaip ir Lietuvoje) vyraujanti neištikimybė, pinigas — šeimos pagrindas ir pan. Ir germanams būdinga, kad ten geri papročiai turėję daugiau galios negu kitur geri įstatymai. To reikalauja ir Mykolas Lietuvis; jis parodo, kad tokių gerų papročių buvo ir pas totorius ir maskvėnus. Tacitas iškelia tai, kad germanai vengia prabangos, malonumų aistros, turtų, palaido didelių miestų gyvenimo. Su jais susilyginti romėnai galėsią tik tada, kai grįšią prie senolių papročių. Tacitas laiko savo patriotine pareiga paskatinti romėnus tai padaryti. Grįžti prie senolių papročių ir susilyginti su totoriais bei maskvėnais savo patriotiniu uždaviniu laiko ir Mykolas Lietuvis.

Abiem rašytojams bendras etnografinis bei istorinis dėstymo būdas. Juodu pasakoja apie aprašomųjų kraštų kilmę, apie valdymosi tvarką, kariuomenę ir ginklus, apie pažiūras į šeimą. Jie nusileidžia ligi mažų detalių ir aprašinėja tai, kokie jų gyvenamieji būstai, maistas, gėrimai, apdarai, prekybos objektai. Skaitytojas ir viename, ir antrame darbe tuojau susiduria su konkrečios tikrovės faktais. Čia nėra ilgų prologų, ilgų abstrakčių aiškinimų. Senovės istorikai maža dėmesio skirdavo peizažui. Tacitas „Germanijoje" taip pat nedaug jam skiria vietos. Tačiau ir tie negausūs gamtos aprašymai sudaro tam tikrą panašumą tarp jo ir Mykolo Lietuvio. Panašiai tuodu rašytojai pasakoja apie religiją. Kaip Mykolas Lietuvis mini totorių pasisakymus prieš katalikų bažnyčią ir blogą katalikų įprotį dievą vaizduoti žmogaus pavidalu, prieš muziką ir giesmes, taip Tacitas pažymi germanų religijos rimtumą. Jie neuždarą savo dievų tarp šventyklų sienų ir laiką netinkama dievų didybę vaizduoti žmonių formomis. Jų dievų šventyklos — miškai ir šilai. Taigi jų religija esanti be žmogaus statytų šventyklų, paveikslų, be ištaigingumo ir pompastikos. Panašiai galvoja Mykolas Lietuvis, kalbėdamas apie totorių religijos demokratiškumą bei paprastumą.

[174] „Kokia nauda iš tuščių, papročiais neparemtų, įstatymų?" — *M. R.* vert.

Su antikos istorikų bei literatų kūriniais Mykolo Lietuvio traktatą sieja mada puošti dirbtinėmis kalbomis. Tam tikrais aspektais „Papročius“ ir „Germaniją“ artina kandžios sentencijos bei aforizmai, kuriuos mėgsta ir vienas, ir kitas rašytojas.

Tacitas, kaip ir Mykolas Lietuvis, netikėjo savo meto „respublika“ ir reikalavo, kad taikos labui visa valdžia būtų atiduota vienam asmeniui. Jis buvo už principatą ir nepritarė tai „mišriajai“ valdymo formai, kurią palaikė Ciceronas. Jo simpatijos Salustijaus pusėje, kuris kvietė Cezarį vadovauti karui prieš nobilitetą „dėl Romos plebėjų išvadavimo iš sunkios vergovės“, dėl vidurinių sluoksnių prileidimo prie svarbių valstybinių pareigų. Panašų uždavinį sau kėlė ir Mykolas Lietuvis, visas politines bei ekonomines nesėkmes suvertęs savo tautos didikams bei jų gobšumui, o visas viltis sudėjęs į vidutinius bajorus. Tiesa, antika Tacitą nelabai vertino, tačiau jį iškėlė Renesansas. Tada daug rašytojų iš jo darbų ėmė temas ir sekė jo stiliumi. Vienas iš tokių, matyt, buvo ir Mykolas Lietuvis.

Kalbėdamas apie romėnišką lietuvių kilmę, Mykolas Lietuvis mini istoriką Florą. Jis to autoriaus necitavo, tik persakė jo pasakojimą apie Cezario laivyno išblaškymą prie Britanijos krantų. Ar tuo autoriumi plačiau pasinaudota, pasakyti sunku, nes juk ne visas Mykolo Lietuvio darbas išliko. Šiaip tokio aiškaus panašumo, kaip su Horacijumi ir Tacitu, nematyti.

Svarbiausias visuomeninio gyvenimo variklis, anot Floro, yra dorybė *(virtus)*, taip pat laimė *(fortuna)*. Didžiausia valstybės nelaimė — tarpusavio karai, kurių priežastis yra prabanga. Kaip žiauriausią namų karų pavyzdį jis nurodo kovą dėl valdžios tarp Cezario ir Pompėjaus. Floras (priešingai negu Ciceronas, Livijus, Lukanas) palaikė Cezario pusę. Jo nužudymą jis laiko romėnų valstybės nelaime. Floras priima Cezario reikalų tęsėjo Augusto doktriną: tas valdovas galų gale įvedęs taiką, sukūręs universalią valstybę, pataisęs romėnų papročius ir atgaivinęs senolių tradicijas. Tuo atžvilgiu cezarininkas Floras Mykolui Lietuviui, lietuvius kildinusiam iš Cezario karių, aiškiai priimtinas taip pat, kaip ir dorybės reikšmės pabrėžimu valstybės gyvenime. Tačiau didesnį panašumą sunku pastebėti, kai aiškinama valstybės raida. Pagal istoriką Florą, valstybei galima nustatyti tokius raidos etapus, kokie yra atskiro žmogaus gyvenime: ji išgyvenanti savo vaikystę *(infantia)*, paauglystę *(adolescentia)*, jaunystę *(iuventus)* ir senatvę *(senectus)*. Mykolas Lietuvis ne kartą mini panašius žodžius (pavyzdžiui, lietuvių jaunuomenė dėl didikų kaltės turinti *senescere otio* (senti, nieko neveikdama) (VII fragmentas), tačiau Floro įtakos šiame nepilname darbe negalima nustatyti. Žinoma, nekyla abejonės, kad jis šį autorių skaitė. Floras buvo populiarus XVI a. viduryje ir vėliau. Juo gana plačiai naudojosi istorikas M. Stryjkovskis [175].

[175] Plg. Lewandowski I. Florus w Polsce. Wrocław [i in.], 1970. S. 72—81.

Bendrą antikinės istoriografijos madą rodo ir totorių pavergto lietuvio kalba.

Antikiniai istoriografai visada mėgo kurti savo veikėjams kalbas. Tai buvo būtinas to suretorinto literatūros žanro elementas. Pavyzdžiui, daug tokių dirbtinių kalbų buvo istoriko bei literato Tito Livijaus darbuose. Jomis jis iliustravo pagrindinį pasakojimą, taip pat palaikė savo istorijų emocingumą. Dirbtinės kalbos būdavo skiriamos arba istorinių asmenų charakteristikai, arba politinėms situacijoms, vienos ar kitos visuomeninės grupuotės pažiūroms reikšti. Toji antikinė tradicija, stipriau ar silpniau pasireikšdama, istoriografijos darbuose išsilaikė ligi Renesanso ir dar ilgiau.

Mykolas Lietuvis savo sukurtą kalbą įdeda į savo pažįstamo ir kilusio iš to paties krašto žmogaus lūpas. Tačiau jis nemini, kad tas vargšas tautietis ir keliauninkas, patekęs į tokią vergiją, iš kurios niekad nesitiki ištrūkti, anksčiau būtų buvęs koks nors žinomas Lietuvos veikėjas. Jis tėra bevardis vergų iš Lietuvos atstovas, taip pat minčių reiškėjas tos visuomeninės grupės, kuriai priklausė autorius. Kafos uoste, prieš įlipant drauge su kitais vergais į laivą, savo pasakytoje kalboje jis neišdėstė daugiau minčių, negu prieš tai jų buvo pateikęs autorius. Jis nepapasakojo ir daugiau vergijos vaizdų, negu jų buvo pateikta pirmajame fragmente, kur parodyta baisi vergų padėtis Kryme. Tačiau čia, šioje kalboje, sukoncentruota daugiausia jausmo, noro sukelti baimę, net siaubą skaitytojui.

Tuo tikslu autorius savo kalbėtojo lūpomis dar labiau negu ankstesniame pasakojime konkretina, matyt, ir hiperbolina žiaurius vaizdus. Juose rodomas ne tik vergų kankinimas, jų žmogiškos išvaizdos bjaurojimas, bet pateikiamas smulkus aprašymas tų žudymų, kurių susilaukė jų artimieji tėvynėje per totorių užpuolimą. Ne mažiau skausmingas yra ir gimtosios žemės ilgesys, kuris juo labiau juos degina, juo tolsta jie nuo tėvynės. Taigi šis žiauraus likimo ir baimės kelias, gili tėvynės meilė ir turinti paskatinti lietuvius atsisakyti pragaištingų papročių, kurių jie laikosi ir kurie juos traukte traukia į pavaizduotą pražūtį. Kad taip neįvyktų, autorius ir įspėja juos šia antikinės formos, tačiau pilna vietinio turinio dirbtine savo veikalo kalba.

Antikinis papročių supratimas. Mykolas Lietuvis Antikoje ieško ne tik literatūrinio pavyzdžio. Net pats terminas „papročiai", kurie sudaro jo darbo pagrindinį svarstymo objektą, labai primena antikinį to dalyko supratimą.

Romėnai papročiams pripažino didelę reikšmę privačiame ir valstybės gyvenime. Jų teisėje *mos, mores* (paprotys, papročiai) su savo sinonimais *consuetudo* (įprotis) ir *usus* (praktika) reiškė papročių teisę arba žymėdavo tuos papročius, kurie sudarė teisinių nuostatų bei įstatymų šaltinį. Drauge tie žodžiai reiškė ir teisinių nuostatų akiratin nepatekusį faktinį ir nuolatinį kokio nors

veiksmo kartojimą, kokį nors įprotį tvarkyti kasdieninius ir praktinius gyvenimo reikalus. Tokia prasme būdavo kalbama apie nusistovėjusią krašto, miesto tvarką spręsti vienus ar kitus klausimus. Į tą sąvoką įeina ir įprasti, saviti šeimininko įpročiai bendrauti su jam priklausančiais asmenimis (žmona, vaikais, vergais), taip pat tvarkyti namų reikalus. Kai paprotys tapdavo pagrindu įformintai teisei, romėnų juristai sakydavo, jog tai *ius moribus constitutum* (teisė, nustatyta pagal papročius) arba *ius moribus et consuetudine inductum* (teisė, įvesta papročių ir įpročio pagrindu). Be to, buvo tokių atvejų, kad paprotys *(mos)* ir įprotis *(consuetudo)* gaudavo ir rašytinės teisės, kilusios papročių pagrindu, prasmę. Pavyzdžiui, Ciceronas kai kada terminą „paprotys" vartoja įstatymo, senato nutarimo, edikto, t. y. jau įformintos teisės, prasme.

Šitoks praktikos, įpročių bei papročių mišimas su kodifikuotomis teisės formomis pastebimas visoje Romos teisės istorijoje. Romoje, prieš išleidžiant įstatymus, visokios teisinės normos buvo pagrįstos nusistovėjusia praktika, įpročiais bei papročių teise. Ir seniausieji įstatymai — XII lentelių — buvo ne kas kita, kaip papročių teisės kodifikacija. Todėl, pavyzdžiui, Ciceronas ir romėnų teisininkai valstybinę ir baudžiamąją teisę visada laikydavo esant pagrįstą „senolių papročiu" *(mos maiorum)*. Panašiai privačiosios teisės pagrindas jiems buvo paprastas kasdieninis paprotys *(mos)*. Apskritai ir istoriniais laikais, valstybės, civiliniai, ypač šeimos reikalai buvo normuojami tik papročių teise. Romėnai tuo atžvilgiu buvo gana konservatyvūs. Daug papročių teisės elementų perėjo ir į tarptautinius santykius *(ius gentium)*, ir į vadinamąją pretorinę teisę, kuri tvarkė piliečių ir svetimšalių santykius. Tačiau ypač garbingą vietą romėnų teisėje visą laiką užimdavo „senolių papročiai" *(mores maiorum)*. Todėl teisinių nuostatų, kurie remtųsi vėlesnio, pavyzdžiui, vadinamojo klasikinio, periodo žmonių papročiais, būdavo maža. Ciceronas šią įsisenėjusią ir visuotinio žmonių pritarimo patvirtintą papročių teisę visiškai sulygina su įstatymu: „Teisė remiasi papročiu: ja be įstatymo lygiai įstatymiškai buvo naudojamasi" (*Consuetudine ius est, quod sine lege aeque ac si legitime sit usitatum est.* Ad Her. 2, 19). Romėnai pačius papročius apibūdindavo taip: „Papročiai yra tylus žmonių pritarimas, įsisenėjęs ilgo įpročio dėka" (*Mores sunt tacitus consensus populi longa consuetudine inveteratus.* Ps.— Ulpianus, Reg. 4).

Apskritai šis papročių teisės supratimas vyravo klasikiniu ir vėlesniais Romos imperijos laikotarpiais. Ir žlugus Romai, jis ilgą laiką liko kaip pripažintas juridinės minties pavyzdys. Panašų vaidmenį jis atliko ir Renesanso epochoje. Ir tada teisė labai artimai buvo siejama su morale, t. y. su taisyklėmis bei normomis, reguliuojančiomis atskiro asmens elgesį, jo bendravimą su kitais žmonėmis, nustatančiomis jo pareigas atskiriems žmonėms ir vi-

suomenei. Romėnų teisėje buvo daug atvejų, kada atskiro subjekto moralė turėjo teisinę reikšmę, kada nusikaltimas „geriems papročiams“ *(boni mores)* panaikindavo įpareigojantį susitarimą. Kai kuriais atvejais pavienio asmens moralė *(mores)* turėdavo įtakos netgi to asmens teisinei padėčiai, pagal cenzoriaus sprendimą bent negarbę užsitraukdavo tam tikram laikui (pavyzdžiui, penkmečiui).

Tokia pažiūra į papročius pasireiškė ir literatūroje. Minėtas istorikas Titas Livijus Romos istorijos įžangoje kviečia skaitytojus visada su dėmesiu sekti papročius, rūpintis masių ir atskirų asmenų morale, ypač kaip sektiną pavyzdį prieš akis turėti „senolių papročius“. Aukštos senolių moralinės savybės, jų patriotizmas, laisvės meilė, narsumas ir savęs išsižadėjimas, pamaldus ir kuklus gyvenimo būdas, jo nuomone, garantavo romėnų valstybės augimą, o papročių sugedimas tapo pilietinės nesantaikos bei karų priežastimi. Tokia buvo svarbiausioji Livijaus istorijos mintis. Bet panašiai mokė ir istorikai Salustijus, Tacitas. Apskritai „senolių papročiai“ buvo romėnų auklėjimo pagrindas. Auklėtojas turėdavo uždavinį — supažindinti jaunuomenę su geriausiais senolių papročiais ir išmokyti juos gerbti. Tai buvo auklėjimo idealas, kuriam reikėjo nusilenkti ir kuriuo kiekvienas turėjo vadovautis. Priešingai, terminas „naujovės“ *(res novae)* buvo vartojamas bloga prasme ir reiškė lyg perversmą. Kaip tvirtina Ciceronas, sekdamas poetu Enijumi, Romos galybė remiasi senaisiais papročiais ir jos sūnų veiklumu:

Moribus antiquis res stat Romana virisque [176].

Tų romėnų autoritetu rėmėsi Dantė, jais tikėjo Makiavelis. Renesanso epochoje tapo visuotine mada senųjų romėnų pavyzdžiu svarstyti papročių ir moralės temą, jų „gerumu“ ar „blogumu“ aiškinti tautos, valstybės kilimą ar smukimą. Humanistų tikėjimas žmogumi, jo išvadavimas iš asketinės moralės virto net pastebimu žmogiškųjų dorybių garbinimu. Buvo patikėta žmogaus galia ir jėga, jo sugebėjimu be dievo valios pasiekti tobulybę. Dėl to imta daug rašyti apie žmonių ir tautų papročius. Tarp jų galime paminėti XVI a. plačiai žinomą H. Bėmo (apie 1490—1534) veikalą „Visų tautų papročiai, įstatymai ir apeigos“ [177]. 1520 m. pirmą kartą ji pasirodė Augsburge, paskui su pasisekimu buvo leidžiamas daugelį kartų įvairiuose kraštuose. Jame pasakojama apie Afrikos, Azijos, Europos tautų papročius. Knygos dalyje, skirtoje Šiaurės kraštų tautoms, kalbama ir apie lietuvių papročius, remiantis daugiausia Enėja Silvijum. Nuo XV a. antrosios pusės papročių tema svarstoma ir lenkų literatūroje. F. Kalimachas parašė panašų į Mykolo Lietuvio darbą (kiek galima spręsti

[176] Marrou H. I. Historia wychowania w starożytności. Warszawa, 1969. S. 328.

[177] Bohemus J. [J. Böhm.]. Omnium gentium mores, leges et ritus... Augustae Vindelicorum, 1520.

pagal antraštę) „Apie totorių papročius“, tik jis neišliko. Neminint daugelio lenkų rašytojų, kurie kėlė papročių bei moralės temą, dėmesį reikėtų atkreipti į tai, kaip papročius aptaria Mykolo Lietuvio bendraamžis, žymus lenkų publicistas A. Fričius-Modževskis veikale „Komentarai apie valstybės pataisymą“: „Įstatymų ir papročių, matyt, ta pati reikšmė: juk įstatymų prielaida — geri papročiai, o tie, kurie netinkami, draudžiami. Taigi papročiai yra lyg šaltiniai ir pradmenys, iš kurių turi išplaukti įstatymai“ *(Ac legum quidem et morum eadem ratio esse videtur: praecipiuntur enim legibus mores boni, contrarii vetantur... Sunt igitur mores quasi fontes et principia, e quibus leges manare et derivari debent)* [178]. Tai yra aiškus romėniškas (kaip ir Mykolo Lietuvio) papročių supratimas. Iš tikrųjų Modževskis plačiai rėmėsi antikiniais autoritetais: teisininku Gajumi, Ciceronu, Livijumi, Kvintilianu; jis cituoja Horacijaus, jau anksčiau šiame darbe minėtas Enijaus eiles. Kad geriau paaiškėtų Mykolo Lietuvio teiginių bendrybės su jo laikų rašytojų mintimis, galima paminėti šiuos Modževskio žodžius, labai primenančius „Papročių“ teiginius dedikaciniame laiške karaliui Žygimantui Augustui: „To [t. y. apginti ir išplėsti valstybę.— *M. R.*] nieku būdu padaryti negalėsi, jei valstybės netvarkysi papročių rimtimi ir įstatymų bei teismų griežtumu... Taigi tavo pareiga pašalinti sugedusius papročius, stengtis pataisyti įstatymus, atkurti smunkančią drausmę ir neleisti, kad dėl tavo apsileidimo atsivertų durys išorės priešams; tikras dalykas, jos atsiveria visų pirma dėl pragaištingų papročių, žiaurumo, neteisybės ir kitų vidaus bei namų blogų darbų“ *(Hoc praestare nequaquam potes, nisi et domi morum gravitate legumque ac iudiciorum severitate Rempublicam administres... Tuum est igitur moribus corruptis subvenire, legibus emendandis operam dare, labenti disciplinae succurrere neque committere, ut per tuam negligentiam aditus ad nos hostibus externis aperiatur: qui certe maxime patefit moribus perniciosis, crudelitate, iniustitia et aliis intestinis ac domesticis sceleribus)* [179].

Taigi, turint prieš akis ilgą, dar iš Antikos einančią tradiciją (o ji kiekvienam humanistui buvo labai reikšminga), taip pat ano meto tendenciją visuomeninius bei politinius reiškinius aiškinti papročių bei moralės priežastimis, Mykolo Lietuvio noras savo valstybės laimėjimus ir nesėkmes suvesti į gerus ir blogus papročius nebuvo koks nors originalumas, o dėsningas XVI a. vidurio kultūros gyvenimo reiškinys.

Tokia moralinė tendencija aiškinti visuomeninius reiškinius vyravo ligi K. Markso. Tiktai „Marksas,— pastebi F. Engelsas,— atrado žmonijos istorijos vystymosi dėsnį — tą iki pastarųjų laikų po ideologiniais antsluoksniais paslėptą paprastą faktą, kad

[178] Fricius Modrevius A. [A. Frycz Modrzewski]. Commentariorum de republica emendanda libri quinque Cracoviae, 1551. F. XCVII recto.
[179] Ten pat. F. a3 verso, a5 recto.

žmonės turi valgyti, gerti, turėti kur gyventi ir būti apsirengę ir tik po to jie gali užsiimti politika, mokslu, menu, religija ir t. t.; vadinasi, betarpiškų materialinių pragyvenimo reikmenų gamyba ir kartu kiekviena atitinkama ekonominio tautos arba epochos vystymosi pakopa sudaro pagrindą, iš kurio išsivysto valstybiniai institutai, teisinės pažiūros, menas ir net religinės to laikotarpio žmonių pažiūros ir kuriuo remiantis visa tai turi būti išaiškinta — o ne atvirkščiai, kaip kad buvo daroma lig šiol" [180].

O Mykolas Lietuvis atvirkščiai, kaip ir visa ilga istoriografinė tradicija, elgiasi savo darbe. Morale — dorybėmis ir ydomis — jis aiškina susidariusią tarptautinę situaciją. Savo kaimynų galią ir stiprybę jis aiškina jų aukštomis moralinėmis savybėmis, o Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nusilpimą — jos valdančiųjų sluoksnių moraliniu nuosmukiu ir dorybių paniekinimu. Šitoks ypatingas dėmesys moraliniams reikalams išryškėja iš pačios temos pasirinkimo, paties darbo pavadinimo. Toji tendencija eina per visą traktatą. Moraliniu principu jis skirsto „Papročius" į skyrius. Pirmajame skyriuje rašytojas stengiasi parodyti, kad totoriai stiprūs dėl to, kad jie gyvena pagal pirmykščius, garbingus moralinius principus, kuriais vadovavosi bibliniai patriarchai. Antrajame skyriuje iškeliamas santūrumas ir taupumas, trečiajame — saikingumas bei susivaldymas valgant ir geriant, ketvirtajame — teisingumas, penktajame — garbinga kilmė bei šlovinga praeitis, tolesniuose skyriuose — artimo meilė, tvirta šeima, karingumas, tvirtas valstybingumas ir teisingas religingumas. Tai esančios svarbiausios dorybės, kuriomis pasiremdamos valstybės tampančios tvirtos, o jų nesilaikydamos — silpstančios ir griūnančios. Taip tad moralė ir papročiai tampa svarbiausia viso veikalo jungtimi.

Trumpai reziumuodami skyrių apie „Papročių" ir antikos ryšius, galime tvirtinti, kad jų autorius buvo žymioje antikinių tradicijų įtakoje. Tačiau jis buvo aktyvus jų rėmėjas. Iš įvairių legendų, kildinančių savo tautą iš romėnų, jis pasirenka cezarinę versiją, pagal kurią to garsiojo karo vado kariai, audrų atvaryti į Žemaičių žemę, įkūrę čia romėnų koloniją. Nuo to meto lietuvių kalba išsilaikiusi dar pusiau lotyniška, išlikę kai kurie papročiai bei religinio kulto panašumas, ypač žalčių gerbimas. Autorius neduoda konkretesnių įrodymų, o remiasi visų pirma žmonių pasakojimais. Todėl Mykolas Lietuvis nėra toks humanistas, kuris iki galo įgyvendintų principą *ad fontes,* reikalaujantį savo teiginius paremti tikrais klasikiniais autoriais. Ir jo veikalo lotyniška kalba, kurioje šalia klasikinių bruožų yra nemaža viduramžių lotynų kalbos elementų, rodo, kad jis buvo tik kelyje į humanizmą. Tuo atžvilgiu Mykolas Lietuvis yra ne toks pažangus kaip M. Husovianas. Jo kalba daugiau priderinta prie žemesnio rango

[180] Marksas K., Engelsas F. Apie literatūrą. V., 1961. P. 11.

skaitytojų (žemesniųjų dvasininkų, bajorų, miestelėnų). Aiškus romėnų rašytojų sekėjas Mykolas Lietuvis pasirodo ir „Papročių“ kompozicijoje. Pagal Cicerono patarimą istorikams „Išgirti garsiuosius vyrus, o išpeikti nedoruosius“, jis savo darbą kuria antitezėmis. Ir ten, kur teigiamajai antitezės pusei priskiria savo natūraliai gyvenančius kaimynus (totorius ir maskvėnus), o neigiamai — savo tautiečius (didikus ir aukštuosius dvasininkus), atitinkamų formos pavyzdžių jis rado romėnų literatūroje (Horacijus, Tacitas, Salvianas), peikiančioje blogus savo meto žmonių, o giriančioje gerus senolių papročius. Antikinis yra ir Mykolo Lietuvio termino „papročiai“ supratimas. Apskritai autorius vartoja kai kuriuos antikos terminus bei sąvokas, literatūrines formas, bet vis dėlto gana rimtai pasvarstydamas, ar tos formos tinka, ar ne jo laikų gyvenimui pavaizduoti.

XVI a. GYVENIMO ATSPINDŽIAI „PAPROČIUOSE“

Lietuvos santykiai su rytiniais kaimynais „Papročiuose“. Toliau tyrinėjant, svarbu pažymėti tai, kad Mykolas Lietuvis savo meto gyvenimą stengėsi atspindėti antikinėmis formomis ir suteikti joms aktualų turinį. Ir iš tikrųjų: pagal antikinę madą hiperbolizuotas totorių bei maskvėnų ir lietuvių statymas priešpriešiais visai ne be pagrindo. Tai nėra grynas prasimanymas. Tam tikru mastu jo pasakojimas atspindi realius tų gretimų valstybių santykius. Savotiškas yra autoriaus rašymo būdas — girti kaimynus, o peikti savo valstybės žmones. Kad jis giria lietuvių senolius, lengvai suprantamas ir į akis nekrintąs faktas. Tačiau kad girtų gyvenimo būdą, politiką savo kaimynų, su kuriais Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė tuo laiku beveik ištisai gyveno nedraugiškai, tai nėra įprastas dalykas. Be to, kitokia buvo lietuvių literatūros tradicija. Jau nuo pat pirmųjų raštų (metraščiai, M. Husovianas, A. Rotundas ir kt.) giriamas savasis kraštas, jo valdovai, istorija ir nūdiena. Šis „Papročių“ bruožas dar labiau išryškėja dėl to, kad pats autorius, kaip rodo tekstas, buvo savo krašto patriotas. Ypač ryškiai savo patriotinį jausmą išreiškia tais žodžiais, kuriuos jis įdėjo į žemiečio, patekusio totorių vergijon, lūpas: „Taigi jei tu jauti bent kiek tėvynės meilės ar ištikimybės kunigaikščiui ar tikėjimo dievui, tai tavo pareiga turi būti atskleisti tą pavojaus grėsmę kunigaikščiui, ir, pagaliau, visiems, kuriems tai taikoma, kaip tu dabar suvokei, pamatęs šių mūsų žmonių būklę. Tu turi padaryti su visu uolumu jei ne dėl kitko, tai bent dėl tikėjimo ir paties dievo meilės; ja prisiekdami, mes, nelaimingieji, netekę dabar galų gale tėvynės ir laisvės, maldaujame tave, kad bent šį paskutinį meilės laidą perduotumei iš mūsų pasiilgtajai tėvynei“ (I fragmentas).

Tiesa, „Papročių“ autoriaus tėvynės sąvoka ribota. Jo tėvynės konkretūs ženklai — religija, valstybė bei valdovas. Jis neskiria jai tų žymių, kurias sudaro bendros ekonominės, kalbinės ir kultūrinės-psichologinės tautos ypatybės. Bet ir tokiu atveju negalima neigti Mykolo Lietuvio patriotinio jausmo, giliai palietusio ir paskatinusio jį dėti dideles pastangas, kad įtikintų visus, nuo kurių priklauso valstybės likimas, imtis ryžtingų žygių, nukreipti nuo kunigaikštystės baisų totorių pavojų. Tuo stipriu patriotiniu jausmu ir galima aiškinti šį iš paviršiaus atrodantį prieštaringą reiškinį, kad rašytojas giria galingus bei pavojingus savo vals-

tybės kaimynus. Tas tarptautines problemas, kurios iškilo Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei santykiuose su Krymo totoriais ir Rusų valstybe, Mykolas Lietuvis nenori spręsti tik paviršutiniškai. Jis stengiasi įžvelgti gilesnes priežastis, glūdinčias pačių valstybių gyvenimo būde. Jei totoriai ir maskviečiai pranokę lietuvius papročiais, padariusiais jų valstybes galingas, tai tą faktą autorius neaiškina kokiu nors atsitiktinumu. Jis kelia sau uždavinį atskleisti dėsningumus, kuriuos paskui galėtų pritaikyti savo valstybei, kuriai jis linki visokios sėkmės.

Jei mes trumpai žvilgtersime į tarptautinę ano meto Lietuvos aplinką, tai pamatysime, kad objektyvus stebėtojas savo rytų kaimynuose galėjo įžvelgti kai kurių imponuojančių bruožų.

XVI a. pirmoje pusėje Krymo chanatas buvo gana stipri valstybė ir vaidino nemažą vaidmenį Rytų ir Pietryčių Europoje. Įtakingiausi jos chanai buvo Menglis Girėjus ir Sahibas Girėjus. Menglis Girėjus nuo 1479 metų gyveno sąjungoje su Maskva ir kovojo prieš Aukso ordą ir Lietuvą. Lietuvos didžiuosius kunigaikščius jis laikė savo vasalais ir kasmet reikalaudavo duoklės už teisę valdyti Ukrainą. Savo pretenzijas Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei jis patvirtindavo niokojamais antpuoliais. Pavyzdžiui, 1482 m. jis paėmė Kijevą, sudegino jį ir įsiskverbė giliai į Lietuvos valdas. Krymo chanato sąjunga su Maskva pairo tik tada, kai Maskva 1502 m. sudavė galutinį smūgį Aukso ordos likučiams. Po to Maskvos pagalba jai pasidarė nereikalinga. Todėl Krymo chanas ėmė veikti Lietuvos pusėje prieš Maskvą. Mykolo Lietuvio darbo parašymo metu Krymo chanu buvo Sahibas Girėjus (1525—1551).

Kokie buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykiai su šiuo „sąjungininku", ryškiai paliudija „Lietuvos Metrika". 1538 metais, kreipdamasis į vyskupus ir ponus, didysis kunigaikštis Žygimantas sako, jog „mūsų priešas Perekopo chanas" sulaužęs priesaiką, duotą mūsų senoliams, ir reikalaująs „atminimo dovanų". „Dovanos" labai ištuštinusios valstybės kasą ir nuvarginusios ponus. Bet ir tuo atveju kunigaikštis neatsisako siųsti tas dovanas, kad tik Krymo chanas neskriaustų ponų. Todėl tų pačių metų lapkričio pirmos dienos laiške didysis kunigaikštis siūlo priimti dovanas ir tuo baigti nesusipratimus, gyventi draugiškai.

Tačiau ryškiausiai Lietuvos ir Krymo santykiai atsispindi apie 1540 m. sudarytoje sutartyje. Ir vienas, ir kitas valdovas užtikrina, kad ateityje bus bendri jų priešai ir draugai; chanas žada padėti grąžinti Lietuvai prie Rusų valstybės prijungtas žemes, nepuldinėti jos provincijų ir palaikyti prekybą. Bet ir čia figūruoja tasai gėdingas bei žeminantis kunigaikštį įsipareigojimas siųsti Sahibui Girėjui „dovanas". Net nustatyti terminai, kada jos turi būti pristatytos. Žygimantas Senasis įsipareigoja apdovanoti į Lietuvą siunčiamus chano pasiuntinius. Dovanas didysis kunigaikštis mi-

ni ir 1542 m. laiške chanui. Čia jis praneša, jog išsiuntęs dovanas ir prašo, kad chanas pasiųstų savo žmones jas pasitikti, nes joms pavojų prie Dono sudarą kazokai, kurie užpuldinėją ir jo, ir chano žmones.

Tos sutartys rodo, kokie įžūlūs buvo chanai ir kaip negarbingai nusižemindavo Lietuvos didysis kunigaikštis, suprasdamas, kad jis neturi jėgų pakeisti tuos santykius savo naudai. Čia nereikėjo Lietuvos gyventojui nei stipraus patriotinio jausmo, nei didesnio valstybinio susipratimo; tokie santykiai su chanu turėjo įžeisti kiekvieną — ir didįjį kunigaikštį, ir ponus. Tačiau labiausiai nepatenkintos turėjo būti liaudies masės, kurios ant savo pečių nešė „dovanų" naštą, mokėdamos specialų mokestį „ordinščiną".

Mykolas Lietuvis taip pat nepatenkintas tokiais santykiais su Krymo totoriais. Minėdamas tą faktą, kad didysis kunigaikštis kasmet turi siųsti dovanas, jis totorius ironiškai vadina „maloniaisiais sąjungininkais" (*amici foederati;* II fragmentas). Autorius pažymi, kad lietuviai visai be reikalo moka tą mokestį, turėdami tokią narsią ir ištvermingą karo žygiuose lietuvių ir žemaičių kariuomenę (VIII fragmentas). Kad patvirtintų šį savo teiginį, Mykolas Lietuvis pateikia keletą faktų, rodančių, kad lietuvių kariuomenė, būdama net gerokai mažesnė už totorių, lengvai nugalėdavo dideles priešo armijas. Pralaimėjimus jis paaiškina tik totorių klastingumu ir apgaule.

Tačiau „Papročių" autorių labiausiai skaudina tas faktas, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdžia nesugeba organizuoti savo pavaldinių gynybos, neapsaugo jų laisvės, turtų ir gyvybės, leidžia totoriams nekliudomiems vilkti Lietuvos gyventojus į vergiją ir kaip kokius gyvulius pardavinėti vergų turguose. Pasijuokdamas iš tokios didikų įvestos netvarkos, autorius hiperbolizuodamas pasakoja, kad totoriai į Lietuvą žygiuoją neginkluoti, tik šikšnomis apsirūpinę ir pajuokai sugalvoję posakį: „Jonai, tu miegi, o aš dirbu: tave rišu" (VIII fragmentas). To aplaidumo ir netvarkos dėka į Krymą būdavę nuvelkama tiek Lietuvos žmonių, kad Perekopo muitininkas paklausęs, ar dar likę žmonių mūsų kraštuose (I fragmentas).

Neapsakomai baisus likimas Kunigaikštystės pavaldinių, patekusių į totorių vergiją, autoriaus tvirtu įsitikinimu, turėjo išgąsdinti valdančiuosius sluoksnius ir priversti juos pasirūpinti valstybės ir žmonių reikalais. Remiami tų faktų, jie turėjo rimtai pagalvoti, ką daryti, kad būtų atmuštas toks baisus priešas. Kiek vėliau „Radviliados" autorius J. Radvanas, pasakodamas apie baisius totorių išpuolius į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes, kai žūdavo daug žmonių ir dar daugiau būdavo išvaroma į nelaisvę, apgailestaus, kad tuo pačiu metu didikai, susirinkę turtingame Vilniuje, linksminasi ir be jokio rūpesčio leidžia sau dienas. Savo pykčiui išreikšti į poemą jis įveda jaunuolį, kuris sužeistas pabėgo iš priešų apsupimo ir atvyko įspėti apie gresiantį pavojų. Atvestas pas kunigaikštį ir stojęs diduomenės akivaizdon,

bajorų vardu jis kaltins didikus tingumu, nerūpestingumu ir savanaudiškumu, atpratimu nuo kario drabužio ir gėdos bei gailesčio jausmo neturėjimu, kai taip kenčia tėvynės žmonės; ir tai — tos tėvynės, kuri kadaise buvusi garsi savo didvyriais. Tada jaunuolio kreipimasis ir jo griežti žodžiai paskleidę baimę tarp ponų, o didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas žygio vadu prieš totorius paskyręs Radvilą Rudąjį: jis buvęs ne toks, kaip kiti didikai. Mykolas Lietuvis nesiūlo skirti kokį nors naują vadą: tikruoju vadu laiko didįjį kunigaikštį. Be to, jis juk įsitikinęs, kad ne nuo gerų vadų priklauso sėkminga tolesnė istorijos eiga, o nuo gerų papročių. Blogi papročiai, priešingai, yra jam baisiausias priešas. Jis pirmiausia naikina valstybę iš vidaus ir jį nedelsiant reikia atmušti.

Panašiai Mykolas Lietuvis pasakoja ir apie Maskvos Didžiąją Kunigaikštystę. Istorija rodo, kad XV a. antroje pusėje ir XVI a. pirmoje pusėje ji tapo stipria centralizuota valstybe ir stambiu rusų žemių ekonominiu, politiniu ir kultūros centru. Tai negalėjo neatsiliepti jos santykiams su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste.

Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas III (1462—1505) panaikino didelę dalį buvusių dar savarankiškų rusų kunigaikštysčių ir prijungė prie Rusų valstybės (Naugardą, Tverę, Pskovą, Riazanę). Šiam kunigaikščiui valdant, rusų žemės galutinai išsivadavo iš Aukso ordos priklausomybės. Suvienijus šiaurės rytų rusų žemes, svarbiausiu uždaviniu Maskva laikė prisijungti baltarusių ir ukrainiečių žemes. Jas Maskvos didysis kunigaikštis vadino savo tėvonija. Aktyvių Ivano III veiksmų dėka, 1500 m. kai kurie kunigaikščiai (Možaisko, Novgorodo Severskio, Černigovo, Starodubo ir kt.) su savo žemėmis prisijungė prie Maskvos. Lietuvių feodalai buvo priversti su tuo susitaikyti.

Mykolas Lietuvis panašiai kalba apie Maskvos valstybę, jos sustiprėjimą ir rusiškųjų Lietuvos žemių perėjimą jos valdžion. Jis gana plačiai pasakoja apie maskvėnų išsivadavimą iš Užvolgio totorių priklausomybės ir iškelia svarbius Ivano III, Vasilijaus III ir Ivano IV nuopelnus. Anksčiau maskvėnai buvę tokioje didelėje totorių vergovėje, kad jų kunigaikštis kiekvieną chano pasiuntinį ir duoklių rinkėją pasitikdavęs už miesto ir, laikydamas ranka jo žirgo kamanas, eidavęs pėsčias šalia ir taip nuvesdavęs jį į savo buveinę. Tuo metu, kai pasiuntinys sėdėdavęs kunigaikščio soste, jis klūpomis jo išklausydavęs. Todėl Užvolgio ir Perekopo totoriai maskvėnų kunigaikštį vis dar vadinę savo „cholopu", t. y. tarnu. Tačiau tam nebuvę pagrindo. Didysis kunigaikštis Ivanas, Ivano Rūsčiojo senelis, ir pats išsivadavęs, ir saviškius išvadavęs iš totorių tironijos, padaręs savo tautą blaivią ir uždraudęs visur smukles. Jis nukariavo Riazanę, Tverę, Suzdalę, Volodovą ir kitas gretimas kunigaikštystes ir taip išplėtė savo valdžią. Be to, iš Lenkijos karaliaus ir Lietuvos kunigaikščio Kazimiero, kai tas Prūsijoje kariavo prieš kryžiuočius dėl karalys-

tės sienų, ir dėl to, kad lietuvių tauta buvusi paskendusi prabangoje, jis atėmęs ir prijungęs prie savo tėvonijos Naugardą, Pskovą, Severą ir kitas provincijas. Saviškių jis esąs įrašytas į šventųjų didvyrių sąrašus kaip valdovas, kuris išlaisvino tėvynę ir išplėtė jos ribas. Jos sostinę jis papuošęs plytine pilimi, o savo buveinę — statulomis, paauksavęs kai kurių bokštų viršūnes. Panašiai ir jo sūnus Vasilijus III, remdamasis blaivia tauta, griežta papročių disciplina, 1514 m. liepos mėnesio paskutiniąją dieną prijungė prie savo tėvonijos Smolensko pilį ir provinciją, Mykolo Glinskio išdavystės dėka atėmęs ją iš lietuvių. Šis Maskvos valdovas praplėtęs sostinę, samdomų lietuvių kareivių darbu pastatęs priemiestį „Nalevki". Vardą tam priemiesčiui jis davęs neblaivios lietuvių tautos įžeidimui nuo žodžio „nalej", t. y. „įpilk". Lygiai tokiu pat būdu ir Ivanas IV, nors ir netekęs vienos pilies Lietuvos naudai, lietuvių žemėse įkūręs tris pilis: Sebežą, Veližą, Zavoločję. Dabar jis nenusileidžiąs tiems totoriams, kurių vergas buvo kadaise; jis laikąs saviškius visiškai blaivius ir saugąs laisvę ne švelnia gelumbe, ne spindinčiu auksu, o geležimi (III fragmentas).

Taigi Maskvos valdovai svarbių laimėjimų pasiekę dėl to, kad jie savo tautą laikę blaivią ir saugoję gerus papročius. Be to, Mykolas Lietuvis pažymi, kad Maskvos didysis kunigaikštis turėjo nuolatinę kariuomenę ir galėjo naudoti ją taip, kaip reikalavo valstybės interesai. Svarbiu faktoriumi autorius laiko tai, kad Maskvos valdovo rankose buvo ir žmonės, ir materialiniai resursai (VIII ir IX fragmentai).

Tokie pasikeitimai Rytuose domino ne tik Mykolą Lietuvį, ne tik Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, bet ir Vakarų Europą. Krymo chanato įtaką didino ta aplinkybė, kad ji buvo stiprios Turkijos vasalinėje priklausomybėje. Kaip žinoma, 1453 m. nuo turkų kardo krito Konstantinopolis, ir Bizantijos imperija nustojo egzistavusi. Per du dešimtmečius turkai užėmė visą Balkanų pusiasalį, pasistūmėjo į Moldaviją ir ėmė iš arti grasyti Centrinės Europos valstybėms. Mykolo Lietuvio laikais Turkija buvo pasiekusi aukščiausią savo galybės laipsnį. Ją valdė sultonas Suleimanas II (1520—1566), kuris, kaip mini Mykolas Lietuvis, buvo vedęs vergę iš Lietuvos kunigaikštystės Roksolaną, savo sumanumu labai daug padėjusią politikos reikaluose. Turkija išplėtė savo valdžią rytuose iki Irako, o Europoje — iki Vengrijos. Jos priklausomybėn perėjo Tripolitanija, Alžyras. Apskritai tuo metu Turkija vaidino svarbų vaidmenį tarptautiniame gyvenime [181].

XVI a. Europoje plito vadinamos „turkiškos reformacijos" idėja. Daug mąstytojų su ja siedavo viltis pertvarkyti savo meto socialinį bei politinį gyvenimą. M. Liuteris pripažino, kad daug žmonių laukia turkų atėjimo. Prieš tokias nuotaikas 1518 m. specialiai pasisakė imperatorius Maksimilianas.

Tačiau, pasisakydami prieš katalikų bažnyčią, organizavusią „kryžiaus žygius", prieš netikėlius mahometonus, kai kurie Euro-

[181] TSRS istorija. V., 1959. T. 1. P. 186, 214, 343—345.

pos mąstytojai buvo linkę idealizuoti turkus; pavyzdžiui, 1599 m. garsus italų utopistas Kampanela savo planus tikėjosi įgyvendinti padedamas turkų desanto. Europoje tuo metu vis labiau įsigalėjo absoliutinė monarchija. Tos valdymo sistemos ideologams Turkija, pasiekusi XVI a. gana žymių laimėjimų užsienio politikoje, su savo karine-despotine santvarka atrodė esąs aiškus įrodymas, jog būtina centralizuota valdžia. Turkų santvarkos pavyzdžiu rėmėsi Z. Bodenas, N. Makiavelis ir kt. Rusuose I. Peresvetovas ir kai kurie kiti to meto rusų publicistai taip pat domėjosi panašiomis mintimis [182].

Tos aplinkybės didino ir turkų vasalų — totorių — tarptautinę reikšmę. Sultonas totorius panaudodavo savo tikslams, taip pat grobuoniškiems išpuoliams į Lietuvos, Lenkijos ir Maskvos valstybes. Mykolas Lietuvis, kaip ir daugelis Lietuvos ir Europos žmonių, matė ir jautė jungtinę totorių ir turkų jėgą. Jis buvo linkęs idealizuoti juos ir jau pirmaisiais savo darbo žodžiais įsijungė į diskusiją su tais žmonėmis, kurie manė, kad totoriai yra barbarai ir skurdžiai. Autorius su tokia nuomone nesutinka ir ne vienoje vietoje totorių papročius, gyvenimo būdą, religiją rodo kaip pavyzdžius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojams.

XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje ir Rusijos valstybė ima aktyviau dalyvauti Europos tarptautiniame gyvenime. Daugelis valdovų siekė užmegzti su ja diplomatinius santykius ir stengėsi išnaudoti jos jėgą saviems tikslams. Pavyzdžiui, Romoje buvo galvojama Rusų valstybę nukreipti prieš Turkiją. Vokiečių imperatorius norėjo ją panaudoti prieš Lietuvos-Lenkijos valstybę, nes toji stengėsi atskirti nuo Vokiečių imperijos Čekiją ir Vengriją. Maskvos valstybė, vykdydama savarankišką politiką, suartėjo su Vengrija prieš Lietuvos-Lenkijos valstybę, su Danija, kovojusia su Švedija ir Hanzos miestais, ir t. t. Visa tai rodo jos reikšmę tarptautiniams santykiams.

Tuo pačiu metu, nepaisant nedarnių politinių interesų, sustiprėjo ekonominiai bei kultūriniai ryšiai tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Rusų valstybės. Minėtieji Mykolo Lietuvio žodžiai apie samdomus Lietuvos kareivius, pastačiusius Maskvos priemiestį „Nalevki“, ir kiti dokumentai rodo, kad žmonių judėjimas tarp tų valstybių niekad nebuvo nutrūkęs. Žinomas diplomatas S. Herberšteinas rašo, kad Maskvai tarnavę daug karių, išeivių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Kunigaikštis Vasilijus III turėjęs pėstininkų būrį iš 1500 žmonių, tarp kurių buvę ir lietuvių. Lietuviai dalyvavę 1505 m. Nižnij Novgorodo gynyboje.

[182] Зимин А. А. Указ. соч. С. 256—257. Apie totorius ir turkus anuo metu buvo gana daug rašoma. Be minėto F. Kalimacho neišlikusio darbo apie totorių papročius, galima nurodyti lenko Mikalojaus iš Rozenbergo traktatą „Explanatio compendiosa de situ, moribus, diversitate Scithicarum gentium“ (1503). Plačiau apie tai žr. Barycz H. Rozwój nauki w Polsce w dobie Odrodzenia // Odrodzenie w Polsce. Materiały Sesji Nauk PAN 25—30 października 1953 r. Warszawa, 1956. T. 2. Cz. 1. S. 97—98, 124—126.

Gyventojų pasikeitimui ypač palanki buvo ketvirto dešimtmečio pabaiga. Tuo metu Ivano Rūsčiojo vyriausybė derėjosi dėl taikos su Žygimantu Senuoju. Abi pusės stengėsi pareikšti kiek galima didesnį palankumą. Tarpusavio santykiai buvo palaikomi gana reguliariai. Ryšium su tuo nėra nieko nuostabaus, kad iš Lietuvos Maskvos kunigaikščio tarnybon išvažiavo Ivanas Peresvetovas. Maskvos valstybė turėjo, matyti, savo šalininkų Lietuvoje, kaip tai rodo garsi Astiko byla. Ne be pagrindo po Žygimanto Augusto mirties į Lietuvos-Lenkijos karaliaus sostą, šalia Vokiečių imperatoriaus, buvo iškelta Maskvos caraičio, Ivano IV sūnaus, kandidatūra.

Taigi, palyginę Mykolo Lietuvio pateikiamus faktus su istoriniais, galime iš dalies atsakyti į aukščiau iškeltąjį klausimą, kodėl „Papročių" autorius giria savo kaimynus totorius ir maskvėnus. Tai daryti jį skatino istorinė raida ir tarptautinė padėtis. Savo darbu jis nori atkreipti skaitytojų dėmesį į pasikeitusius santykius tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Rusų valstybės bei Krymo chanato. Pats Mykolas Lietuvis mini, kad Gedimino ir Vytauto kariai savo žygių pėdsakus palikę toli už dabartinės valstybės sienų. Tai paliudijančios tokios vietovės, kurios dabar priklauso maskvėnams ir totoriams. Vos prieš šimtą metų Vytautas pasodino Krymo „Girėjų dinastijos medį", kuris dabar „atsidėkodamas" teikia tiek daug rūpesčių Lietuvos valdovams (I, VIII fragmentai). Kaip savosios valstybės patriotas, Mykolas Lietuvis jaučiasi esąs priverstas išaiškinti tų pasikeitimų priežastis. Jei totorių ir maskvėnų valstybės yra galingesnės ir lietuviai turi jų bijoti, tai, matyt, jų vidaus gyvenime yra tokių faktorių, kurie daro tas valstybes tvirtas. Iš kitos pusės, jei Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė silpsta, nepajėgia išlaikyti savo ribų ir neįstengia apsaugoti savo pavaldinių, tai turi būti priežasčių, kurios griauna jos buvusios galybės pagrindus. Rytinių kaimynų iškilimas ir galia, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susilpnėjimas bei tarptautinio autoriteto smukimas ir sudaro pagrindinę Mykolo Lietuvio darbo temą ir svarbiausią problemą. Šiai pagrindinei problemai išaiškinti raktą autorius rado, kaip turėjome progos įsitikinti, senoje literatūrinėje tradicijoje, einančioje dar iš Antikos: valstybės stiprybė glūdinti geruose papročiuose, o silpnybė — jos valdovų ydose.

Ar teisingai Mykolas Lietuvis pasakoja apie savo kaimynus? Reikia pasakyti, kad autoriui daug kur trūksta tikslumo. Norėdamas išryškinti savo idėją, rašytojas hiperbolizuoja. Jis ypač pabrėžia (tai skaitytojas greitai pastebi) iš vienos pusės — totorių bei maskvėnų ir senųjų lietuvių geruosius bruožus, iš kitos — lietuvių didikų bloguosius įpročius, kai kuriais atvejais aiškiai prieštaraudamas kitų to meto rašytojų teiginiams. Pavyzdžiui, Mykolas Lietuvis ne kartą pažymi, kad totoriai ir maskvėnai buvę santūrūs valgiuose, nevartoję svaigiųjų gėrimų ir pan., tačiau jo bendraamžis Motiejus iš Mechovo kalba visai priešingai: puotau-

ti, gerti, valgyti ligi proto netekimo mėgsta lygiai lietuviai, lygiai maskvėnai, o dar labiau ir net begėdiškai — totoriai [183]. „Papročiuose" perdedama pasakojant, jog Rusų valstybėje buvusi visiškai uždrausta degtinė ir kad baisiai buvę baudžiama už jos laikymą namuose. Tačiau žinoma, kad degtinė (kaip ir druska) buvo pardavinėjama valdžios žmonių, o pajamos iš šios prekybos eidavo valstybės iždo papildymui. Tik laisvai buvo neleidžiama gaminti alaus, midaus ir degtinės. Panašiai perdedama pasakojant apie visiškai menką totorių ginkluotę, apie nepaprastą jų teisingumą (kai kurie kiti rašytojai jį visai neigia), apie jų klajoklinį gyvenimą, kai tuo tarpu dalis jų buvo sėsli. Totoriams, kaip ir visiems mahometonams, būdavo draudžiama gerti vyną, tačiau jie gamindavosi ir gerdavo „araką", nuo kurio greitai būdavo pasigeriama. Taip pat neteisinga, kad Mykolas Lietuvis, kaip minėta anksčiau, totorius maišo su skitais. Totoriai iš Aukso ordos į Krymą, kaip žinoma iš istorijos, atsikėlė tik XIII amžiuje, o skitai Juodosios jūros pakraščiuose ir Kryme gyveno daug anksčiau — VII—II a. p. m. e. III a. pabaigoje jie sukūrė valstybę. Tik skitai, o ne Krymo totoriai turėjo reikalų su Aleksandru Makedoniečiu (jis 339 m. p. m. e. sumušė jų vadą Atėją), su persų valdovais Darijumi, Kyru, Kserksu, mėginusiais ne kartą juos užkariauti. Tačiau skitų pavadinimas tuo metu totoriams būdavo taikomas visuotinai, tai ir Mykolas Lietuvis taip jį vartoja. Pats totorių pavadinimas yra žinomas tik nuo XIV a. ir yra paimtas iš mongolų. Totoriai buvo tiurkai, bet susilieję su mongolais, perėmę jų kalbą. Lotyniškas totorių pavadinimas „Tartari" yra susijęs su totorių pavadinimu, bet kartu sujungtas ir su antikine mitologine vieta „Tartarus", t. y. bausmės vieta požemio pasaulyje. Taigi „totoriai" lotyniškai mokančiam žmogui turėjo reikšti „baisius žmones". Taip būdavo įsivaizduojama ir Europoje. Tačiau Mykolas Lietuvis, tapatindamas juos su „natūralaus ir nesugadinto gyvenimo" skitais, jau pirmaisiais savo rašto žodžiais pasisako prieš tokią neigiamą nuomonę. Jis netgi idealizuoja jų gyvenimo būdą bei papročius. Dar galima paminėti, kad „Papročių" autorius klysta, maišydamas Doną (Tanais) su Volga (Rha) [184]. Betgi tokią klaidą darydavo daugelis ano meto rašytojų. Apskritai Mykolas Lietuvis daugelyje vietų remiasi netiksliais savo meto istoriniais bei geografiniais duomenimis, nesistengdamas jų tirti

[183] Plg.: Maciej z Miechowa. 1457—1523: Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki Wrocław; Warszawa, 1960. S. 137, 143, 150.

[184] A. Gvanjinis šiuo klausimu rašo: *Wolga autem fluvius celeberrimus (quem plurimi Tanaim esse falsa opinione ducti existimabant) Ptolomeo Rha, Tartaris Edel dicitur* („O didžiai garsi Volgos upė (kurią daugelis, laikydamiesi klaidingos nuomonės, tapatina su Donu) Ptolemėjo vadinama Ra, o totorių — Edeliu". — *S. N.* vert.). Cit. pagal: Guagnini A. Sarmatiae Europeae descriptio, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae Tartariaeque partem complectitur. [Cracoviae, 1578]. F. b3 verso.

bei tikrinti iš naujo. Jis yra laisvas pasakotojas, o ne mokslininkas.

Legendos apie romėnišką kilmę aktualumas. Garsioji legenda apie romėnišką lietuvių kilmę, nepaisant jos antikinės formos, sprendė visų pirma ne senovės, o XVI a. vidurio lietuvių kultūros ir politikos problemas. Viena tokių spręstinų Mykolui Lietuviui problemų buvo kalba. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tai buvo itin keblus bei sudėtingas dalykas. Naujai tvarkyti kalbos reikalus skatino tolesnis lietuvių tautybės formavimasis.

Sąvokos „Lietuva", „lietuviai", apimančios visą lietuvių tautybę ir jos gyvenamą teritoriją, kaip žinome iš istorijos [185], buvo visuotinai vartojamos jau XIII a. Jau tada žemaičiai buvo vadinami lietuviais. Kunigaikštis Gediminas savo atsakyme popiežiui dėl katalikybės priėmimo turėjo galvoje, kad lietuviai yra visi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojai. Tačiau XVI a. Lietuvos istorikai, kaip rodo legendos, prie lietuvių dar skiria prūsus, o apie to amžiaus vidurį bendros kilmės pagrindu (Libono legenda) — ir latvius. Naujomis aplinkybėmis Mykolui Lietuviui teko naujai spręsti ir valstybinės kalbos reikalą. Jo nuomone, LDK kanceliarinė slavų kalba tam netiko, „nes rusų kalba svetima mums, lietuviams, t. y. italams, kilusiems iš italų kraujo" *(cum idioma Ruthenum alienum sit a nobis Lituanis, hoc est, Italianis, Italico sanguine oriundis)*. Rusų kalbos nevartojo latviai nei prūsai, esą už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribų.

Lietuvių tautybės tolesniam formavimuisi, suprantama, būtų tikusi pati lietuvių kalba. XVI a. viduryje buvo žmonių, kurie kėlė lietuvių kalbą ir už ją kovojo. Prasidėjus reformacijai, Lietuvoje dėta pastangų plėsti lietuvių kalbos vartojimą. Buvo susidaręs pasaulietinės inteligentijos sluoksnis, kilęs iš vidutinių bajorų ir miestelėnų, mokęsis namie ir užsienyje. Atsiradus daugiau apsišvietusių žmonių, platesni kultūriniai interesai sudarė sąlygas formuotis ir literatūrinei kalbai. Tuo ir galima paaiškinti tą faktą, kad Prūsijos kunigaikštis Albrechtas mokytų ir lietuvių kalbą mokančių žmonių ieškojo Lietuvoje. Neatsitiktinis reiškinys ir tai, kad pirmieji lietuviškos raštijos kūrėjai — M. Mažvydas, A. Kulvietis, S. Rapolionis, J. Zablockis, A. Jomantas ir kt.— buvo kilę iš Lietuvos, ne tik vakarinės, bet ir rytinės. Todėl akad. K. Jablonskis, kalbėdamas apie pirmąją lietuvišką knygą, apskritai teisingai yra pasakęs: „Mažvydo Katekizmo priežastys yra dvi: lietuvių bendrinės kalbos susidarymas Didžiojoje Lietuvoje ir atsiradimas čionai inteligentijos, vartojusios tą kalbą raštui" [186]. Būdinga tuo požiūriu pirmosios lietuviškos knygos pratarmė „Knigieles pačias byla". Joje kreipiamasi į visus lietuvius Rytų Prūsijoje, Žemaičiuose bei Lietuvoje, į ponus bei kitokius viešpačius. Taigi Mažvydas tikėjo, kad jo lietuviškas žodis pasieks visų jų ausis ir jie supras, ko iš jų pageidaujama.

[185] Lietuvos TSR istorija. T. 1. P. 99.
[186] Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973. P. 36.

Tačiau nuo XVI a. vidurio padėtis Lietuvoje keitėsi. Čia neįsitvirtino liuteroniškoji reformacija, rėmusi lietuvių kalbos vartojimą. Karaliaus dvaras, didikai, bažnyčia palaikė lenkų kalbą, kuri čion labai skverbėsi.

Vilnius tuo metu vėl pasidarė didžiojo kunigaikščio ir karaliaus būstinė. Jaunasis karalius Žygimantas Augustas dar prie tėvo gyvos galvos apsigyveno Lietuvoje ir iš čia ėmė valdyti kunigaikštystę. Ir po tėvo mirties Žygimantas Augustas mėgdavo gyventi Vilniuje. Jo valdymo metu sostinė žymiai pagražėjo, pasipuošė daugeliu naujų pastatų, pagyvėjo kultūrinis gyvenimas. Tačiau tuo pačiu metu karalius, jo dvaras daug padarė, kad Vilnius patektų lenkų kultūros įtakon. Pats karalius palaikė ar vartojo lenkų kalbą. Dvaro pavyzdžiu lenkų kalba pasidarė ir aukštuomenės kalba. Daugelis bajorų, būdami didikų įtakoje, taip pat tikėdamiesi lenkiškų luominių privilegijų, irgi linko į lenkų pusę, ėmė vartoti lenkų kalbą. Lenkų kalbos įtakai pasidavė ir LDK kanceliarinė slavų kalba, į kurią skverbėsi vis daugiau lenkų kalbos elementų. Pridėjus dar tai, kad lenkų kalba buvo platinama per bažnyčias, nes lietuviškai kalbančių kunigų buvo maža, mes galime suprasti, kad lietuviams kalbos problema pasidarė labai aktuali ir greitai spręstina. Pačioje Lenkijoje lenkų kalba tuo metu užėmė vis daugiau pozicijų valstybės gyvenime ir kultūroje. Žymiai pagausėjo literatūros lenkų kalba.

Pati lietuvių kalba lenkų kalbos invazijai pasipriešinti negalėjo. Ji neturėjo rašto paminklų, buvo nepritaikyta literatūrai, mokslui. Be to, ji visą laiką buvo siejama su pagoniškąja Lietuva, laikoma pagoniška kalba. Jau XV a. iškilus husitizmo pavojui, katalikų dvasininkai nusistatė prieš gimtąją kalbą, laikydami ją priemone erezijoms platinti. O tuo metu, kai Lietuvoje ėmė plisti reformacija, katalikų bažnyčia dar greičiau nusistatė prieš tautines kalbas, prieš jų įvedimą į liturgiją. Plačiai žinomi žodžiai, įrašyti į Vilniaus vyskupystės statutą, kalbant apie krikštą, kur grasinama dievo teismu, kad nebūtų vartojama lietuvių kalba [187]. Tokiu atveju lietuvių kalba savo namuose tapo podukra, išstumta iš viešojo bei kultūros gyvenimo į kaimą ir paniekinta.

Taigi kokią kalbą tokiomis aplinkybėmis turėjo rinktis savo tautinį bei valstybinį savarankiškumą ginantys lietuviai? Tik lotynų kalbą. Tik ji galėjo pasipriešinti lenkų kalbos plitimui, galėjo pakeisti LDK kanceliarinę slavų kalbą (iš dalies jau ir pakeisdavo). Tapusi valstybine, lotynų kalba galėjo tikti prie lietuvių tautybės jungti prūsus bei latvius. Mykolo Lietuvio ir daugelio kitų nuomone, ji buvo Lietuvai ne svetima, o tikroji, paveldėtoji kalba, kaip tai rodanti ilgaamžė lietuvių tautos „istorija“, pagrįsta legendomis apie romėnišką lietuvių kilmę.

Lietuvių patriotams svarbu buvo ir tai, kad lietuvių kalba legendos pagrindu buvo aukštinama. Tuo metu, kai lotynų kalba

[187] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1. P. 164—165.

buvo visuotinai pripažinta diplomatijos, kultūros ir mokslo kalba, lietuvių kalbai būti „pusiau lotyniška“ reiškė didelę garbę. Kaip matėme, tokia giminystė ilgus amžius garsino lietuvių kalbą Europoje. Be to, Mykolas Lietuvis turbūt matė, kad lotynų kalbos pripažinimas valstybine ir kultūros kalba reikštų pačios lietuvių kalbos bei jos raštijos išplitimą. Juk lotynų kalba buvo ne gyva kalba, o mirusi. Ji negalėjo išstumti gyvosios lietuvių kalbos iš kasdieninio gyvenimo ir todėl jos pripažinimas valstybine bei kultūros kalba nereiškė lietuvių kalbos neigimo. Iš tikrųjų lotynų kalbos vartojimas, jos mokymasis ir panaudojimas literatūrinėje kūryboje turėjo privesti prie didesnio lietuvių kalbos įsigalėjimo. Tai galima pastebėti lenkų kultūros raidoje, taip pat kituose kraštuose.

Pirmojoje XVI a. pusėje lotynų kalba Lenkijoje buvo tarnybinė, diplomatijos, įstatymų, teismo kalba. Bažnyčios nuostatai, sinodų nutarimai, vyskupų raštai būdavo leidžiami tik lotyniškai. Panašiai buvo su seimų nutarimais, visokiomis privilegijomis, instrukcijomis, aktais, korespondencija, išeinančia iš karaliaus kanceliarijos. Statutai buvo irgi lotyniški. Tačiau tos lotyniškos raštijos pagyvėjimo metu pradėjo intensyviau reikštis ir gimtoji kalba bei literatūra ta kalba. Paskutiniais karaliaus Žygimanto Senojo valdymo metais jau buvo dedama pastangų įvesti lenkų kalbą. Žymiu mastu to buvo pasiekta Žygimanto Augusto laikais. Tačiau toks procesas vyko ne tik Lenkijoje, bet ir pačioje Italijoje, kur lotynų kalba iš tikrųjų buvo sava. Apskritai lotynų kalbos ir nacionalinių kalbų santykiavimas tuo humanizmo laikotarpiu kai kada būdavo prieštaringas, bet daugiausia atvejų papildantis vienas kitą. Nacionalinės kalbos ir literatūros iš antikinių kalbų palaipsniui paėmė visa tai, ko buvo pasiekusi antikinė visuomenė savo žydėjimo metu. Antikinė literatūra buvo lyg mokykla jaunoms nacionalinėms literatūroms. Ji pagreitino nacionalinių literatūrų kūrimąsi ir plėtojimąsi. Ne kartą Europos kultūra ir vėliau kreipdavosi į antikinę kultūrą, kad iš ten paimtų amžiais susikaupusius lobius naujiems kultūriniams poreikiams ir pažangai.

Kad būtų galima įvesti lotynų kalbą į valstybinį gyvenimą ir plačiau paskleisti ją tarp žmonių, reikėjo sustiprinti jos mokymąsi Lietuvoje. Tuo tikslu turėjo būti įsteigta aukštesniųjų lotyniškų mokyklų — *collegia* ar *gymnasia*. Kad tokių mokyklų Lietuvoje dar nebuvo, Mykolas Lietuvis pastebi traktato V skyriuje: *Gymnasiis litterariis, dolendum, caremus* [188]. Tuo savo apgailestavimu

[188] Istorikas T. Narbutas (Dzieje narodu litewskiego. W., 1841. T. 9. S. 480—481) rašo, jog viename rankraštyje radęs žinią, kad prie šv. Jono bažnyčios Žygimantas Augustas 1566 m. įsteigęs Civilinės teisės akademiją, kuriai vadovavęs P. Roizijus. Teiginys kitais duomenimis nepatvirtinamas. Galimas daiktas, kad Roizijus, kuris garsėjo išsimokslinimu, aktyvumu Lietuvos kultūros gyvenime, savo vadovaujamą bažnytinę mokyklą galėjo pakelti ligi gimnazijos lygio, tačiau vargu ar tokia mokykla oficialiai buvo pripažinta, ypač ligi XVI a. vidurio. Abejoti Mykolo Lietuvio teiginiu, kad gimnazijos ligi jo nebuvo, atrodo, nėra pagrindo.

jis visa pora dešimtmečių pralenkė Gardino seimo (1568) reikalavimą įkurti Vilniuje ar Kaune kolegiją, kad ne tik didikų, bet ir mažiau pasiturinčių tėvų vaikai turėtų galimybę niekur neišvažiuodami įsigyti reikalingą mokslą bei išmokti lotynų kalbą.

Mykolo Lietuvio pasiūlymui dėl lotynų kalbos ir ryšium su legenda apie romėnišką lietuvių kilmę pritarė ir vėlesni autoriai, tuo pabrėždami, kad toji problema buvo keliama ne vieno asmens ir ne trumpalaikė. Karaliui Steponui Batorui skirtoje „Lietuvos Statuto" lotyniško vertimo prakalboje „Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija" *(Epitome principum Lituaniae)* — jos autorius, spėjama, buvęs A. Rotundas — irgi panašiai teigiama:

1) lotynų kalba esanti senoji lietuvių kalba,

2) lotynų kalba galinti atverti Lietuvos valstybei ir jos kultūrai tarptautinę areną,

3) lotynų kalboje yra nusistovėjusi teisinė terminologija. Toji aplinkybė leidžianti visiems vienaip suprasti įstatymus, išvengti nesusipratimų ir savivalės, ko negalima pasakyti apie rusišką Lietuvos įstatymų terminologiją,

4) blogai, kad Lietuvoje plinta lenkų kalba; todėl reikią pasmerkti tuos lietuvius, kurie, užmiršę savąją, vartoja lenkų kalbą [189]. Taigi prakalbos autorius, kaip ir Mykolas Lietuvis, nepaterkintas lenkų kalbos, taip pat lenkų kultūros įtaka Lietuvai.

Legenda apie lietuvių kilmę iš romėnų kaip pagonystės apologija. Lenkai ir kryžiuočiai labai puldavo lietuvius už jų pagoniškumą. Pagonystės buvimas Lietuvoje sudarė kryžiuočių ekspansijos priedangą. Ir lenkai savo kultūrine misija laikė galutinai išnaikinti stabmeldystės liekanas Lietuvoje. Tačiau Mykolas Lietuvis nepasiduoda tai krikščioniškai įtaigai ir visai nesmerkia pagoniškumo liekanų religijoje bei papročiuose. Priešingai, jis net didžiuojasi jomis ir laiko vienu iš įrodymų, kad lietuvių kilmė aukšta, romėniška. Tai rodo, kad autoriaus ideologijoje religinis fanatizmas neužima svarbiausios vietos, o užleidžia tam tikras pozicijas pasaulietiniams motyvams. Mykolas Lietuvis senosios mitologijos atžvilgiu yra kitokios nuomonės, negu uolus katalikybės gynėjas M. Husovianas ir dar uolesnis protestantizmo skiepytojas M. Mažvydas, kurie, religinių siekių skatinami, apgailestavo, kad į literatūrą vis daugiau braunasi antikinės mitologijos įvaizdžių, taip pat dėl to, kad kai kuriose Lietuvos vietose išliko senosios lietuvių religijos pėdsakų.

Romėnų senovė tuo metu buvo nemenkas propagandos argumentas Vakarų Europoje. To meto humanizmo kultūroje, kovojančioje prieš katalikų bažnyčios autoritetą, senųjų romėnų pagoniškumas kai kur, ypač Italijoje, buvo pasidaręs net savotišku kultu. Dar ir ankščiau, pavyzdžiui, Dž. Bokačas ir net kai kurie humanistiškai nusiteikę popiežiai, krikščioniškas religines sąvokas

[189] Plg.: Jakubovskis J. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. P. 63—64.

mėgo pakeisti pagoniškomis. Krikščionių dievą rašytojai dažnai pavadindavo *Juppiter Maximus,* dievo motiną — *Mater deorum* ir pan. Bet tai būdavo daugiau išorinė maniera, suantikintas išraiškos būdas, tačiau su krikščionišku turiniu. Tačiau XV a. antrojoje pusėje imta keisti ir tų sąvokų turinį: buvo prieita prie krikščionybės neigimo ir pakeitimo pagoniška pasaulėžiūra. Vienas iš tokio pagoniškumo propaguotojų buvo jau mums žinomas Filipas Kalimachas. Dėl tokios ideologinės veiklos jis buvo priverstas bėgti iš Italijos į Turkiją ir paskui į Lenkiją.

Kaip tas pagoniškumas atrodė konkrečiai XVI a. pirmosios pusės gyvenime, labai ryškiai matyti iš M. Husoviano poezijos. Būdamas katalikiško nusistatymo, M. Husovianas parašė eilių prieš pagonybės reliktus, pavyzdžiui, eleginį eilėraštį „Prieš viešą juodo buliaus paaukojimą vieno graiko iniciatyva Romoje maro siautėjimui nutraukti" (*In sacrificium nigri tauri Romae opera cuiusdam Graeculi contra vim pestis publice factum;* eilėraštis išspausdintas kartu su „Giesme apie stumbrą" 1523 m.). Mat 1522 m. Romoje kilo baisus maras. Žmonės mirė gatvėse ir keliuose. Popiežiaus netekusi (Leonas X buvo miręs), visa dvasiškoji vyriausybė iš miesto pabėgo. Tos nelaimės metu vienas graikas, vardu Demetrius Spartanus, pasisiūlęs miesto valdžiai senu būdu sustabdyti maro epidemiją. Visi mielai sutikę. Tada jis senovės romėnų papročių viešai prie amfiteatro paaukojo juodą bulių. Už tai Husovianas griežtai puola Romą, pradėjusią vietoje Kristaus garbinti antikinius dievus ir dar tokiu mastu, kad krikščionių religijai ir katalikų bažnyčios vadovybei ten nebelikę vietos. Poetas mini, kad toji auka buvusi padaryta „bailios liaudies" *(pavidae plebis)* įtakoje. Tai turėtų rodyti, kad pasitikėjimas katalikų dievo pagalba toje nelaimėje buvo labai smukęs ir liaudies masėse.

Šia proga mums reikia atsiminti ir garsiojo N. Makiavelio (1469—1527) nuomonę apie tai, kad senovės romėnų religija yra geresnė už krikščionybę, nes ši pastaroji silpninanti pilietines dorybes, šaukdama žmones kentėti, būti nuolankiais, dėti visas viltis į dangų ir pomirtinį gyvenimą [190]. Jo teigimu, krikščionybė pavertusi pasaulį bejėgiu ir kaip auką atidavusi jį niekšams. Kai žmonės dėl rojaus pasiryžta kentėti bet kokią skriaudą, o atsisako keršyti, tada niekšams atsiveriančios plačios ir saugios veiklos sritys.

Tokio stipraus pagoniškumo Europoje šiapus Alpių mažiau galima pastebėti, tačiau humanizmo, šlovinusio visa tai, kas priklauso Antikai, įtakoje romėnų mitologija buvo labai vertinama, uoliai studijuojama. Antikinės mitologijos autoritetas, be abejo, daugelio žmonių akyse didino ir lietuvių pagoniškosios religijos liekanas, nes juk romėnų ir lietuvių mitologija, kaip matėme, buvo tapatinamos. Todėl lietuvių pagoniškumas XVI a. viduryje apsišvietusių žmonių jau nebuvo taip neigiamai vertinamas, kaip tai būdavo

[190] История политических учений. 2-ое изд. М., 1960. С. 187.

daroma anksčiau ir vėliau, įsigalėjus reformacijai. Jei ir nebuvo skatinama prie jo grįžti, tai bent sugebėta pažvelgti į senąsias religines apeigas bei mitologiją pasauliečio akimis, mokančiomis panaudoti savo tautos kultūros palikimą patriotiniams tikslams. Tai reiškė senųjų tradicijų gynimą nuo svetimųjų ir savųjų fanatikų užpuldinėjimų bei priekaištų.

Legenda ir diskusija dėl valdovo. Mykolas Lietuvis, savo tautiečius laikydamas Romos imperijos pradininko Cezario pavaldiniais ir jo karių, vandenyno audrų atneštų, tiesioginiais įpėdiniais, kartu rekomenduoja savo meto žmonėms laikytis Cezario sukurtos politinės sistemos — cezarizmo. Toji politinė doktrina plačiai buvo žinoma Europoje. Ypač tose valstybėse, kur buvo siekiama politinės vienybės ir iškeliama valdovo, kaip vienijančios jėgos, reikšmė. Tokių politinių tendencijų būta ir Lietuvos-Lenkijos valstybėje Kazimiero Jogailaičio valdymo metais (plg. p. 86).

Cezarizmo doktrina Cezariui skyrė, iš vienos pusės, stiprią asmeninę valdžią, iš kitos,— tam tikrą demokratiškumą. Iš tikrųjų Cezaris politinėje veikloje pasirodė kaip demokratinės, populiarų partijos vadovas. Perėjęs per Rubikoną ir pradėjęs karą prieš Pompėjų, jis savo veiksmus teisino būtinumu atkeršyti už liaudies tribūnų, plebėjų atstovų įžeidimus. Paties Cezario ir jo artimųjų žmonių pasisakymuose yra stoikų filosofijos elementų, skelbusių pradinį žmogaus paprastumą ir žmonių visuotinę lygybę. „Užrašuose apie galų karą" *(Commentarii de bello Gallico)* jis idealizuoja germanų agrarinę santvarką. Tai, kad germanai kasmet dalijo žemes, Cezaris aiškina jų noru apsisaugoti nuo turtų nelygybės ir pinigų aistros. Artimas Cezariui istorikas Salustijus ragino jį netgi panaikinti pinigus, kurie gimdą prabangą, svarbiausią, anot jo, romėnų visuomenės ydą. Tas istorikas rekomendavo Cezariui padaryti romėnų papročių reformą. Iš tikrųjų, Cezaris padarė įvairių reformų. Jose jis derino tradicinius populiarų partijos principus, taip pat kai kuriuos romėnų konservatorių teiginius su tomis monarchinėmis idėjomis, kurios buvo paplitusios helenistinių Rytų šalyse.

Cezaris įgijo valdžią, laviruodamas tarp kovojančių socialinių grupių. Tomis sąlygomis ypatingos reikšmės turėjo armija. Kaip tik ja remdamasis, Cezaris likvidavo senąją aristokratinę-respublikinę santvarką, pasiekė garbės ir turtų. Tik legionai iškėlė jį į aukščiausią valdžią. Todėl rėmimasis armija — vienas iš svarbiausių cezarizmo bruožų.

Monarchinės Cezario tendencijos galutinai išryškėjo kovos su respublikos gynėju Pompėjumi metu. Po pergalės prieš Pompėjų jis tapo vieninteliu Romos valstybės valdovu. Todėl vėlesnė aristokratinė Romos tradicija vaizduoja Pompėjų kaip kankinį dėl laisvės, dėl respublikos ir gerųjų tėvynės tradicijų. Taip vertino jį istorikas Titas Livijus [191]. Jis gynė senąsias aristokratines-res-

[191] Maškinas N. A. Senovės Romos istorija. P. 315; Tronskis I. Antikinės literatūros istorija. V., 1951. P. 364.

publikines tradicijas. Ir Patavijaus miestas, kuriame Livijus gimė ir kuriame vėliau mėgo gyventi, garsėjo savo papročių patriarchališkumu. Kovos tarp Cezario ir Pompėjaus metu Patavijaus piliečiai palaikė senato ir Pompėjaus, o ne Cezario pusę. Šių pažiūrų ir simpatijų Livijus laikėsi visą gyvenimą. Jis aukštino Pompėjų, teigiamai atsiliepė apie Cezario žudikus Kasijų ir Brutą ir laikė atvirą klausimą, iš ko valstybė būtų daugiau laimėjusi — iš Cezario gimimo ar negimimo. Dar po pusantro tūkstančio metų didelis Livijaus gerbėjas J. Dlugošas laikėsi panašių respublikinių tradicijų, kai reikėjo apsispręsti, ar jam paremti monarchines Kazimiero Jogailaičio, ar aristokratines Z. Olesnickio tendencijas. Pompėjaus šalininkai buvo ir „Palaimintojo Kazimiero gyvenimo" autoriai. Pagal J. Dlugošą, Lietuvos didieji kunigaikščiai savo oficialų pavadinimą, kaip ir valdžią, gavę iš „didžiojo Pompėjaus".

Dar daugiau šalininkų Europoje turėjo cezarinė tradicija. Viduramžiais ir Renesanso epochoje buvo visuotinis įsitikinimas, kad kiekviena monarchinė valdžia pradžią gaunanti nuo Cezario, nes jis yra monarchinės valdžios pradininkas Romos imperijoje. Į kiekvieną monarchą buvo žiūrima kaip į Cezario politinės tradicijos paveldėtoją. Būdingą tokio supratimo pavyzdį mes randame vadinamajame Voskresenijos metraštyje. Čia yra išdėstyta menama valdovų genealogija nuo Adomo, išskaičiuojami Babilono, persų karaliai, minimas Aleksandras Makedonietis, helenistiniai valdovai iki Egipto karalienės Kleopatros. Kaip jau minėta, nuo jos metraštis pradeda Julijaus Kesario valdžią, o nuo jo — visas kitas cezarines valdžias *(pročii kesarii carie)* tiek Romos, tiek Bizantijos imperijoje, taip pat vėlesnius Europos monarchus: „Šventosios Romos imperijos" valdovus, prancūzų, ispanų ir kitų kraštų karalius. Viso pasaulio valdovai paveldėję Romos imperijos valdžios dalį nuo to momento, kai ją paskirstęs senatvėje Cezario įpėdinis Oktavianas Augustas [192].

Mykolas Lietuvis, be žinomos cezarinės legendos versijos, įsakmiai už cezarizmą nepasisako. Redaktoriaus sutrumpintame veikalo tekste to nerandame. Tačiau nekyla abejonė, kad jis buvo cezarizmo šalininkas. Tai rodo jo pateiktasis kunigaikščio Vytauto ir kitų, geriausiai cezarizmą įgyvendinusių, valdovų paveikslai.

„Mūsų didvyris Vytautas". Mykolas Lietuvis giria Vytautą už tai, kad jis buvęs tvirtos rankos valdovas, kad jam paklusę gretimų kraštų valdovai. Lietuvos kaimynai pasidarę pavojingi dėl to, kad jie palaikę cezarinę Vytauto dvasią. Mykolas Lietuvis sako, kad „maskvėnai giriasi, jog iš mūsų paėmė Vytauto įstatymus" (IV fragmentas), o caro Ivano IV vidaus ir užsienio politinius laimėjimus paaiškina tuo, kad jis seka „mūsų didvyriu Vytautu" (III fragmentas). Ir cezariečių *(caesariani)* Krymo totorių pasiekimus jis remia faktu, kad Girėjų dinastija yra kilusi

[192] Полное собрание русских летописей. Т. 7. С. 231, 246—247.

iš Lietuvos totorių ir jų cezarį-chaną ten pasodino tvirta Vytauto ranka (I fragmentas). Mykolas Lietuvis iškelia kai kurias Vytauto politikos demokratines tendencijas, pažymi, kad jis kovojo su stambiųjų feodalų individualizmu bei savivale ir kad jis nepaisęs paveldėto kilmingumo. Pagrindinis kriterijus vertinti žmones buvę jų kariniai nuopelnai ir uoli tarnyba kunigaikščiui. Mat Vytautas už gerą tarnybą bajorams ėmė dalinti valstiečius ir žemes. Jis net į aukštas karines bei administracines vietas iškeldavęs žmones iš liaudies. Jais remdamasis, jis ir išplėtęs savo valstybę į visas puses. Kaip tik tokie žmonės buvę Sakos ir Sungailos. Pirmasis žinomas kaip kunigaikščio vietininkas Smolenske, antrasis — Trakų pilininkas *(castellanus)* [193]. Vytautas neniekindavęs savųjų karių ir nesamdydavęs svetimųjų, kaip tai daroma Mykolo Lietuvio laikais. Be to, „Papročių" autorius pažymi, kad Vytautas sėkmingai plėtęs prekybą, tačiau atidžiai žiūrėjęs, kad į kraštą nebūtų įvežta nieko, kas nereikalinga ir netinkama.

Trumpą Vytauto, kaip gero valdovo, charakteristiką „Papročiuose" dėl teiginių aiškaus panašumo ir dėl to, kad M. Lietuvio knygą skiria neilgas laiko tarpas nuo M. Husoviano poemos apie stumbrą (1523), galima papildyti pateikiamu M. Husoviano Vytauto paveikslu.

M. Husovianas, panašiai kaip ir Mykolas Lietuvis, Vytauto paveikslu nori iškelti Lietuvos valstybės reikšmingumą bei didingumą. Ir jis Vytautą laiko gero valdovo pavyzdžiu. Poetas šio kunigaikščio paveikslą sujungia su didingo Šiaurės žvėries — stumbro vaizdu: jo medžioklė galėtų būti laikoma neprotinga, jei jos baisius padarinius nepanaikintų to užsiėmimo kūrėjo šlovingas vardas *(auctor, qui nomen summae nunc quoque laudis habet)*. Vytautas stumbro medžioklei suteikęs valstybinę reikšmę, nes jis ją pavertęs priemone savo kariams auklėti ir jiems grūdinti kovos dvasia:

Tais savumais gilus nepalenkiamo Vytauto protas
Stiprino dvasią karių, savo tėvynės jėgas.
Lavino jis jaunuolius, šiais žaidimais rengė juos karui,
Kai jis visos Lietuvos buvo valdovas kadai;
Kad nereikėtų patirt ko nors netikėto iš priešo,
Vertė pakęst sunkumus, nors buvo laikas ramus [194].

Vytautas labai mėgęs žirgų lenktynes. Jis norėjęs ir juos paruošti karo atvejui. Apskritai Vytautas buvęs toks turtingas drąsiais kariais, kad vargu ar kas galėtų prisiminti kitą tokį valdovą. Jis pats buvęs didelis taikos mylėtojas, bet drauge ir „ugningas karo deglas" *(Pacis amans idem fax ardentissima belli)*.

[193] Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. T. 2. S. 148.
[194] Husovianas M. Giesmė apie stumbrą / Iš lotynų kalbos vertė Benediktas Kazlauskas. V., 1977. P. 71.

Vaizduodamas Vytauto santykius su kaimyniniais kraštais, Husovianas pasakoja, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaimynai gerbę jo autoritetą. Totorius nepripažįstąs kitų valdovų, kaip tik tuos, kuriuos jiems davęs Vytautas. Vytautą valdovu vadinęs ir maskvėnas, nors ir labai galingas jis buvęs. Ir stiprusis turkas jam siuntęs dovanas ir buvęs pasiruošęs jam paklusti. Taigi tie trys galingi valdovai, kurie dabar kelią baimę visam pasauliui, tada nusilenkdavę Vytautui ir nutildavę iš baimės.

Husovianas giria Vytautą, kad jis savo valstybėje įvedęs teisingumą ir žiūrėjęs gerų papročių:

Esant jam valdovu, viešpatavo taurus teisingumas,
Vyrams garbingiems dažnai dovanas skyrė didžias,
Panieka teko taip pat didžiūnams už jų ištižimą,
Nes jisai papročių buvo teisėjas rūstus [195].

Taigi Husovianas Vytautą charakterizuoja kaip tvirtos asmeninės valdžios kunigaikštį, stiprios ir gerai organizuotos kariuomenės vadą, taip pat didikų savivalės tramdytoją, gerųjų papročių gynėją ir demokratišką valdovą. Taip vertina šį kunigaikštį ir Mykolas Lietuvis. Reikia pažymėti, kad abu rašytojai stengiasi padidinti savo herojaus teigiamuosius bruožus, netgi hiperbolizuoja. Jie nemini nieko, kas žemintų jo vardą, nekelia to, kad valstybinė centralizacija jo buvo tik pradėta; nerašo ir apie Vytauto karinius bei politinius pralaimėjimus ir pan. Jie mato jame tik teigiamus bruožus. Vytauto paveikslas tų rašytojų darbuose yra daugiau toks, koks jų supratimu turi būti valdovas.

Idealizuoti Vytautą kaip valdovą buvo jau susidariusi visa literatūrinė tradicija. Ji prasidėjo dar XIV a. pabaigoje. Vytauto iškėlimas ir parodymas, kad jis kovoje su Jogaila turi teisę tapti didžiuoju kunigaikščiu, yra „Lietuviškos giminės pradžios“ tikslas. „Vytauto pagyrimas“ jau pačiu pavadinimu rodo paskirtį. Panašia dvasia pasisako ir „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis“. Istorikas ir enciklopedistas J. Dlugošas Vytautą proto gilumu bei karinių žygių garsumu lygina su Aleksandru Makedoniečiu. Jo nuomone, Vytautas pirmasis iš Lietuvos kunigaikščių pakėlęs savo tėvynę, anksčiau mažai žinomą, silpną ir nereikšmingą. Tokios Lietuvos, kokia pasidarė prie Vytauto, nesugebėję išlaikyti vėlesnieji kunigaikščiai. Tikras esąs dalykas, kad Lietuvos didybė su juo iškilusi ir su jo mirtimi baigusis. Garsi maršalkos Liūtauro Chreptavičiaus kalba, pasakyta skelbiant Aleksandrą Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomų vardu jis prašė naująjį kunigaikštį, kad jis valdytų ir teistų, remdamasis ne plačiai žinomais italų, čekų ar vokiečių, o tikrai lietuviškais papročiais ir vadovaudamasis Vytauto pavyzdžiu. Jei to pamokymo Aleksandras laikysis, jis

[195] Ten pat. P. 77.

prilygsiąs kiekvienam karaliui, o jei pasitrauks, būsiąs ir savo, ir visų lietuvių žuvimo priežastis [196].

Vytautas, kaip tikro valdovo pavyzdys ir norma, perėjo ir į valstybinio pobūdžio dokumentus. Suprantama, kad Mykolas Lietuvis tokiu, Vytauto tipo, valdovu būti rekomendavo savo adresatui Žygimantui Augustui. Žygimantas Augustas, jei būtų galėjęs įveikti susidariusias aplinkybes, mielai būtų pasinaudojęs tais patarimais: jis, kaip ir jo tėvas Žygimantas Senasis, ne kartą skundėsi tuo, kad jų valdžia yra smarkiai aprėžta ir kad jie dėl to nieko reikšmingo negali padaryti valstybės naudai *(Legibus et plebiscitis insanis alligati nihil ex usu et dignitate regni facere possumus)* [197]. Taip pat reikia atsiminti ir įtakingosios karalienės Bonos politinę veiklą. Jos svajonė buvo padaryti savo sūnų Žygimantą Augustą tikru itališku *il principe*. Tuo tikslu ji stengėsi įgyti stiprią ekonominę įtaką, rūpinosi pasinaudoti kai kurių Lietuvos politikų separatistinėmis tendencijomis. Ji dėjosi labai gerbianti Vytauto atminimą ir pasistengė jo palaikus Vilniaus katedroje perkelti į garbingesnę vietą. Politinių planų įvykdyti jai nepasisekė, tačiau XVI a. viduryje jie bent kiek galėjo skatinti Vytauto valstybines tradicijas.

Suprantama, Vytauto, kaip stipraus ir savarankiško valdovo, siekusio atsiskirti nuo Lenkijos, paveikslas turėjo žavėti Lietuvos valstybingumo šalininkus, ypač jų valdovus Radvilas. Vytauto politinės bei teritorinės pergalės visada jiems imponavo, net „sapnavosi", kaip pavaizdavo šių didikų namų poetas J. Radvanas savo poemos „Radiviliada" trečiojoje giesmėje. Ten pasakojama, kad Radvilai Rudajam žygiuose prieš maskvėnus pasirodęs per sapną tas Žalgirio nugalėtojas ir išreiškęs savo nusistebėjimą į blogį pakrypusiais Lietuvos valstybės reikalais. Jis nelaukęs tokio smukimo, nes palikęs stiprią valstybę. Jis net tikėjęs, kad lietuviai pasiimsią savo valdžion visus tuos kraštus, kurie yra tarp Baltijos, Juodosios jūros ir Volgos ir taip iškelsią Lietuvos vardą ligi debesų. Dabar gi požemio karalystėje jo daugiau nebepasiekiąs senovinės šlovės garsas. Priešingai, kylą ir stiprėją jo valstybės priešai, silpnėją jo ainiai. Taigi ar dėl to jie kentėję kovose žaizdas, ar dėl to apdovanoję savo piliečius gausiu grobiu ir tėvynę pergalėmis? Ne tokia buvusi tada jaunuomenė, kuri triuškinusi priešus ir kuri savo žygių garbe pasiekusi žvaigždes. Stiprybę jiems teikusios ne pilys ir ne pylimai, o drąsiosios širdys: jos griovusios išdidžias pilis. Karo reikaluose jie niekad nedelsę ir nepasidavę neveiklai ir apsileidimui. Vytauto dvasia ragina Radvilą semtis jėgų iš Lietuvos praeities ir jos buvusios šlovės:

Consulere historiae Litavum decorique parentum [198].

---

[196] Stryjkowski M. Kronika... S. 294.
[197] Kołankowski L. Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548. Lwów, 1913. S. 9.
[198] Radvanus. J. Radivilias. F. k ij verso.

Lenkų politiniams veikėjams bei ideologams, galvojantiems apie glaudesnę uniją, tokios Vytauto centralizuotos valdžios tradicijos nepatikdavo. Jie kritikavo tokias politines koncepcijas. Lietuvos politiniai veikėjai į lenkų priekaištus ir užsipuolimus stengėsi atsikirsti. Taip išsiplėtojo tikra diskusija dėl valdovo ir politinės santvarkos. Ryškiausiai tokia polemika atsispindi S. Ožechovskio veikale „Quincunx" ir anoniminiame „Lenko pasikalbėjime su lietuviu". Tiesa, tos knygos parašytos praėjus daugiau kaip dešimt metų po „Papročių" parašymo, bet tikras dalykas, kad jose vykusi diskusija buvo gyva ir pačiame XVI a. viduryje ir gali gerai apibūdinti mums rūpimą problemą.

S. Ožechovskis veikale „Quincunx" pirmiausia pasakoja (panašiai kaip Mykolas Lietuvis apie Lietuvą) apie sunkią Lenkijos padėtį, jos netvarką, ragina šlėktą susiprasti bei susirūpinti savo valstybe. Jis šaukia savuosius skubėti prie valstybės vairo ir kreipti ją į saugų uostą. Tačiau kartu jis įrodinėja, kad, jei Lenkija neturėtų kunigų, tai neturėtų ir karaliaus, nes Gnezno arkivyskupas esąs tėvas, o lenkų karalius — jo sūnus. Gerai sutvarkyta valstybė turinti būti dievo karalystės paveikslas. Tokį paveikslą S. Ožechovskis pateikia keturkampės piramidės pavidalu. Piramidės viršūnėje yra popiežius, viename kampe karalius, antrame kunigas, trečiame altorius, ketvirtame tikėjimas. Taigi tais keturiais ramsčiais, Ožechovskio nuomone, laikosi valstybė. Kadangi popiežius yra pačioje viršūnėje, todėl iš jo yra išvedama viskas: ir valstybė, ir karalius, jo vainikas, maršalkos, pilininkai, kancleriai ir kt. Dėl to jis puola reformacijos skleidėjus, nes jie niekiną popiežių ir katalikų tikėjimą ir tuo ardą valstybės vienybę. Ožechovskis puola ir Lietuvos reformacijos šalininkus, kaltina apskritai lietuvius, kad jie nesirūpiną karaliaus saugumu. Jis mini Voiciko ir Viktorino pavyzdžius. Voicikas, nuskriaustas karaliaus matininko, 1561 m. prie Vilniaus pilies durų prikalęs Žygimantui Augustui grasinantį raštą, bet buvęs sugautas ir pasmerktas. Viktorinas buvęs įtartas palaikęs santykius su Lietuvos priešais — Maskva ir už tai pasmerktas mirti. Tad tokie esą naujojo tikėjimo vaisiai. Todėl S. Ožechovskis ir bijąs dėl karaliaus likimo Vilniuje ir nusiramina, kai Žygimantas Augustas išvažiuoja į Krokuvą. Apskritai S. Ožechovskis teigia, kad Lenkija — *Sancta Sanctorum* (šventųjų šventoji), patys lenkai — šventa tauta, jų valstybė — dievo karalystės pavyzdys.

Remdamasis Aristoteliu, Platonu, S. Ožechovskis įrodinėja, kad geriausia valstybės forma — karalystė, kurią valdo vienas išmintingas, teisingas ir sumanus valdovas. Kaip tik tokia valstybė esanti Lenkija. Čia autorius neišsiverčia be garbingos antikinės priešistorės. Lenkai, kaip ir kiti slavai, savo kalbą gavę iš graikų. Šalia laisvosios Lenkijos, Lietuvoje vyraujanti vergija. Čia pavaldiniai esą bejėgiai valdovo akivaizdoje. Jis juos parduodąs, užstatąs kam norįs. Be Lietuvos, tokia vergija siaučianti Turkijoje ir Maskvos valstybėje. Kad įrodytų vergiją Lietuvoje, jis pami-

ni Jogailos privilegiją, kuria šis dovanojo Lietuvą Lenkijai kaip nuosavą ir paveldėtą tėvoniją: *Terras Lituaniae, quas semper cum pleno dominio ac iure mero et mixto hactenus habuimus et habemus usque modo a progenitoribus nostris et ordine geniturae tamquam domini legitimi praedicto regno Poloniae incorporamus, incisceramus, appropriamus etc.* („Lietuvos žemes, kurias visuomet pilnoje savo valdžioje patys ir drauge su bažnyčia turėjome ir dabar turime, paveldėdami iš savo tėvų, kaip teisėti valdovai inkorporuojame, įjungiame ir priskiriame prie Lenkijos karalystės"). Iš tos privilegijos žodžių esą galima matyti, kad Lietuvos kunigaikštis yra despotas, o ne karalius, nes karalius, ypač lenkų, jokiu būdu taip negalįs kalbėti apie savo karalystę, kaip Jogaila kalba apie savo Lietuvą. Iš čia esą aišku, kad Lietuva, Maskvos Didžioji Kunigaikštystė ir kitos panašios valstybės yra taip skirtingos nuo Lenkijos, kaip vergija nuo laisvės. Taigi, jei Lietuva norinti išsivaduoti iš tos įgimtos vergijos, tesusidedanti su Lenkija, Lietuvos kunigaikštis teatsisakąs nuo paveldimų teisių į Lietuvą ir teperduodąs jas Lenkijai. S. Ožechovskis prieš kunigaikštystę argumentų rado religijoje, poteriuose, Demosteno kalbose. Svarbus įrodymas, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavaldiniai esą vergai, esantis tas, kad kunigaikštis neturi sau vyresnio valdovo. Lenkų karalius už save vyresnį asmenį turi — Gnezno arkivyskupą, kuris esąs karaliaus tėvas, o ne pavaldinys ir t. t.

Taigi tokios ir panašios politinės pažiūros ir priekaištai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinei sistemai sukėlė atsakymą —„Lenko pasikalbėjimą su lietuviu",— kurį, kaip žinome, organizavo Radvila Juodasis. Pirmiausia puolamas skaudžiausias Lietuvai priekaištas — vergija. Lietuvis įtikina lenką, kad S. Ožechovskis klysta, vadindamas lietuvius vergais dėl to, kad jie nenori unijos. Klaidinga esanti jo dialektika, nes ji remiasi sofizmu bei melu, lenkiška retorika, o ne dalyko esme. Jis klysta manydamas, kad Lietuva turi prisijungti prie Lenkijos. Bet jei Lietuva skirtinga nuo Lenkijos, tai kaip galima sujungti unijos ryšiais du priešingus dalykus. „Pasikalbėjimo" autorius pripažįsta, kad geriausia valstybės forma — karalystė, kurioje viešpatauja vienas žmogus, bet tik tada, kai tas valdovas ne tik turi karaliaus vardą, bet karalius yra iš esmės. Šią mintį jis paremia Senekos autoritetu. Lietuva nesanti dėl to vergė, kad ji kunigaikštystė, visai taip kaip Lenkija — ne visuomet buvo laisva, nors ji karalystė. Lietuvoje buvusi vergija, kol ji nepriėmusi krikščionybės. Be to, šio pasaulio laisvę turėjo ir gali turėti net stabmeldžių valstybės. Autorius kaltina lenkus, kad pas juos kyla erezijos, kurios paskui persimeta į Lietuvą, kad jie palaiko besaikę savivalę ir tuo kenkia valstybei. Čia jis remiasi Ciceronu, kuris nurodęs, kad tarnauti visų gerovei ir valstybei nėra vergija, o šventa pareiga. Tuo tarpu lenkai laisve pateisina savo tinginystę ir nenorą kovoti su totoriais. Tačiau tikroji laisvė yra labai naudinga valstybei. Tokia

laisvė yra kunigaikštystėje. Lietuviai visada ištikimai tarnavę savo valdovams ne kaip vergai, bet savo noru ir tame tarnavime matę savo laisvę. Lietuvis primena lenkui, kad jie labai prispaudę žemesniuosius luomus, o miestiečius ir valstiečius labiau niekiną negu nekrikščionis žydus. Toliau griaunamas S. Ožechovskio argumentas, kad Lietuvoje yra vergija dėl to, kad čia kunigaikštis gimsta. Lietuvis, remdamasis Aristoteliu, Platonu, Makiaveliu, daro išvadą, kad paveldimas ir tame krašte gimęs valdovas yra geresnis ir valstybei naudingesnis, negu svetimas ir iš kitur gautas. Kad geriau tuo įtikintų lenką, lietuvis pateikia Palemono legendą, pagal kurią išeina, kad lietuvių valdovai didžiai garbingi, o savo kilmę ir teises paveldėję iš savo senolių — romėnų. Šių valdovų genealogijoje vieta randama ir Radvilų giminei.

Vadinasi, romėniškoji lietuvių kilmės legenda yra priderinta prie Lietuvos kultūrinio bei politinio gyvenimo. Ir Mykolo Lietuvio veikale ji nėra tik sklidusių Europoje panašių legendų pakartojimas. Tai nauja jos versija forma bei turiniu ir skiriama aktualiems to meto vidaus ir tarptautiniams santykiams spręsti. Pirmiausia toji cezarinė legenda siekė patriotinių tikslų. Ji iškelia Lietuvą tarp kitų valstybių, aukštai vertina lietuvių kalbą, mitologiją, papročius, valdovus, ypač Cezario politinės doktrinos įgyvendintoją kunigaikštį Vytautą. Drauge lietuvių romėniškumas autoriui turėjo padėti spręsti ir kai kurias vidaus politinio bei kultūrinio gyvenimo problemas. Imperijos įkūrėjo Cezario, pradėjusio stiprią, o drauge ir demokratišką valdymo sistemą Romoje, jo pasekėjo Vytauto, tramdžiusio didikų savivalę, pavyzdžiai, autoriaus supratimu, turėjo palengvinti ir Lietuvos valdovui kovą su didikais XVI a. vidurio sąlygomis. Pavaizdavęs netinkamą jų gyvenimo būdą bei sugedusius papročius, jis užpildė visą neigiamą veikalo antitezės pusę. Tačiau Mykolo Lietuvio darbas, nepaisant tirštų tamsių spalvų ir hiperbolių, bendraisiais bruožais atspindėjo realią kovą, vykusią tarp didžiojo kunigaikščio ir įsigalėjusių ponų, be to, tos kovos sėkmė XVI a. pirmoje pusėje ir viduryje linko ne valdovo pusėn.

Kova su didikais ir Radvilų politika. Feodalinė diduomenė pradėjo ypačiai įsigalėti po Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero mirties (1492). Didžiojo kunigaikščio Aleksandro valdymo metu Ponų taryba jau pasiekė to, kad gavo nemaža teisių, kurios didžiojo kunigaikščio valdžią padarė visiškai priklausomą nuo jos. Didysis kunigaikštis pasižadėjo visokius nutarimus ir reikalavimus leisti tik su Ponų tarybos žinia, o be jos nieko netaisyti, nepakeisti ir nepanaikinti. Jiems buvo prižadėta neduoti aukštų pareigų ir dvarų jokiam svetimšaliui. Tuo jie apsidraudė nuo lenkų feodalų konkurencijos. Didysis kunigaikštis atsisakė teisės atiminėti iš jų pareigas ir dvarus. Ponų taryba pasirūpino privilegija, kad niekas iš nekilmingųjų negalėtų iškilti. Ji ėmėsi prižiūrėti visas didžiojo kunigaikščio ir valstybės pajamas bei išlaidas. Užsienio politikoje kunigaikštis prižadėjo Ponų tarybai plėsti kuni-

gaikštystės sienas į rusų žemes. Prie Žygimanto Senojo ši taryba tapo ne tik vykdomosios valdžios kontrolės organu, bet dar gavo kai kurių teisių ir įstatymų leidimo srityje. Taip didžiojo kunigaikščio valdžia tapo visiškai aprėžta. Be ponų žinios ir sutikimo jis negalėjo daryti jokio žymesnio valstybinio akto. Asmeninė didžiojo kunigaikščio valdžia buvo paversta tik feodalų (Ponų tarybos) valios reiškėja. Ponų taryba tokiu būdu pasidarė vyriausiu valdžios organu. Šie Lietuvos feodalai didikai, be didžiulių žemės plotų, užimdavo įvairias administracines vietas, nuo jų atstumdami kitus. (Tuo skundėsi ir Mykolas Lietuvis.) Jie buvo aukštieji didžiojo kunigaikščio valdininkai: vaivados, pilininkai, vietininkai, maršalkos, etmonai, kancleriai, dvarų valdytojai ir kt. Tuo pačiu metu iškilo ir atskirų ponų šeimos. Apie 1530 m. jos jau nustelbė galios netenkančių kunigaikščių namus. Jų šūkis „Lietuva lietuviams", tačiau praktiškai tai reiškė — „visa valdžia ponų rankose". Tarp 1530 ir 1540 metų žymiausias iš jų buvo Albertas Goštautas, o paskui, kaip ne kartą pažymėta, labai įsigalėjo Radvilos, Juodasis ir Rudasis.

Nuo XVI a. pradžios ėmė judėti ir bajorai. Šį bajorų judėjimą skatino lenkų visuomeninio gyvenimo praktika: ten bajorai (šlėkta) darė didelę įtaką valstybės reikalams. Didieji kunigaikščiai ėmė šaukti į seimus ne tik ponus, bet ir bajorus. Tačiau vis tiek sričių valdytojai ponai skyrė, kas iš pavieto bajorų turi atvykti į seimą. Ir toliau bajorus teisdavo ponai — vaivados, seniūnai, o ponus — tik didysis kunigaikštis. Tik nuo 1564 m. buvo vienas teismas ponams ir bajorams, o ligi tol bajorų padėtis buvo tokia, kokią ją nustatė kancleris Goštautas: „Mūsų nutarimai toli gražu kitaip daromi [negu lenkų.— *M. R.*], ir kas tik karaliaus didenybės ir ponų nutariama, mūsų bajorija turi tai vykdyti. Ir mes į savo seimus taip pat kviečiame bajoriją, neva dėl garbės, tačiau iš tikrųjų tam, kad kiekvienam iš jų būtų aišku, ką mes esame nutarę"[199]. Žinoma, bajorai tuo buvo nepatenkinti. Nepasitenkinimą labai didino tai, kad dėl didikų įsigalėjimo ir dėl jų politinės bei ekonominės įtakos susidarė prieštaravimas, pasiskirstant materialines gėrybes. Tas ekonominis prieštaravimas dalijo visuomenę į dvi dalis: iš vienos pusės — žmonės, paskendę dideliame skurde, iš kitos — prabangoje gyveną didikai. Žinoma, tai matė Mykolas Lietuvis ir už tai kritikavo didikus.

Kalbant apie Mykolo Lietuvio autorystę, buvo pažymėta, kad Radvilos savo įsigalėjimui naudojosi Lietuvos bajorų judėjimu ir jų nepasitenkinimu esama oligarchine santvarka. „Papročiai", kurie rekomendavo grąžinti senąją, „gerąją" tarnybinių bajorų sistemą, pradėtą Vytauto, kai už karinę tarnybą buvo duodama žemės ir valstiečių, faktiškai siūlė bajorams tarnauti savo aukščiausiai valdžiai — Radviloms. Radvilos tokiu atveju turėjo užimti didžiojo kunigaikščio vietą. Tokiais siekiais juos ir kaltindavo poli-

[199] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1. P. 141.

tiniai priešai. Matyt, šios pretenzijos Radviloms, ypač Mikalojui Juodajam, irgi nebuvo svetimos. Jo namuose buvo atsimenamos pastangos padaryti vieną šeimos narį Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu prieš šimtą metų, kai Vilniaus vaivados Goštauto grupuotė atsisakė paklusti Kazimierui Jogailaičiui ir reikalavo Lietuvai atskiro didžiojo kunigaikščio: tuo kunigaikščiu turėjo būti Radvila, Astiko sūnus [200].

Tačiau kaip suderinti teiginį, kad Mykolas Lietuvis palaiko Radvilas ir jų politiką, su ta griežta didikų kritika, su kuria jau esame susipažinę? Ji turėjo būti taikoma ir didikams Radviloms. Bet, pasirodo, čia prieštaravimo nėra: Radvilos dėl savo išskirtinės padėties buvo „virš kritikos". Jų neliečiamumą gerai iliustruoja tų didikų namų literatų raštai, pavyzdžiui, V. J. Agripos „Kalba" (1553), išleista Radvilos Juodojo brolio Jono mirties (1551) sukaktuvių proga. Šioje „Kalboje" kritikuojami didikai, kurie atsideda kauliukams ir per juos švaisto savo ir savo pavaldinių turtą. To lošimo padariniai būną labai sunkūs, nes, pritrūkę pinigų, tie turtų eikvotojai imą grobti, be jokio gailesčio prievartauti savo pavaldinius. Jo laikų žmonės esą liudininkai atvejų, kada dėl šitokių plėšikavimų kai kurių didikų žemėse kildavęs badas ir mirdavę žmonės su vaikais. Nesą abejonės, kad tokie didikai susilaukią sunkios bausmės. Autorius priekaištauja jiems, kad esą tamsūs, kad mokymąsi bei mokslą laiką negarbingu dalyku kilmingajam, turinčiam garantuotą pragyvenimą ir be mokslo. Taigi visos tos ydos, Agripos teigimu, nebuvusios būdingos nei velioniui Jonui Radvilai, nei visai jo šeimai [201].

Kalbamuoju atžvilgiu būdinga ir kito tų pačių Radvilų literato, minėto „Radiviliados" autoriaus J. Radvano pateikiamoji didikų kritika, turiniu labai primenanti „Papročius". J. Radvanas, panašiai kaip ir Mykolas Lietuvis, kalba apie totorių plėšikiškus puldinėjimus ir baisius jų padarinius rytiniams Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojams. Ten visų bajorų vardu griežtai kalbama prieš didikus (jauno bajoro, pabėgusio iš totorių nelaisvės ir atvykusio įspėti apie gresiantį pavojų, epizodas).

Panašumas visa to, ką kalba J. Radvanas ir Mykolas Lietuvis apie totorius ir apie didikus, leidžia spręsti, kad taip kaip „Radiviliadoje" „Papročiuose" didikų kritika turėjo neliesti Radvilų namų. Ji tik turėjo reikšti, kad Radvilos stengiasi labiau stiprinti savo politinę įtaką ir valdžią, nustumti galimus konkurentus, palankumo ir paramos ieškant bajorų „tautoje", kuri XVI a. viduryje ėmė reikšti vis didesnes pretenzijas į valstybės valdymą. Drauge tai rodo, kad Radvilos dėl bajorijos kovoja ir su lenkais, kurie, siūlydami savąsias šlėktiškąsias privilegijas, viliojo Lietuvos vidutiniąją bajoriją į savo pusę. Tuo jie siekė didinti savo įtaką

[200] Dundulis B. Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV a. V., 1968. P. 243.
[201] Plačiau žr.: Ročka M. V. J. Agripa — kultūros veikėjas ir literatas // Literatūra. 1967. T. 10. P. 45—68.

Kunigaikštystės ekonominiam, politiniam ir kultūriniam gyvenimui ir rengti naują uniją.

Pirmojo Lietuvos Statuto kritika. Mykolas Lietuvis savo darbe gana plačiai kritikuoja tą teisės ir teisingumo padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kuri susiklostė, įgyvendinus didikų reikalus ginantį Lietuvos Statutą (1529). Mat ir patvirtinus tą teisės sąvadą, žymieji didikai, remdamiesi ydingu papročiu *(ambigua consuetudine),* taiką įstatymus tik savo naudai. Pasak Mykolo Lietuvio, teismai pasidarę didikų teismais. Todėl joks kitas žmogus juose negalįs rasti apsaugos. Vargšas ir silpnas žmogus nieko negali padaryti savo apsigynimui, nes galingasis priklauso kitam teismui, į kurį jį pašaukti nelengva. Didikai net slopina galimybę neteisybės atvejais kreiptis į aukštesnes instancijas, į kunigaikštį, grasindami didžiule bausme, kaip tai nustatyta Lietuvos Statute (VI skyrius. I skirsnis). Mat ten pasakyta, kad kiekvienas, kuris nepatenkintas teismo sprendimu, gali apeliuoti į vaivadą, iš vaivados — į seimą, tačiau jei toji apeliacija pripažįstama nepagrįsta, ieškovas turėdavo sumokėti 12 kapų grašių baudos. Mykolas Lietuvis su užuojauta pažymi, kad Lietuvoje kaip niekur kitur skriaudžiami „mūsų pačių tautos ir tikėjimo žmonės, našlaičiai, beturčiai, netekę laisvės dėl santuokos su vergėmis". Valdžia tiek esą piktnaudžiaujama, kad visur — kiekviename kaime ir miestelyje *(per omnes vicos, villas)* — žmonės teisiami mirčiai (VI fragmentas). Neteisingai elgiamasi ir žmogžudystės atveju, kai pralietas kraujas ne krauju nuplaunamas, o atsiperkama pinigais su dešimtąja dalimi teisėjo naudai. Iš tikrųjų 1529 m. Lietuvos Statute buvo nustatyta tokios galvos baudos žmogaus nužudymo atveju: 1) už šlėktos galvą reikėdavo mokėti 100 kapų grašių giminaičiams, kitą 100 kapų grašių į valdovo iždą, 2) už raitininko ir drevininko galvą — atitinkamai 12 ilgųjų rublių grašių ir 8 rublius grašių, 3) už amatininko galvą — 12 rublių grašių, 4) už tijūnų, pristovų, urėdininkų galvas — 12 rublių grašių, 5) už prastų žmonių ir bernų galvas, būtent, už prievolinį žmogų — 10 kapų grašių, už nelaisvąjį berną — 5 kapas grašių [202]. Tai tokia neteisybė esanti Lietuvos teismuose. Teisingai tuo atžvilgiu elgiamasi totorių ir maskvėnų teismuose, kur jokiam valdininkui neleidžiama žudyti žmogaus, nors ir aiškus būtų jo nusikaltimas. Tik sostinės teisėjams suteikta tokia galia (VI fragmentas).

Plačiausiai Mykolas Lietuvis sustoja prie to fakto, kad Lietuvos Statutas teismus pavertė didikų pasipelnymo vieta. Mat Statutas įpareigojo teismo tarnautojus žiūrėti kunigaikščio „baudų ir taip pat kitų baudų ir savųjų ponų pajamų" [203]. Tokių nuostatų skatinami, teismo tarnautojai kunigaikštystės teismus pavertė atviro plėšikavimo vieta, kur viskas, netgi žmogaus gyvybė, buvo ver-

[202] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1. P. 140.
[203] Ten pat. P. 139.

tinama pinigais ir dovanomis. Apskritai vaizdai, kuriuos pateikia Mykolas Lietuvis apie savo krašto teismus, šalia totorių nelaisvės vaizdų, vieni iš ryškiausių visame darbe. Pažvelkime į keletą jų (IV fragmentas; čia ir toliau — *M. R.* vert.):

„Pas mus teisėjas ima dešimtą dalį nuo daikto, dėl kurio teisiamasi, net iš nekalto ieškovo; tai atlyginimas teisėjui, vadinamas „peresudu“: jis turi būti sumokėtas čia pat teisme. Kai bylinėjamasi dėl visai menko žemės sklypelio, teisėjui reikia duoti ne dešimtą dalį, bet šimtą grašių, nors ginčo objektas ir nebūtų tiek vertas. Jei ginčijamasis daiktas vertas daugiau kaip šimtą grašių, tada teisėjas visada ima dešimtąją dalį vertės viso turto, dėl kurio bylinėjamasi“.

Veiksmažodį „ima“ *(capit)* rašytojas kartoja keletą kartų:

„Asmeninio įžeidimo ar smurto bylose, nors ir prasimanytos jos būtų, teisėjas ima iš kaltinamojo pabaudos tiek, kiek priteisia kaltintojui, o kaltintojo, net ir aiškaus šmeižiko, naudai priteisia būtinai, nes ir jis pats gauna tiek pat pelno; todėl ir už menką įžeidimą vyrui jis priteisia dvidešimt kapų grašių, moteriai — keturiasdešimt. Už daiktinius nuostolius, kokius tik šmeižikas melaginga priesaika bepatvirtintų, priteisia po šimtą ar tūkstantį kapų grašių, nors visas jo turtas būtų nevertas nė vienos kapos“.

„Teisėjas ima dešimtines ir už sandėrių bei sutarčių tvirtinimą. O kriminalinėse bylose jis paima ne dešimtinę, o viską, ką tik jis nutveria pas ką nors buvus pavogta ar iš plėšiko atimta. Šis jo pelnas vadinasi *lice*. Tokiu atveju, kai pavogtąjį daiktą, esantį pas vagį arba pas jo kaltės įrodytoją, reikia perduoti kitam teisėjui, tai sumą, lygią visai daikto vertei, paima jau pirmasis teisėjas. Tuo būdu pas mus žmogus, ieškąs savo pavogto daikto, valdininkų naudai turi išleisti daugiau, negu vertas pats daiktas. Todėl daugelis žmonių nedrįsta bylinėtis net tokiu atveju, kai iš po jo akių vogte nuvaro ar jėga pagrobia jų darbinius gyvulius“.

„Pas mus teismo pirmininkas,— rašo toliau Mykolas Lietuvis,— be nusikaltimo mokesčio, ima dar 12 grašių už tą galviją, kurį kas nors pagrobia ar, apšaukęs jį paklydusiu, nutempia į teismo tvartą. Panašiai ir iš žmogaus išspaudžia tiek pat grašių, net be jokios kaltės įgrūdęs į kalėjimą, aiškindamas, kad tie mokesčiai pagal įstatymą priklauso jam už jo laikymą kalėjime lygiai taip, kaip ano gyvulio tvarte“.

„Ėmimo“ aistra persiėmęs ne tik teismo pirmininkas, bet ir jo tarnautojai:

Ir tas teisėjo tarnautojas, kuris vykdo nuosprendžius, ima dešimtinę nuo ginčijamo daikto ir net tokiu atveju, kai teismo svarstymo visai nereikalinga. Jis pasiima dešimtinę nuo skolos, paskolos ar patikėto turto, jei jis tik prisilies prie to dalyko, nors reikalas ir taip būtų aiškus ir neginčijamas.

Ir teismo raštininkas beveik dešimtinę paima už parengiamuosius raštus ir už bet kokį patarnavimą reikalauja atlyginimo: už vieną tik antspaudą pašaukti į vieno grašio bylą jis pareikalauja

keturių grašių. Kad kainos toje prekyboje būtų dar didesnės, būtinai reikalaujama, kad šaukimas būtų dvigubas, būtent, jis turi būti antspauduotas ir dar vyresniojo raštininko ranka pasirašytas. Todėl kartais kaltininkas pirmiau negu sutvarkomi visi popieriai, ypač kai raštininkas yra užsiėmęs kitais reikalais, pasprunka, negavęs šaukimo, nes jiems įgimtas noras bėgti nuo teismo".

„Ima taip pat ir kitas teisėjo tarnautojas — vižas,— būtent, tas, kuris turi pranešti kaltininkui teismo dieną. Jei jis tarnauja pas vaivadą, tai, nors būtų ir mažiausia byla, paims penkiasdešimt grašių; jei pas jo pavaduotoją — 30, jei nuo karaliaus ateina ar bent tokį nuduoda — šimtą grašių. Ima tiek pat, t. y. 100 arba 50, ar bent 30 grašių, vadinamasis diečkus, kuris sulaiko kaltininką ir su šaukimu veda į teismą".

„Tiek pat grobia [*rapit.—M. R.*] ir tas teismo bendradarbis, kuris, prasidėjus bylai, siunčiamas iškviesti į teismą liudininkus bei apklausti juos, laukui ar pievai, svetimų gyvulių išmindžiotai ar išganytai, apžiūrėti arba kitam kokiam nors mažesniam nuostoliui nustatyti. Jei vargšas tiek pinigų neturės, tai jis atima iš jo gyvulius".

„Papročių" autorius labai pasipiktinęs ir tuo, kad tokiuose teismuose įsigalėjęs melagingas liudijimas, taip pat kaltininkui duodamas ilgas ramybės laikotarpis. Liudininkais galį būti visi ir visose bylose, išskyrus ežių bylas, ir jais visiškai pasitikima be priesaikos, nors būna atvejų, kad tie asmenys gyvena ir pelnosi iš melagingo liudijimo. Viešųjų knygų užregistruoti pardavimams ir kitiems reikalams nesą, esančios tik privačios knygos. Kaltininkas, nors ir visiškai aišku bus, kad jis pagrobė svetimus daiktus, į teismą pašaukiamas ne anksčiau, kaip po mėnesio laiko nuo šaukimo įteikimo. Taigi Mykolas Lietuvis daro išvadą: „jei pagrobs man darbinį gyvulį, vertą 50 ar 100 grašių, pačiu patogiausiu žemės darbų metu, aš negaliu pagrobėjo pašaukti į teismą tol, kol teismo tarnautojui, kuris turi jį pašaukti, nesumokėsiu tiek, kokia yra pagrobtojo daikto vertė, nors paskui ne tik nepadengsiu išlaidų, bet ir kaltininką dėl pagrobtojo daikto patraukti į teismą galėsiu tik po viso mėnesio pertraukos. Todėl nuskriaustasis žmogus arba viską palieka grobikui, arba susigrąžina, prilygdamas aną jėga ar apgaule".

Taigi, pasak Mykolo Lietuvio, Lietuvos teismuose nuo ginčijamo daikto imamos triskart dešimtinės ir dargi dvigubos. Todėl teisėjas pasidaro savo bylos teisėjas ir, lyg kabliu su masalu pagautas *(velut hamo escam habente captus)*, yra traukiamas kiekvienu atveju pasmerkti, nors būtų ir neaiški abiejų pusių juridinė padėtis. Teisme nuskriaustasis nieko nelaimės, tik viso savo turto neteks, jei jis pamėgins ieškoti teisybės. Todėl, kreipdamasis į kunigaikštį, jis sušunka: „Štai, šviesusis kunigaikšti, koks tavo tėvonijoje teisingumas, atiduodąs kiekvienam, kas jam priklauso, štai šventosios teisės!".

Tad kokie turi būti, Mykolo Lietuvio nuomone, teismai Lietuvoje?

Pirmiausia, teismas neturi būti privatus ir priklausyti nuo vieno asmens: jis turi būti valstybės įstaiga. Toks rašytojo reikalavimas aiškėja iš tų žodžių, kuriuos jis taiko maskviečių bei totorių teisingumui ir teismams aptarti: „Pas mūsų kaimynus totorius ir maskvėnus visų didikų bei kilmingųjų pavaldinius tiek civilinėse, tiek kriminalinėse bylose teisia ne koks nors privatus asmuo, bet valstybės nustatyta tvarka paskirtas valdžios žmogus ir toks, kuris yra blaivus ir kuris drauge su visais gyvena. Tačiau mūsiškiai teisia kiekvienas kas sau, net būdami girti, pašalinę advokatus bei liudininkus. Todėl jie gali daryti, ką tiktai nori". Kai teismas privatus, negalima esą išnaikinti grobimų ir vagysčių, nes kartais nusikaltėlis teisti vedamas pas tokį teisėją, kurio naudai jis nešė pavogtuosius daiktus. Kai teismas priklauso nuo atskiro asmens, neįmanoma panaikinti ir tų mirties nuosprendžių, apie kuriuos kalbėta ir kurių tiek daug Lietuvos kaimų ir miestelių teismuose. Kai teismas privatus, negalima atsisakyti dovanų sistemos. Tik centralizuota ir suvalstybinta teisingumo sistema gali palaikyti tinkamą tvarką kunigaikštystėje.

Kaip tik taip organizuota teismų sistema pas totorius ir maskvėnus. Totoriai „šventai užlaiko pas save taiką ir teisingumą" (I fragmentas). Teisėjams kadijams paklūstą visi, išskyrus tik „chaną [204]. Panaši teismų sistema buvusi ir Maskvoje, tik su tuo skirtumu, kad čia teisėjai buvę ne dvasiškiai, o pasauliečiai, caro skiriami tarnautojai. Iš tikrųjų, nuo 1549 m. dvarininkų ir jų valstiečių teismai formaliai priklausė pačiam carui, faktiškai teismines funkcijas vykdė arba kai kurie Maskvos „prikazai", arba specialiai skiriami teisėjai, vadinamieji „dannyje sudji". Tie teisėjai, kaip ir prikazų atstovai, buvo ne renkami, o skiriami centrinės valdžios. Jie gaudavo ir pastovią algą.

---

[204] Apie teismų tvarką Totoriuose plačiau pasakoja buvęs Kryme pasiuntinių Martynas Broniovijus traktate „Tartaria": *Ius vel iustitia Mahometica lege apud Tartaros administratur in civitatibus vel oppidis Chani et reliquorum Soltanorum. Presbyterii Cadii vel iudices in pagis; Begi vel praefecti, qui iniurias particulares audiunt et decidunt, perpetui habentur. Verum tamen capitis, sanguinis, furti, quas criminales, fundi, quas civiles seu officii causas nos dicimus, Chanus ipse cum consiliariis suis decernit... Universis enim semper ad illum aditus patet... Principes suos deorum loco ipsi adorant et venerantur.* („Teisė arba teisingumas Mahometo įstatymu Totoriuose palaikomas chano bei likusių sultonų miestuose ir miesteliuose. Presbiteriai kadijai, arba teisėjai kaimuose, ir bekai, arba prefektai, kurie atskirus nusižengimo įstatymui atvejus išklauso ir išsprendžia, būna nuolatiniai. Tačiau galvos, kraujo, vagystės (mūsiškės kriminalinės bylos) ir dvaro (civilinės, arba tarnybos) bylas patsai chanas su savaisiais patarėjais išsprendžia... Visiems pas jį visuomet atviros durys... Savus valdovus jie garbina kaip dievus".— *S. N.* vert.). Be to, autorius mini, kad chano dvare esama visiškai saugu, niekas nenešioja nei kardo, nei lanko; plėšikų nesą, tik arkliavagių pasitaiką.— Cit. pagal: Russia seu Moscovia itemque Tartaria, commentario topographico illustratae. Lugduni Batavorum, 1630. P. 303—304.

Palaikydamas centralizuotą teismų sistemą, Mykolas Lietuvis pasisako ir prieš vaivadų teismus, veikiančius Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vaivadoms jis pripažįsta tik „karo vadų" funkcijas. Prie visa to prisidedanti toji blogybė, kad vaivados teismą vykdo ne pastoviose vietose. Todėl neretas esąs atvejis, kad nuskriaustasis, ieškodamas teisybės, turi keliauti daugiau kaip penkiasdešimt mylių. „Tad eina vargšai žmonės nuo Žemaičių krašto, nuo Livonijos iki Mazovijos ir Maskvos sienų, vaikydamiesi jiems pagal įstatymą reikalingą teisėją". Padėties nepataiso ir tai, kad vaivados turi pavaduotojus, nes „jie, būdami lygiai taip pat susirūpinę kūno malonumais, paprastai teismo posėdžius daro triukšmingai puotaudami. Nors ir mažai jis nusimano teismo reikaluose, bet užtat moka uoliai išspausti savo naudai „peresudą" (IV fragmentas).

Girdamas Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės teismus, „Papročių" autorius turi prieš akis Ivano IV reformas. Kaip labai jis įsitikinęs jo pertvarkymų teisingumu, matyti ir iš to, kad nepeikia kai kurių teisminių priemonių, kurios kritiškai buvo vertinamos ano meto žmonių. Tai pasakytina apie garsųjį *„pole"* — dvikovą, kurioje turėdavo susikauti kaltinamasis su kaltintoju. Toji dvikova ligi XVI a. vidurio būdavo Maskvos teismuose. Prieš ją jau XV a. pradžioje pasisakė metropolitas Fotijus, paskui Maksimas Graikas. I. Peresvetovas siūlė kitą dvikovos formą, kuri buvo nė kiek ne geresnė, būtent, kad besibylinėją žmonės nuogi tamsoje ieškotų skustuvo, ir tas, kuris ras jį pirmas, turės teisę papjauti kitą. Praktika, leidžianti vietoje savęs paimti profesionalų kovotoją, sudarė palankesnes sąlygas turtingiesiems. Mykolas Lietuvis *„pole"* pateisina dėl to, kad tuo būdu valdovo dvaras būdavęs apsaugojamas nuo skundų; be to, žinojimas, kad kiekvienas gali būti pašauktas į tokį teismą, mažindavęs skriaudas.

Taigi aiškiai matyti, kad Mykolas Lietuvis laikosi nuomonės, jog Lietuvos didikų papročiai, kurių pagrindu esąs sudarytas „Lietuvos Statutas", netinka palaikyti teisėtumą valstybėje. Dėl didikų, sutelkusių valdžią savo rankose, gobšumo bei savivalės įsigalėjęs visiškas neteisėtumas bei netvarka. Mykolas Lietuvis mano, jog pirmąjį „Lietuvos Statutą" reikia perredaguoti.

Kad „Lietuvos Statutas" taisytinas, tuo metu skelbė ne vienas Mykolas Lietuvis. Faktiškai prieš jį XVI a. viduryje tiesiog kilo kova. Teismais ir teisingumo stoka labai buvo skundžiamasi 1547 m. Vilniaus seime. Bajorai prašė didįjį kunigaikštį Žygimantą Augustą įsteigti jų renkamus pavietų teismus, kuriuose būtų lygios didikų ir bajorų teisės. Jau anksčiau, 1544 m., panašių reikalavimų buvo kelta Brastos seime. Bet tie bajorų reikalavimai buvo atmesti. Ponų taryba atkakliai laikėsi senųjų teisių ir teismų. Suprantama, jie nenorėjo bajorų renkamų teismų, nes tada privilegijos ir nauda iš teismų būtų tekusios beįsigalinčiai „šlėktos tautai". Panašiai, kaip pavaizduota Mykolo Lietuvio raštuose, buvo reiškiamas viešas nepasitenkinimas teismo mokesčiais. Kaip

buvo domimasi, pavyzdžiui, žinomuoju „peresudu“, matyti iš to, kad, dar prieš patvirtinant pilną antrosios Statuto redakcijos tekstą, Žygimantas Augustas prieš savo ir savo patarėjų valią buvo priverstas sumažinti jo dydį. Tas teismo mokestis, imamas dešimtinės forma, 1551 m. buvo jau dvigubai sumažintas. Taip pat buvo sumažinti mokesčiai ir kitiems teismo tarnautojams, pavyzdžiui, minėtam *„vižui“*. Kaip žinoma, kova tarp didikų ir bajorų teisės srityje baigėsi pastarųjų naudai. Tos pergalės aiškus liudininkas yra 1566 m. Lietuvos Statutas [205].

Bet Mykolo Lietuvio pozicija teismų reikaluose vis dėlto nesutampa su prolenkiškos, „aukso laisvių“ siekiančios šlėktos pažiūromis. Jau pastebėjome, kad, jo nuomone, ne bajoriški pavietų teismai galės palaikyti tvarką bei teisingumą valstybėje, bet tik tokios teismų institucijos, kurios priklausytų centralizuotai valdžiai ir neapibrėžtos galios valdovui.

Prekyba ir valdovas. Stipraus ir reikšmingo valstybės valdovo vaidmuo iškyla ir Mykolo Lietuvio samprotavimuose prekybos reikalais. Jis kalba apie visokių žaliavų gausumą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kur savo krašto ir užsienio pirkliai gali gauti kiek tik geidžia. Tačiau „Papročiuose“ plačiausiai kalbama apie rytines Kunigaikštystės sritis, ypač apie turtingąjį Kijevą (IX fragmentas). Žinoma, ne be pagrindo. Miestai prie Dnepro nuo senų laikų buvo turtingi, ypač Kijevas, kuris visų kelių susikirtime ir jungė Pabaltijį su Juodąja jūra. Sausumos keliu per jį ėjo Azijos ir Vakarų Europos prekyba. Ir pagal Mykolą Lietuvį Kijevas esąs taip derlingų ir taip lengvai įdirbamų laukų savininkas, kad dirvos, vos vieną kartą pora jaučių išartos, duodančios didžiausius derlius. Net ir nearti laukai išauginą tokių augalų, kurie teikią maistą žmonėms savo šaknimis bei stiebais. Čia augą medžių, vedančių įvairių puikių vaisių. Esą išvedami tokie vynmedžiai, kurių uogos labai skiriasi nuo laukinių ir kurių kekės labai didelės. Laukinės vynuogės čia augančios be jokios priežiūros upės atkrantėse. Ąžuolai, skroblai, kurie nuo senumo pilni drevių, gausiai turį bičių ir nepaprastai gražios spalvos ir malonaus kvapo medaus.

Miškuose ir laukuose esanti tokia daugybė žvėrių, kad stumbrus, laukinius arklius, elnius žmonės medžioją tik dėl kailių, o jų mėsą, kadangi jos turį labai daug, išmetą, išskyrus riebesniąsias nugaros dalis. Briedžių, šernų jie visai nevertiną. Stirnų tokia didelė daugybė, kad kiekvienas kaimietis, kai žiemą iš stepių jos perbėga į miškus, o vasarą iš miškų į stepes, užmušąs ligi tūkstančio. Upių krantuose gyveną daug bebrų. Ir paukščių esanti tokia nuostabi daugybė, kad vaikai pavasarį prisirenką pilnas valtis laukinių ančių, žąsų, gervių, gulbių kiaušinių, o vėliau ir jų jauniklių prisikemšą pilnus gardus. Ereliukus jie laiką savo inkiluose dėl plunksnų strėlėms. Šunis jie maitiną žvėrių mėsa, taip

[205] Lappo J. 1588 metų Lietuvos Statutas. K., 1934. T. 1. P. 11, 14.

pat žuvimis, nes iš jūros į upių gėluosius vandenis pasikelianti neįtikėtina daugybė sturių ir kitų didelių žuvų, taip kad upės nuo jų knibždėte knibždančios. Todėl kai kurios upės vadinamos auksinėmis, ypač Pripetė. Joje vienoje vietoje netoli Mozyriaus, ten kur įteka upelis Turas ir kur susikaupia iš šaltinių daug šviežio vandens, kiekvienais metais kovo mėnesio pradžioje susirenkąs toks žuvų gausumas, kad mesta į jas ietis įstringa ir stovi stačia, lyg į žemę būtų įbesta. Autorius pažymi, jog ir jis pats tuo netikėtų, jei savo akimis nebūtų matęs, kaip užsienio pirkliai, kurie ta proga ten kasmet suvažiuoją, be sustojimo semte sėmę žuvis ir per vieną dieną prikrovę su kaupu apie tūkstantį vežimų.

Toliau Mykolas Lietuvis rašo, kad į Kijevą visomis upėmis esanti plukdoma žuvis, mėsa, kailiai, medus, taip pat druska iš Taurikos valkų, vadinamų Kačibejevu, kur už dešimt strėlių galima nusipirkti pilną laivą druskos. Autorius gana plačiai sustoja ties tuo faktu, kad Kijevas svarbus miestas palaikyti prekybai su Rytais. „Iš tikrųjų,— sako jis,— nėra saugesnio, tiesesnio ir labiausiai išmėginto kelio už tą, kuris veda nuo Juodosios jūros uosto, minėtojo miesto Kafa per Taurikos vartus į žinomą persikėlimo per Dneprą vietą Tovanę ir iš čia stepėmis į Kijevą. Tuo keliu vyksta pirkliai iš Azijos, Persijos, Indijos, Arabijos, Sirijos į tokius Šiaurės kraštus, kaip Moskovija, Pskovas, Naugardas, Švedija, Danija, gabendami ten brangakmenius, gryno šilko drabužius, aukso gijomis austų audinių, smilkalų, kvapniųjų rūkalų, šafrano vandens, pipirų ir kitokių kvapniųjų prieskonių. Tai senas ir giliai pramintas takas ir todėl mėgsta juo atvykti į mūsų kraštus dažnai ir daug užsienio pirklių, sudariusių ne retai tūkstantinius žmonių būrius, vadinamus „karavanais“; jie lydi daugybę su kaupu prikrautų vežimų ir apkabinėtų punduliais kupranugarių“. Palyginti dar ne taip seniai, prieš turkams paimant Konstantinopolį, Bizantija palaikė pastovius prekybinius ryšius su šiaurinės Juodosios jūros pakrantės uostais. Čia kaupėsi žaliava, gabenama į Bizantiją iš „barbariškų“ tautų, taip pat fabrikatai ir graikų egzotiškos prekės. Iš čia eidavo karavanai į Rusią, Lietuvą ir kitus kraštus. Nors ir susilpnėję, tie ryšiai nenutrūko ir po turkų įsigalėjimo, nes būdavo gaunama abipusė nauda. Mykolas Lietuvis taip kalba apie Rytų prekybos naudą Kijevo miesto gyventojams: „Tokioms aplinkybėms esant, daug pelnosi Kijevo gyventojai: vaivados, muitininkai, pirkliai, pinigų keitėjai, laivų savininkai, vežėjai, pardavėjai, smuklininkai“. Jie esą pertekę brangiais daiktais — šilkais, brangakmeniais, sabalų ir kitokių žvėrių kailiais, kvapniaisiais prieskoniais. Jis pats savo akimis įsitikinęs, kad „ten šilkas pigesnis už linų drobę Vilniuje, o pipirai — už druską“. Kaip tik dėl to turtingumo ir gėrybių gausumo „Papročių“ autorius kaltina Lietuvos valdančius žmones, kad jie nevertiną šitokio svarbaus miesto bei pilies ir jį, kaip ir kitus tokius miestus, netinkamai prižiūrį.

Kaip turi būti vertinamos tokios svarbios prekybai vietos, rašytojas iliustruoja jam įprastais senais „geraisiais“ Žygimanto Augusto protėvių, visų pirma Vytauto, pavyzdžiais: „Taigi tie karavanai mokėdavo gerus muitus jūsų didybės tėvams, persikeldami per Dneprą prie Tovanės. Ten dar ir šiandien tebestovi sveikas akmeninis skliautuotas pastatas, kurį ir mūsiškiai, ir Taurikos gyventojai, ir graikai vadina „Vytauto muitine“ ir sako, kad ten buvęs nuolatinis didžiojo Lietuvos kunigaikščio muitininkas, kuris rinkdavo iš pirklių muitus“.

Mykolas Lietuvis taip pat pažymi tą faktą, kad seniau didysis kunigaikštis ir jo tarnautojai tvarkydavo prekybą su užsieniu, prekių įvežimą reguliuodavo specialiais įstatymais, numatančiais iš įvežamų prekių gauti ne tik ūkinę naudą, bet ir apsaugoti, kad tasai importas nekenktų Kunigaikštystės gyventojų geriems papročiams: „Jei kuris nors pirklys jų [t. y. muitų — *M. R.*] nesumokėdavo arba būdavo nutveriamas nesilaikęs viešojo padorumo, jis būdavo nubaudžiamas, Kijeve konfiskavus jo turtą. Tas įstatymas, vadinamas *„ossmmičestvo“* vardu, buvo išleistas suvaržyti saracėniškam gašlumui ir galiojo keletą šimtmečių, tačiau paskutiniu metu buvo pradėta jo nebepaisyti“.

Taigi iš išlikusio „Papročių“ teksto matyti, kad Mykolas Lietuvis laikėsi nuomonės, jog prekyba apskritai ir prekyba su Rytais labai naudinga, bet ji turi priklausyti ir teikti naudos ne atskiriems asmenims, bet valstybei, jos valdovui. Tuo tikslu valdovas visapusiškai turi palaikyti miestus ir miestiečius, kaip buvo daroma prieš įsigalint didikams prekybos reikaluose.

Didieji kunigaikščiai jau nuo XIV a. įvairiais būdais globojo prekybininkus ir amatininkus miestuose, palaikė jų organizacijas, teikė įvairias lengvatas ir teises. Tos privilegijos padėjo plėstis prekybai ir augti miestams. Antrojoje XIV a. pusėje, kai kunigaikštis Algirdas išplėtė kunigaikštystės ribas į Pietus ir į Rytus, Vilnius augo ir turtėjo iš prekybos su Ukraina ir Rytų kraštais. Prekyba su Rytais dar sustiprėjo Vytauto laikais; apie tai užsimena ir Mykolas Lietuvis.

Būdinga, kad visos svarbiosios privilegijos miestiečiams būdavo teikiamos tuo metu, kai kunigaikštis kovodavo dėl valdžios. Vilnius, kaip žymus ekonominis centras ir valstybės sostinė, nebuvo pasyvus savo meto politinėje kovoje ir už tai iš kunigaikščio gaudavo atpildą teisių ir privilegijų išplėtimo forma. Prekybininkai ir miestiečiai buvo suinteresuoti, kad krašte būtų ramu, nekiltų vidinių karų ir susidarytų palankios sąlygos prekybai. Didysis kunigaikštis taip pat siekė suvienyti žemes ir panaikinti nesutarimų šaltinį — valstybinį susiskaldymą. Taigi kunigaikščio, miestiečių ir pirklių interesai sutapo.

Didžiojo kunigaikščio ir miestiečių interesai sutapdavo iš dalies ir su valstiečių priešinimusi naujoms išnaudojimo formoms. Vienas iš veiksmingiausių baudžiauninkų pasipriešinimo būdų buvo pabėgimas nuo dvarininko. Daugelis jų pabėgdavo į miestus, kur

rasdavo palyginti didesnę laisvę. Tačiau ponai jų ieškodavo ir jėga versdavo grįžti į kaimą. Šitokie ponų veiksmai tiesiogiai liesdavo valstybės iždo interesus: didėjant miestų gyventojų skaičiui, augdavo miestų pajamos, o kartu ir valstybės kasos įplaukos. Dėl to valdovai valstiečių atžvilgiu teikdavo miestams privilegijų, pavyzdžiui, 1538 m. privilegija buvo draudžiama grąžinti į kaimą Vilniaus mieste šešerius metus išgyvenusius žmones.

Mykolas Lietuvis taip pat kalba apie pabėgimus į miestus ir tokį elgesį laiko teigiamu dalyku. Turėdamas prieš akis Kijevą, laimingą bei garsų miestą su dideliu skaičiumi žmonių, suplaukiančių ten iš daugelio kitų miestų ir dar labiau iš kaimų prie Dnepro ir kitų į jį įtekančių upių, giria jo gyventojus dėl to, kad jie jau nuo vaikystės pripranta plaukioti, keliauti laivais, žuvauti, medžioti. Kai kurie iš jų čion atvyksta bėgdami nuo žiauraus šeimininko, kiti iš vergijos ar iš darbų, dar kiti vengdami bausmės ar spaudžiami skolos, arba tiesiog ieškodami geresnio uždarbio ar lengvesnio gyvenimo, ypač pavasarį. Išbandę tuos malonumus, kuriuos teikia Kijevas ir žemiau jo esą miestai, jie jau niekados negrįžtą pas savuosius. Kaip tik čia esą galima rasti ir gerų karių.

Taigi matyti, kad autorius, palaikydamas didžiojo kunigaikščio, miestiečių, iš dalies valstiečių interesus ir savo mintimis sudarydamas opoziciją didikams, turi prieš akis buvusią neseną ūkinę sanklodą, kai svarbiausią vaidmenį turėjo didysis kunigaikštis. Jis reikalauja „senovės" ir „senųjų gerųjų" papročių prekyboje [206]. Tačiau prekybą, ypač su Rytais, skatino ir „nauji" papročiai, susiję su tarptautinės prekybos reikalais. Lietuvos miestai XVI a. prekiavo ne tik viduje, bet ir su užsieniu: su Krymu, Maskva, Lenkija, Prūsija, Silezija, Vengrija. Atradus kelią į Ameriką, Vakarų Europoje labai pagyvėjo prekyba, augo miestai, kilo pramonė. Todėl labai padidėjo žemės ūkio produktų ir įvairių žaliavų paklausa. Jūros laivų statyba reikalavo linų bei kanapių pluošto, miško medžiagos. Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI a. gausiai buvo išvežama miško medžiaga, grūdai, vaškas, medus, apyniai, degutas, derva, kailiai, gyvulių odos, patys gyvuliai, pelenai ir kitos žaliavos. Iš Vakarų Europos į Lietuvą įveždavo gelumbę, medvilnę, drobę, įvairius geležies dirbinius, vario, plieno daiktus, arklių pakinktus, stiklą, cukrų, šaknis, druską, pipirus, papuošalus ir pan. Tos prekės buvo naudojamos dažniausiai praturtėjusių feodalų, pirklių ir kitų turtingųjų, tačiau jos buvo neprieinamos valstiečiams, amatininkams, miesto varguomenei.

Tais požiūriais — kaip didžiulį žaliavų šaltinį ir kelią importuoti prekių — Mykolas Lietuvis giria Kijevo žemes. Betgi „Pa-

[206] Žinoma, didžiausias toje „senovėje" pavyzdys buvo Vytautas, kuris savo, kaip kunigaikščio, iždo įplaukas didino sričių valdymo reforma, imdamas kontribucijas po pasisekusių žygių, užmegzdamas ryšius su pirkliais. Apskritai Vytautas buvo turtingiausias iš visų Europos monarchų. Žr.: Lappo J. Istorinė Vytauto reikšmė // Praeitis, 1933. T. 2. P. 41—42.

pročių“ autorių tiek daug dėmesio skirti prekybai su Rytais skatino ir ta aplinkybė, kad tuo metu kelių į Rytus buvo intensyviai ieškoma per Šiaurės kraštus. Mat tiesioginis kelias į Indiją buvo blokuotas turkų, įsigalėjusių Viduržemio jūros rytiniame baseine, Juodojoje jūroje ir Artimųjų Rytų teritorijoje. Reikėjo ieškoti naujų kelių. Jų ir buvo ieškoma. Tais tikslais XV a. gale ir XVI a. pradžioje Šiaurės kraštus pasiekdavo Italijos pirkliai. Kaip mini Paulius Jovijus iš Novokomo savo darbe „Apie Maskvos didžiojo kunigaikščio Vasilijaus pasiuntinybę pas popiežių Klemensą VII“ („De legatione Basilii, magni principis Moscoviae, ad Clementem VII, pontificem maximum“) popiežius Leonas X ir stambūs Italijos prekybos centrai buvo susidomėję prekybos keliais į Indiją bei kitus Rytų kraštus per Šiaurę. „Taigi tasai genuietis Paulius Jovijus, gavęs iš popiežiaus Leono X rekomendacinį laišką ir prekybos reikalais atvykęs į Maskvą, su kunigaikščio Vasilijaus žmonėmis kalbėjo apie abiejų bažnyčių apeigų suderinimą. Mat tasai Paulius savo besaikiai plačiu užsimojimu ieškojo naujo ir neįtikėtino kelio gabentis iš Indijos kvepalus“ (*Quaerebat enim Paulus insano vastoque animo novum et incredibile iter petendis ab India aromatibus*). Tačiau keliaujant į Rytus, buvo naudojamasi ir Lietuvos teritorija, kaip tai matyti iš A. Kontarinio aprašymo, kai jis vyko į Persiją ir grįžo iš jos per Lenkiją ir Lietuvą [207].

Taigi kelias į Rytus ir prekyba juo per Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Europos prekyboje turėjo gauti naują įvertinimą. Į jo reikšmingumą ir atkreipia Mykolas Lietuvis savo skaitytojų dėmesį.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąlygomis miestai vis dėlto neišaugo tiek, kad miestiečiai paimtų į savo rankas prekybą, kaip tai buvo Italijoje. Pagrindinį vaidmenį čia turėjo stambieji feodalai. Jie, kaip didžiausi žemės ir miškų savininkai, šalia kunigaikščio tapo ir svarbiausiais Lietuvos gamtos turtų bei žaliavų tiekėjais užsienio pirkliams. Jų rankose, kaip ir politinė valdžia, kaupėsi didžiausi turtai, taip pat jų įtakoje susiformavo ideologinės tendencijos, skatinančios beatodairišką asmeninį praturtėjimą ir neribotą aukso „meilę“.

Ta prasme didikų dainius yra M. Husovianas, poemos apie lietuvišką stumbrą autorius. Jis dar prieš Mykolą Lietuvį (1523) stengėsi atkreipti Europos skaitytojo akis į tuos neišsemiamus žaliavų šaltinius, kurie yra plačiuose Lietuvos miškuose ir iš kurių neribotais kiekiais gali semti svetimų kraštų pirklys. Šalia didžiausios Lietuvos miškų vertybės — stumbro, kaip prekybos dalykus jis mini galvijus, žirgus, vašką, medų, dervą, šernieną, kailius, statybinę medžiagą, paukščius, žuvis. Būdamas poetas, jis stengiasi šių prekybos vertybių vaizdą pagražinti. Pagal jo žodžius, išeina, kad Lietuvos turtais labai domimasi visame pasau-

[207] Contarini A. Viaggio ad Usun Hassan re di Persia. Venezia. 1487.

lyje. Dėl to čion atvyksta „be skaičiaus“ laivų, su kaupu prikrautų visokių prekių, o Lietuva savo neišsenkančiomis gėrybėmis praturtinanti ištisus kraštus. Ne tik miškai, bet ir laukai esą čia labai dosnūs ir pripildą kraštą „linksma pjūtimi“. Iš žiedų pilnų laukų į dreves nešančios medų bitės, o medžiai čia vešį taip gražiai, kad jis niekur nematęs tokių didelių. Kokie paukščiai gyvena tuose miškuose, Husovianas parodo kurtinio pavyzdžiu: esanti labai graži jo medžioklė, mėsa skani ir kvapni; be to, šio paukščio kepsnys teikiąs maistą ne tik kūnui, bet ir dvasiai. Taigi reikia čion tik atvykti ir semti pilnomis rieškutėmis, neribotais kiekiais, nes „tą laisvę maitina gėrybių gausybė“. Tik viena sąlyga: pirklys turi atvažiuoti „apsišarvavęs pinigais“ *(instructus nummis)*. Jis turi atvežti Lietuvos miškų valdovams „rausvojo aukso“ ir visko, ką turi svetimieji kraštai. Iš to Husovianas daro išvadą, kad girios yra didžiausia Lietuvos gėrybė:

Šioji tauta jas labiau ir už gelsvąjį auksą brangina,
Ir iš tiesų jai nėra nieko vertesnio už jas.
Nors daugybė laivų prie josios krantų ir atplaukia
Lig pat viršaus prikrautų begalės prekių brangių [208].

Dėl šios prekybinės dvasios Husovianą reikia laikyti pirmuoju merkantilizmo atstovu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Apie prekybą su užsieniu ir didikų pelnus kalba ir poemėlės „Apie Lietuvos upę Nemuną“ („De fluvio Memela Lithuaniae“) autorius A. Šrėteris, parašęs ją Nemuno vagos, kaip svarbios prekybinės arterijos, išvalymo bei sutvarkymo proga. Nemunas dabar tekąs laisvesne vaga. Tas, kuris anksčiau maitinęs akmenis ir plukdęs nenaudingą naštą, dabar, pritaikytas laivams, vežiojąs visokias gėrybes:

Memela nunc spatio liberiore fluit.
Quique prius rupes et inutile pondus alebat,
Nunc vehit omnimodas, navibus aptus, opes [209].

Juo plaukią pilni turtų laivai ir gabeną gretimiems kraštams gausų maistą. Kiek pelno vagos išvalymo darbas suteikęs karalystės iždui ir kokia nauda jis džiuginąs lietuvius, nė viena iš miško nimfų Driadžių ir slėnių nimfų Napėjų, nors ir kaip norėtų, nežino ir negali nustatyti tikrojo naudos dydžio.

Betgi vargu ar galima rasti ryškesnį poetinį vaizdą, parodantį tuo metu vyravusią aukso aistrą, kokį pateikė P. Roizijus eilėraštyje „Apie visagalį pinigą“ („De nummo omnipotenti“). To eilėraščio turinys toks.

---

[208] Husovianas M. Min. veik. P. 43.

[209] Schrötherus A. De fluvio Memela Lithuaniae, qui cura et industria generosi ac clariss, viri domini Nicolai Tarlo navibus permeabilis factus est. Cracoviae, 1553. F. b verso.

Jokios vertės neturi tas, kurio kasoje nėra pinigų. Kas turi pinigų, to ir vertė nemenka. Jeigu panorės, jis gali pakeisti kvadratą skrituliu, gali įsakyti baltam sniegui pajuosti, šviesai aptemti, tamsiai nakčiai nušvisti, o šiltoms vasaros dienoms pastirti nuo šalčio. Jei turtingas žmogus pageidaus, bus lygus laukas ten, kur neseniai buvo kalnas, o ten, kur plačiuose laukuose tyvuliavo didžiuliai vandens plotai, bus kalnas, neperskrendamas net lengvasparniams paukščiams. Pinigas atriša protingųjų liežuvius ir širdis; pinigas bus tavo globėjas ir neteisioje byloje. Jo paskatinta, klastinga gyvenimo draugė priverčia savo vyrą prieš laiką nužengti į kapą. Už pinigą perkama meilė, už pinigą savo mieluosius vaikus parduoda motina, už pinigą įsigyjama švelni ištikimybė. Ko kas negirdėjo, ko kas neregėjo, jei tik bus atpildas, pamatys ir išgirs. Turtingas įsigys visa tai, kas regėta, kas girdėta: pinigas turi ausis, ir akys yra jo žinioje. Jei reikės, duosi dovaną, ir tas, kuris ką nors išgirs, paneigs ir bus kurčias. Valdžia savo sprendimus parduoda už pinigus ir tasai, kuris seniai turėjo būti varnų sulestas, yra gyvas. Našlaičiams, motinoms, netekusioms vyrų, ir tiems, kurie negali žarstyti pinigo, belieka tik liūdesys. Neturįs pinigo teišmoksta pasitraukti iš kelio piniguočiui. Jei negali užkariauti ir veltui daužai miesto mūrus jėga, duok pinigų ir jie tau atsivers. Pinigas — popiežių ir karalių nugalėtojas. Jų širdis ir burnas jis kreipia ten, kur nori. Ką neseniai buvo atmetę ir griežtais žodžiais pasmerkę, tai jie vėl gali pamilti, jei tik sužvilgės pinigas. Taip pinigas valdo pasaulį. Jis pardavinėja aukštąsias vaivadų vietas ir grasinančiu veidu sėdi soste. Jis įkopia į aukštuosius altorius, būdamas nevertas žemųjų. Jis valdo pirktą už daug pinigų vyskupo lazdą ir dešiniąja daro kryžius, pats būdamas vertas nukryžiuoti. Jis vertas tik tvarto, o bučiuoja altorių. Galų gale poetas klausia: „Kur tu, galingasis pinige, neprasiskverbi? Valdai viską žemėje ir, ką panorėjęs, imi savo valdžion. Taigi jei tavo valdžia, kurią tu turi žemėje, būtų lygiai tokia pat ir danguje, visagaliu tave, pinige, reiktų mums pavadinti".

Žinoma, šis eilėraštis, kaip poezijos kūrinys, pilnas hiperbolių. Tačiau bendrais bruožais jis išreiškia pagrindinius siekius, kuriais gyveno aukštųjų sluoksnių žmonės, atsidėję asmeniniam praturtėjimui, pinigui ir auksui, visokiai prabangai. Tas aukso troškulys buvo užvaldęs jų norus ir tapo svarbiausiu akstinu jų veiklai. Eilėraštis apie visagalį pinigą, šeimininkaujantį XVI a. Lietuvoje, artimai primena tuos vaizdingus žodžius, kuriais F. Engelsas apibūdina Vakarų Europos bendrąsias ekonomines bei visuomenines tendencijas: „Dar gerokai prieš tai, kai riterių pilių sienos buvo pramuštos naujų pabūklų sviediniais, jų pamatai buvo pinigų pakirsti [...] Kaip XV amžiaus pabaigoje pinigai iš vidaus jau buvo pakirtę ir išvarpę feodalinę sistemą, aiškiai rodo tas aukso troškulys, kuris tuo metu apėmė Vakarų Europą. Aukso ieškojo portugalai Afrikos pakrantėje, Indijoje, visuose Tolimuosiuose Rytuose; auksas buvo tas magiškas žodis, kuris varė ispa-

nus per Atlanto vandenyną į Ameriką; auksas — štai ko pirmiausia reikalavo baltasis, vos tik įkėlęs koją į naujai atrastą krantą“ [210].

Taigi tasai aukso ir pinigo troškulys, varinėdamas pirklius po visą pasaulį, atvarydavo juos ir į Šiaurę — į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, per ją vertė ieškoti kelių į dar tolimesnius kraštus. Tokiomis aplinkybėmis gavo naują vertę gausūs to krašto gamtos ir kiti turtai, apie kuriuos su pasididžiavimu kalba ką tik minėti lietuvių rašytojai, tarp jų ir Mykolas Lietuvis, iškeldamas tuo požiūriu svarbų prekybos miestą — Kijevą ir jo turtingas sritis. Tarp Mykolo Lietuvio ir kitų rašytojų galima pastebėti tik tą skirtumą, kad „Papročių“ autorius rekomenduoja ir prekybos reikaluose atstatyti „senuosius gerus papročius“ iš to meto, kai svarbiausias prekybos su užsieniu partneris, palaikomas miestiečių, buvo didysis kunigaikštis ir kai prekybos pelnas pildė visų pirma valdovo iždą, o ne atskirų didikų kasas, kaip tai buvo XVI a. pirmoje pusėje. Savo ruožtu su tuo, ar pilna, ar tuščia valdovo kasa, buvo glaudžiai susiję kariniai valstybės reikalai.

Mykolas Lietuvis yra ryškus senosios karinės dvasios, išplėtusios valstybės sienas nuo Baltijos iki Juodosios jūros, kėlėjas. Ją kaip tik paniekino didieji ir mažesnieji feodalai, savo interesus susiejęs su žemės ūkiu, rūpindamiesi gamyba bei prekyba, savo klasinėmis privilegijomis ir asmeniniu praturtėjimu. Autorius nenori pripažinti teigiama tą naujovę, kad bajorai, anksčiau buvę tik kariai, tapo žemvaldžiais. Už savo karinę tarnybą anksčiau jie gaudavo valdyti žemės, ir dėl to nebuvo eikvojamas iždas. Tačiau kai jie tapo sėsliais gyventojais ir kai turėjo būti pereita prie samdomosios kariuomenės, reikalaujančios iš valdovo iždo didelių išlaidų, iškilo būtinas reikalas gauti pajamų kariniams reikalams, ypač kad savanaudžiai ir gobšūs didikai pastoviai jį ištuštindavo. Mykolas Lietuvis šią iždo problemą spręsti siūlo grįžtant į senovę ir pagal buvusią tvarką reorganizuoti kariuomenę: bajorai turi būti grąžinti į tarnybinių bajorų-karių padėtį, kad jiems nereikėtų mokėti algų, be to, centralizuoti prekybą. Tiktai senovėje, kai bajorai buvo karinėje tarnyboje ir visada pasirengę žygiui, laikydami sutvarkytus savo ginklus ir maisto atsargas, kai žirgai nebuvo naudojami žemės ūkio darbams ir kinkomi į turtingų moterų vežimus, kai pašto arkliai nebuvo atiduodami didikų privatiems reikalams, o skiriami tik valstybiniams bei karo reikalams, pagaliau kai nebuvo niekinama lietuvių ir žemaičių jaunuomenė, kuri dabar esanti paskendusi girtavime ir neveikli, kai visa garbė buvo pelnoma kariniuose reikaluose ir pagrindinis matas vertinti žmones buvo ne kilmingumas, o kariniai nuopelnai — taigi tada Lietuvą priešai vadinę „narsiąja Lietuva“. Tik tada lietuviai galėję plėsti ir išlaikyti savo valstybės sienas.

Katalikų bažnyčios kritika. Mykolo Lietuvio nuomone, Lietuvą prie smukimo, be didikų, privedę ir aukštųjų dvasininkų sugedę

[210] Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje. P. 156.

papročiai. Apaštalas Povilas, panašiai kaip ir romėnai, svarbiausią moralės smukimo priežastį suformulavo taip: „Visų ydų šaltinis — gobšumas“ *(Radix omnium vitiorum avaritia est)*. Kaip tik tokiu gobšumu esą persiėmę aukštesnieji dvasininkai. Bažnytines pareigas užkrovę savo padėjėjams, jie tik dykinėją, gaišiną žmonių darbą ir smaguriauja, kaip tie tranai bičių medumi *(ut fuci mel apum)*, puotaują ir puošniai rengiąsi. Jis mini ir tą gana plačiai tarp aukštųjų dvasininkų įsigalėjusį įprotį, „kad nesulaukę pilnų metų [...], jie lengvabūdiškai rūpinasi gauti bažnytinių vietų ir dar ne vienos“ (X fragmentas). Mėgdamas ilgus retorinius išskaičiavimus, „Papročių“ autorius taip išryškina dvasininkų nei su sveiku protu, nei su teise nesiderinantį gobšumą: „mūsų kunigai nesitenkina dešimtinėmis ir aukomis už nuodėmes, pirmaisiais vaisiais ir dovanomis, kurias jie gauna iš turtingųjų ir neturtėlių, iš gimusių, vedančių, sergančių, mirštančių ir numirusių. Pamindami teisę ir sveiką protą, jie dar siekia turtingų dvarų ir valdyti daugelį bažnyčių vienu metu, darydami tuo žalą valstybei. Dažnai jie, neturėdami pašaukimo, gyvena kur kitur, ne prie bažnyčių, į kurias jie įėjo ne pro duris, kaip sako viešpats, o įsėlino lyg vagys ir plėšikai“. Jas valdydami tik pelno tikslais, jie išnuomoją, parduodą. Todėl esą daug bažnyčių, kurios niekad nemačiusios savo klebonų. Tai lengvai galįs įsitikinti kiekvienas, kuris pereitų per Lietuvą, Žemaitiją ir Rusią.

Priekaištų iš Mykolo Lietuvio susilaukė ir katalikų kunigų celibatas. Jis, kaip ir visi ano meto bažnyčios reformos šalininkai ir kai kurie katalikai, primena, kad tas katalikų dvasininkų paprotys buvo įvestas bažnyčios administracijos vėlesniais amžiais ir nepriklausė pirmykštei bažnyčiai, todėl yra netikras. Apie tai ne vienoje vietoje liudijanti Biblija, Senasis ir Naujasis testamentas. Kadangi nesilaikoma tų šventųjų raštų, katalikų dvasininkai esą priversti elgtis prieš savo prigimtį. Dėdamiesi šventais, jie kelią gašlias puotas. „Jie visuomet dega gašliu geiduliu arba turi suguloves, t. y., kaip sako Sofonijas, dergia šventenybes“.

Taigi ir Lietuvos dvasininkų, kaip ir ponų, papročiai sugedę, kenksmingi ir taisytini. Jie kenkią tikėjimui, kuris jau atšalęs, o dievo garbinimas nykstąs. Mykolas Lietuvis primena, jog prieš tokius kunigus griaudžią pranašų žodžiai.

Tačiau reikia pažymėti, kad su tokia katalikų bažnyčios kritika Mykolas Lietuvis nebuvo vienišas Lietuvoje. Dar prieš jį katalikų bažnyčią kritikavo reformacijos skelbėjas S. Rapolionis savo „Dispute apie bažnyčią“. Siame darbe jis smarkiai puolė popiežius, kunigus ir vienuolius, pasisakė prieš šventųjų garbinimą. Mykolo Lietuvio pažiūrų kritiškumą dar geriau galima pastebėti, palyginus jas ir šiek tiek vėlesnių reformacijos šalininkų ginčą su katalikų bažnyčios apologetais, kai paseksime, pavyzdžiui, kalvino A. Volano ir jėzuito P. Skargos ideologinę kovą. Ji vyko daugiau kaip po trisdešimties metų, priešininkų pozicijos buvo aiškesnės, teiginiai tiksliau suformuluoti. Bet iš esmės „eretiko“

Volano idėjos maža kuo skyrėsi nuo Mykolo Lietuvio samprotavimų. Paimkime A. Volano „Penkias knygas prieš Vilniaus jėzuito P. Skargos septynis mišių aukos ramsčius“ (Libri quinque contra Scargae, Iesuitae Vilnensis, septem missae sacrificiique columnas. Vilnae, 1584). A. Volanas pasakoja, kad kova tarp kalvinų ir katalikų tapusi labai arši, ypač nuo to laiko, kai, vyskupo Valerijono pakviesti, į Vilnių atsikraustę jėzuitai. Siekdami savo tikslų, jėzuitai nesiskaitą su jokiomis priemonėmis. Jei kada nors buvę bjaurių ir pilnų nuodų kalbų, jei kada nors būdavo piktai šmeižiama ir neteisingai kaltinama, tai visa to išgirdę reformos skiepytojai. Jėzuitų kandus ir šmeižikiškas liežuvis lyg kokia ietis esanti nukreipta kalvinų pražūčiai. Jėzuitai — tai „gudragalvės laputės“ *(astutae vulpeculae)*.

A. Volanas pasakoja apie jėzuitų fanatišką priešiškumą kitos nuomonės ir religijos žmonėms. Jie ne tik grasiną, bet ir faktiškai dedą pastangų net fiziškai sunaikinti tuos asmenis, kurie nesutinką su jų pažiūromis. Reformos šalininkus jie norį sumesti į kalėjimą ir surakinti kaip kokius pasiutėlius ir piktos dvasios apsėstus. Jie ir saviškius vienuolius, ir liaudį, ir valdžią kurstą, kad erezijas būtina išnaikinti kardu *(haereses gladio excindendas)*.

Paties A. Volano užimamoji pozicija nesanti tokia fanatiška ir vien pykčiu bei neapykanta grįsta. Jis norįs įtikinti bei sutaikinti žmones. Tuo atžvilgiu jis primena Mykolą Lietuvį, kuris taip pat buvo nusistatęs nekiršinti tarpusavyje įvairių visuomeninių grupių. Taigi A. Volanas, stojęs į kovą su P. Skarga, neištraukęs visų ginklų ir nesiekęs sunaikinti savo priešą, bet tik stengęsis išvengti užpuoliko smūgio ir nesunkiai jį sužeisti. Jo didžiausias noras, kad karaliai ir kunigaikščiai imtųsi žygių tvarkyti religinius reikalus savo valdose. Apskritai A. Volanas, kaip ir Mykolas Lietuvis, darbo pabaigoje pažymi, jog kritikuojąs tik bendrąsias savo meto ydas, bet niekur neliečiąs atskirų asmenų *(ego in genere vitia taxo et personis hominum ubique parco)*.

Tačiau tolesniame dispute A. Volanas pasirodė visai ne toks šaltas priešininkas, kuris nori tik išvengti į jį svaidomų iečių, bet ir aistringas kovotojas. Panašiai kaip Mykolas Lietuvis gindamas senąją krikščionių bažnyčią ir teigdamas, kad ją sugadino vėlesni jos pareigūnai, jis aršiai puola popiežių, pavadina jį net paršu *(porcus)*. Taigi popiežius, tas bažnyčios paršas, nešvariomis kojomis suteršęs bažnyčią. Kristus juk gimęs tvarte tarp gyvulių, o popiežius sėdįs puikiausiuose rūmuose, paskendęs didžiausiuose turtuose ir atsidėjęs visokiems malonumams. Popiežiai esą baisūs pasipūtėliai ir tiek išdidūs, kad maną, jog jiems turį tarnauti pasaulietiniai valdovai. Romos sostą tokie popiežiai užimą pagal priežodį: „Įėjo kaip lapė, valdė kaip liūtas, mirė kaip šuo“ *(Intravit ut vulpes, regnavit ut leo, mortuus ut canis)*. Volanas cituoja Baptistos iš Mantujos žodžius apie tai, kad tie, kurie norį gyventi šventai, turį pasitraukti iš Romos, nes ten viskas galima, tik negalima būti geram. Popiežius, Volano nuomone,

esąs tikras Antikristas. Tai jis paremia F. Petrarkos, L. Valos, J. Savanorolios ir kitų žymių humanistų žodžiais.

Popiežiais seką ir visi kiti dvasininkai. A. Volanas, kaip ir Mykolas Lietuvis, priekaištauja jiems, kad bažnyčiai priklausantį turtą jie panaudoją prabangai, kad dėl gobšumo liovęsi tinkamai eiti savo pareigas. Patys Vilniaus jėzuitai turį pilnus rūsius vyno. Apskritai Vilniaus vienuoliai esą begėdžiai ir melagiai.

Kalbėdamas apie kunigų celibatą ir kritikuodamas jį, Volanas pateikia pavyzdį, kuris vėl primena Mykolo Lietuvio pasisakymą tuo reikalu. Jam priklausančiame miestelyje susitikęs su beveik iškaršusiu klebonu (valdžiusiu to miestelio bažnyčią penkiasdešimt metų), kuris gyręsis, kad iš daugelio sugulovių turėjęs penkiolika vaikų. Tas klebonas šio nusikaltimo celibatui visai nesidrovėjęs ir pasakojęs apie jį garbingų vyrų ir matronų draugijoje. Nors toks „ganytojas" buvęs vertas lazdų, A. Volanas jo neišvaręs, nes to daryti neleidęs humaniškumas. Apskritai Volanas daro išvadą, kad tie visi išdidieji viengungiai ir vienuoliai esą paleistuviai *(Monachi scortantur, coelibes superbi)*. Tačiau didžiausią pyktį A. Volanas jaučia teutonų ordinui, kuriame buvusios sukauptos visų kitų vienuolių ordinų piktybės ir ydos.

Gana panašūs Mykolas Lietuvis ir A. Volanas ir tose vietose, kur kalbama apie prabangų katalikų bažnyčių įrengimą, apie paveikslus jose, apie muziką, apeigas ir pan. A. Volanas piktinasi, kad Vilniaus Katedroje prikabinta paveikslų, iš kurių vienas vaizduojąs paskutinę vakarienę. Ar ne todėl kunigai pasikabinę tokį paveikslą, kad patys galėtų lėbauti bažnyčioje. Katalikų bažnyčios tapusios susitikinėjimo, pasiplepėjimo vietomis. Karaliaus pamokslininkas ne veltui pasakęs: „Čia ne dievo namai, o plėšikų lindynė" *(Non domus haec dei est, sed spelunca latronum)*.

Iš kitos pusės, kokia turi būti bažnyčia, Volanas pasakoja panašiai, kaip ir Mykolas Lietuvis. Turėdamas prieš akis kalvinų maldos namus, Volanas mini, jog ten nesą aukso nei sidabro, nesą vargonų ir muzikos, neturinti ji daugybės kunigų, puikių drabužių, iškilmingų apeigų. Kalvinai nesigėdį to savo neturto. Draugе Volanas, panašiai kaip ir Mykolas Lietuvis, įsitraukti į religinę veiklą suteikia teisę ir pasauliečiams.

Taigi matome, kad kalvino Volano priekaištai katalikų bažnyčiai gana aiškiai primena Mykolo Lietuvio kritiką. Tų autorių pažiūros iš esmės nesiskiria. Tik tonas skirtingas. Volano žodžiai kupini kovos aistros, ir, nepaisant įtikinėjimo, kad jis stengsis būti ramus ir tik ginsis, yra kovingi. Mykolas Lietuvis, bent sprendžiant iš to teksto, kuris mums išliko, yra ramesnis, net nedrąsus. Savo katalikų bažnyčios kritiką jis įdeda į totorių lūpas. Volanas nuo Mykolo Lietuvio skiriasi dar ir tuo, kad jo reformacijoje ryškesnės aristokratinės tendencijos. Jis daug reikšmės naujojoje bažnyčioje skiria kilmingiesiems. Atmesdamas P. Skargos

kaltinimą, esą, evangelikai reformatai pasisekimą turį tik tarp bobelių ir kareivių, A. Volanas didžiuojasi, kad jų bažnyčiai priklausą ne paprasti žmonės, bet kilmingiausi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės senatoriai, žymieji didikai ir visas mokytų kilmingųjų žiedas *(totus nobilitatis non indoctae flos)*. Tik tamsiąją liaudį, užsikrėtusią popiežiškais ir stabmeldiškais prietarais, reikia varu versti eiti į tą bažnyčią. Mykolas Lietuvis yra kitokios nuomonės. Jis — demokratiškesnis ir nori, kad bažnyčioje būtų visi žmonės lygūs, nesutinka su tuo įpročiu, kad kilmingieji pamaldų metu minkštai sau sėdėtų ir snaustų, kad bajorai ateitų į bažnyčią su palyda ir, ją pasistatę priekyje, rodytų savo išdidumą. Net pats valdovas neturįs taip elgtis dievo namuose. Tuo atžvilgiu jo pažiūros greičiau primena M. Mažvydo reformaciją, raginančią kilminguosius prileisti liaudį prie Biblijos, „prie tų šventenybių, kurios jiems priklauso arba neabejotinai su jumis yra bendros". Tai evangelikų liuteronų pažiūros į Bibliją ir katalikų bažnyčią. A. Volano pažiūros glaudžiai susijusios su didikais Radvilomis, uoliai platinusiais kalvinizmą. Mykolas Lietuvis rašė savo darbą, kai tie patys Radvilos ir kitos žymios bei įtakingos šeimos (Chodkevičiai, Kęsgailos ir kt.) formaliai dar priklausė katalikų bažnyčiai ir jos, kaip ir karališkasis dvaras Vilniuje, tik linko į Liuterio reformaciją, ją palaikė, bet neturėjo atskirų bažnyčių ir kunigų. Tai buvo tik parengiamasis Lietuvos reformacijos periodas, dar slaptas, o viešai buvo reiškiamas klusnumas bažnyčiai. Ir Mykolas Lietuvis savo darbo pabaigoje pažymi, jog „nenori sukelti prieš save kunigų" ir „mes visur turime rodyti jiems paklusnumą" *(Quibus nos et subjicere et ostendare debemus)*.

Taigi, žodžiai *Satis sit haec recensuisse* („Tegu užteks to, kas jau aptarta".— *S. N.* vert.) rodo, kad Mykolas Lietuvis žinojo ribą, iki kurios buvo galima eiti bažnyčios kritikams. Jis nėjo reformacijos apologetų pėdomis ir neatsisakė paklusti dvasinei vyresnybei. Jis nesiryžo dėl savo įsitikinimų sėsti į Vilniaus vyskupo kalėjimą arba kaip kai kurie jo bendraamžiai (A. Kulvietis, S. Rapolionis ir kt.) dėl persekiojimų bėgti į Rytų Prūsiją. O dėl kritikos, kuri vis dėlto pripažino klusnumą, katalikų dvasininkai nelabai jaudinosi. Bažnytinė vyresnybė netgi skatino tokią kritiką, kaip rodo medžiaga, kurią pateikė katalikas J. Purickis savo knygoje „Tikėjimo skaldymasis Lietuvoje[211], kad tik nebūtų liečiama aukštoji hierarchija. Griežtai nežiūrėta net į nusikaltimus celibatui ir kunigų vedybas (pavyzdžiui, žinomo S. Ožechovskio atveju), jei tik buvo garantija, kad tas asmuo ir toliau bus klusnus bažnyčiai ir nepereis į reformacijos pozicijas. Katalikų bažnyčia sutiko, kad būtų kritikuojamos ydos, kad tik nebūtų einama protestantų rekomenduojamu cezaropapizmo keliu — kad pasaulietinė valdžia nesiimtų reformuoti bažnyčią.

[211] Puryckis J. Die Glaubenspaltung in Litauen... S. 18 ir toliau; žr. taip pat: Ročka M. Apie XVI a. vidurio Vilniaus paskvilius // Literatūra, 1969. T. 11. sąs. 1. P. 39—46.

APIBENDRINIMAI IR IŠVADOS

Jei mesime apibendrinamą žvilgsnį į visą Mykolo Lietuvio traktato, koks jis mums išliko, turinį ir trumpai sutrauksime jo siūlomos ano meto Lietuvos gyvenimui pertvarkyti programos pagrindinius teiginius, galėsime konstatuoti:

1. Kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė gyvuotų ir būtų stipri, pirmiausia reikia atsisakyti tų blogų papročių, kurie įsigalėjo tarp valdančių žmonių (ponų). Savo moralinį gyvenimą lietuviai turi taisyti, turėdami prieš akis teigiamus totorių ir Maskvos valstybės pavyzdžius, kuriuos jie rodo, didindami bei plėsdami savo valstybių ribas ir galią. Visų pirma reikia atgaivinti ir saugoti tuos papročius, kuriuos lietuviai paveldėjo iš senųjų — Vytauto laikų — lietuvių, perėmusių geruosius papročius iš tolimųjų savo senolių — romėnų.

2. Turi būti suteikta neribota valdžia didžiajam kunigaikščiui. Jis turi tapti centriniu visos valstybės asmeniu, o jo valia —įstatymas. Kunigaikščiui privalo paklusti visi, be išimčių ir be jokių išlygų. Savo valdžiai viduje ir užsienyje palaikyti jis privalo turėti nuolatinę, surinktą iš savųjų, o ne samdytą, kariuomenę. Todėl reikia atgaivinti tarnybinių žmonių sistemą, kokia buvo Vytauto laikais Lietuvoje ir Mykolo Lietuvio — Maskvoje; žemę ir pajamas kariams duoti ne ligi gyvos galvos, kaip yra Lietuvoje, o tol, kol eina karinę ar diplomatinę tarnybą.

3. Valdžia turi būti atimta iš Ponų tarybos, nes ji dėl svetimų ir blogų papročių, gobšumo ir sauvalės nesugeba valdyti valstybės. Didikai — pagrindiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės smukimo kaltininkai.

4. Reikia sulyginti visus pavaldinius kunigaikščio akivaizdoje, panaikinti atskiras didikų teises bei privilegijas, atskirus teismus, nes visa tai įvesta remiantis ne lietuviškais papročiais, tarnauja tik didikų turtėjimui, o žemesniųjų luomų skriaudai.

5. Negali būti leidžiama, kad feodalai ir toliau baustų savo pavaldinius mirties bausme. Tai gali daryti tik centrinė valdžia, ištyrusi reikalą bei nusikaltimo laipsnį.

6. Visi kunigaikščio pavaldiniai turi mokėti lygius mokesčius valstybės gynybai ir valdžios naudai pagal valdomos žemės dydį. Dabartinė mokesčių sistema spaudžia tik didžiai vargingus valstiečius ir neturtingus miestiečius, teikdama privilegijas turtuoliams didikams. Nuo tokios mokesčių rinkimo sistemos nukenčia ir kariniai reikalai.

7. Turi būti panaikinta vergija ir negali būti leidžiama, kad vienas tautietis ir tos pačios tikybos žmogus laikytų kitą tautietį, tos pačios tikybos žmogų, vergijoje.

8. Griežčiausiu būdu turi būti uždraustos karčiamos ir svaigiųjų gėrimų varyklos, nes girtavimas naikina žmonių jėgas ir daro juos netinkamus nei karui, nei darbui.

9. Reikalinga reformuoti ir bažnyčią, nes katalikų dvasininkai, paniekinę Biblijos pamokymus ir senųjų krikščionių papročius, siekdami turtų ir asmeninės naudos, nesugeba eiti savo pareigų.

Šie Mykolo Lietuvio reikalavimai bei planai vargu ar galėjo išspręsti ano meto Lietuvos ekonomines bei visuomenines problemas. Jo socialinės pažiūros ribotos. Rašytojo žvilgsnis apima tik didįjį kunigaikštį, didikus ir bajorus, tačiau iš jo akiračio beveik visai iškrinta valstiečiai. Jų reikalų svarstyti autorius nesirengia. Dėl to jis gali konstatuoti tik smukimą, moralinės jėgos menkėjimą, savanaudiškumą ir savivalę ir neregi tos jėgos, kuri glūdi liaudyje, valstiečių masėse. O tą potencinę jėgą valstiečiai tuo metu rodė vis aiškiau, aktyviai stodami prieš išnaudojimą ir priespaudą. Taigi Mykolo Lietuvio programa išreiškia feodalų pažiūras.

Tačiau jo siekiai vis dėlto buvo pažangesni už tą tvarką, kurios laikėsi valdantieji sluoksniai. Jo idėjos tam tikru mastu atitiko ir liaudies interesus. Jau vien centralizuotos valdžios grąžinimas būtų pagerinęs valstybės gyvenimą, įvedęs tvarką, kuri buvo taip reikalinga besikivirčijančių feodalų niokojamai liaudžiai. Mykolas Lietuvis aiškiai jautė, kas atsitiks, jei Lietuvoje bus įvesta lenkų šlėktos „tvarka“, sugebėjo suprasti tą teigiamą, Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vykusį socialinį bei politinį procesą, kuris padėjo pagrindus jos būsimai galybei.

Skaitytojų palankumo Mykolas Lietuvis susilaukia, kai stoja prieš visos mokesčių naštos sukrovimą ant grytelninkų miestuose, o kaimuose ant didžiai vargingų artojų, taip pat prieš visokias privilegijas, prieš vergišką valstiečių padėtį. Savo pažiūromis į pastarąją vergiją „Papročių“ autorius gerokai pralenkė ne tik pirmąją, didikišką Statuto redakciją, bet ir antrąją, bajorišką redakciją, kuri pripažino vergais tuos, kurie iš seno buvo vergai, taip pat jų vaikus, karo belaisvius ir tuos, kurie patys pasiduoda į vergiją ir jų vaikus. Mykolas Lietuvis kritikuoja pirmąjį ir trečiąjį punktą, pripažindamas vergais, kaip ir kai kurie kiti ano meto rašytojai (pavyzdžiui, I. Peresvetovas)[212] tik karo belaisvius. Tik trečiasis Lietuvos Statutas (1588) įgyvendino „Papročių“ autoriaus kritiką. Nors ir nebuvo faktiškai panaikintos vergiškos valstiečių sąlygos, bet formaliai buvo vengiama vergų termino. Toji pati trečioji Lietuvos Statuto redakcija, lyg atsižvelgdama į Mykolo Lietuvio kritiką dėl to, kad turtingieji už nužudymą gali atsipirkti pinigais, jau reikalauja mirties bausmės už žmogžu-

[212] Зимин А. А. Указ. соч. С. 388.

dystę („kad kraujas krauju būtų atkeršytas“, — kaip sako Mykolas Lietuvis).

Bet vis dėlto Mykolas Lietuvis, nors ir veikdamas liaudies naudai, nekalba apie baudžiavos panaikinimą. Šiuo atžvilgiu jam turbūt išėjo panašiai, kaip Ulrichui fon Hutenui su socialinių reformų planais. Apie juos taip kalba F. Engelsas: „Esant tokiai padėčiai, Hutenui nieko kito nebeliko, kaip tik kuo mažiau teliesti savo propagandiniuose veikaluose būsimus bajorų, miestų ir valstiečių savitarpio santykius arba visai jų neliesti [...]. Apie baudžiavos ir valstiečio prievolių bajorijai panaikinimą Hutenas net neužsimena“ [213].

Nors traktate „Apie papročius“ tokiais griežtais, piktais žodžiais ir keliamos Kunigaikštystės ydos bei valstybės gyvenimo trūkumai, Mykolas Lietuvis nėra pesimistas. Jis ne toks žmogus, kuris patikėtų savo valstybės tragišku likimu. Tai neigia jo programa, kuri pilna vilties, kad Lietuvos bajorų jaunoji karta, „Lietuvos ir Žemaičių jaunuomenė“, laikydamasi gerų senųjų papročių, gali atstatyti jos, kaip „narsiosios Lietuvos“, vardą.

Mykolo Lietuvio programoje jaučiamas tikėjimas žmogumi. Jis kelia jo reikšmę. Aiškiai matyti, kad jam žmogus ne menka „dulkė“ dievo akivaizdoje. Atvirkščiai, jis yra įsitikinęs, kad tik nuo žmogaus, nuo jo veiksmų bei papročių priklauso Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės likimas ir ateitis. Jis daug vilčių deda į valdovą — didelę asmenybę, kuri pakeistų įsivyravusią netvarką. Todėl pirmiausia ir kreipiasi į didįjį kunigaikštį ir iš jo laukia konkretaus atsakymo į iškeltuosius klausimus. Ir karys, kuriuo turi remtis tas valdovas, privalo būti drąsus ir išmintingas, ne tik kilmingas. Tokiais kariais pasikliaudamas, valdovas turi sudrausti tuos, kurie negerai elgiasi, o iškelti besirūpinančius bendrąja gerove. Rašytojas gina natūraliąsias žmonių teises, jų tarpusavį lygiateisiškumą. Pagrindinis jo pasaulėžiūros principas yra jau ne teocentrinis, kuris vyravo viduramžiais, o antropocentrinis. Net religiją jis palenkia žmogui, teigdamas, kad žmogaus veiksmai bei papročiai esąs svarbesnis dalykas, negu priklausymas vienai ar kitai religijai.

Kaip tik šiuo antropocentriniu principu remiasi jo politinė programa. Valstybė turinti remtis natūraliais žmogaus tikslais bei siekimais. Jos tikslas — padaryti žmogų (pirmiausia bajorą) laimingą. Teoriniu požiūriu savo darbe Mykolas Lietuvis sprendžia problemą, kokią reikšmę juridiniame valstybės gyvenime turi vaidinti natūraliosios ir nerašytinės teisės bei veiklos normos, įgimtoji bei papročių teisė. Šią problemą jis sprendžia, laikydamasis senovės romėnų interpretacijos, kad papročių teisė yra rašytinės teisės pagrindas. Ir įstatymas jam tik tas geras, kuris remiasi geraisiais žmonių papročiais. Kadangi Lietuvos ponija ir prolenkiškoji bajorija persiėmę svetimais ir blogais papročiais ir prie jų de-

[213] Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje. P. 67.

rina valstybės įstatymus, todėl valstybėje negali būti tvarkos ir gerovės. Dėl to ji silpsta. Reikia peržiūrėti įstatymus ir pataisyti juos pagal gerus lietuviškus papročius. Tuo tikslu reikia grįžti prie natūraliųjų ir nesugadintų papročių, kurių laikėsi lietuvių senoliai — romėnai, Vytautas ir jo bajorai, taip pat laikosi stiprieji lietuvių kaimynai — totoriai ir maskvėnai. Kaip ir dauguma humanistų, „Papročių" autorius kelia žmogiškąsias dorybes, net jas garbina, tiki žmogaus jėga bei sugebėjimu be dievo pagalbos pasiekti tobulybę ir gerovę.

Savo pažiūras ir projektus išdėstyti Mykolas Lietuvis ėmėsi literatūrine forma ir paramos jiems įgyvendinti stengėsi paieškoti platesnėje bajorų visuomenėje. Tuo tikslu jis rašė lotynų kalba, nes ji, pagal įsigalėjusią to meto madą, buvo literatūros, mokslo kalba Europoje, taip pat ir Lietuvoje. Matyti, jis norėjo sukurti literatūros veikalą ir literatūrinėmis priemonėmis įvesti savo skaitytoją į platų valstybinio bei tarptautinio gyvenimo kelią — vaizdžia forma apibendrinti problemas, susijusias su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir jos santykiais su kaimynais. Savo darbą rašytojas laikė svarbiu įrankiu pertvarkyti gyvenimui, nes jis, kaip ir daugelis ano meto rašto žmonių, kai taip staigiai plėtojosi raštas ir kultūra, labai tikėjo rašyto žodžio galia. Tam tikslui jis pasirinko ir p u b l i c i s t i k o s žanrą, nes tai artimiausiai su tikrove susijusi ir aktyviausia literatūra. Šio žanro paskirtis reikalauja tuojau pat įsikišti į gyvenimo eigą ir nedelsiant ją keisti.

Nepaisant to, kad Mykolo Lietuvio darbe nemaža vietos skiriama senovei ir kaimyninių kraštų gyvenimui, pagrindinis dėmesys sukoncentruotas į dabartį, į tą tikrovę, kuri supo rašytoją. Praeitis ir užsienio valstybių pavyzdys jam yra tik priemonės priminti ir paaiškinti savo skaitytojams, koks turi būti jų pačių gyvenimas. Tam tikslui jis išryškina savo krašto tamsiuosius bruožus, antiteze laikydamas šviesų kaimynų gyvenimo foną. Kadangi teigiamą kitų valstybių gyvenimą autorius aprašo gana plačiai, jo antitezių principu parašytas darbas pavirsta didele savita a l e g o r i j a. Iš tikrųjų autorius, kaip matėme, daug kalba apie kitus kraštus ir valstybes, apie maskvėnų ir totorių dorybes, tačiau ir jis pats, ir skaitytojas tuojau supranta, kad toks vaizdavimo būdas susijęs su to meto Lietuvos tikrove, kuri ir yra pagrindinis viso darbo tikslas. Taip rašydamas, jis nelabai rūpinasi kaimyninių valstybių gyvenimo istorine tiesa, nes ne toks jo tikslas. Svarbesnis dalykas jam buvo pavaizduoti idealų, jo supratimu, gyvenimą, idealius papročius, idealų valstybės susitvarkymą ir idealų valdovą. Kitų valstybių gyvenimo vaizdais jis nori atskleisti ir iškelti savo valstybės, kokia ji turi būti, ypatybes.

Tokia pat alegorija virsta ir antitezė tarp Lietuvos praeities ir dabarties. Jis kalba apie ją teigiamiausiu būdu, tačiau ne tam, kad joje pasinertų ir tik ja apsiribotų, o dėl to, kad per ją parodytų, kas yra taisytina jo meto gyvenime. Taigi jis visai nemano, kad reikia grąžinti senovę, o tik ją atsiminti. Ji nėra jam tiks-

las, o tik skatinimo priemonė pasistengti sukti savo gyvenimo tėkmę norima kryptimi.

Pats Mykolas Lietuvis nemini (tuose fragmentuose, kurie mums išliko), kokie motyvai jį skatino naudotis tokia vaizdavimo forma. Tačiau XVI a. viduryje yra rašytojų, kurie, panaudoję griežtos kritikos ir kontrastingos nuotaikos vaizdavimo stilių, kartu yra paaiškinę tą savo pasielgimą. Jų paaiškinimas, atrodo, tiks ir „Papročių" autoriui.

Lenkų publicistas A. Fričius-Modževskis buvo kaltinamas dėl to, kad jis savąja kritika peržengęs deramas ribas (dėl to baiminosi ir Mykolas Lietuvis). Tačiau jis pats manė, kad toks kaltinimas esąs nepagrįstas, nes jo kritika nukreipta ne prieš atskirus asmenis, o tik prieš bendrąsias ydas. (Ir Mykolas Lietuvis sakėsi taip kritikuojąs.) Modževskis tvirtino, kad savo darbuose jis iškėlęs trūkumus, parodęs tų ydų bjaurumą, kartu prieš neprotingųjų akis atskleidęs vaizdą, kas jų laukia, taip jis stengęsis paskatinti savo laikų žmones galų gale susiprasti. Norėdamas tokios kritikos metodą labiau pateisinti, jis pažymėjo, kad jį ne jis pats sugalvojęs, o perėmęs iš „gerų rašytojų" *(a bonis scriptoribus)*. Iš tų rašytojų pirmiausia jis mini romėną Salustijų, kuris kaltinęs savuosius išsigimimu po Kartaginos nugalėjimo, kai kiekvienas tempė, traukė, plėšė į savo pusę ir taip draskė valstybę. Taigi tada įsivyravusi prievarta, gobšumas, jokio saiko nepaisymas. Modževskis mini ir V m. e. a. rašytoją Salvianą, kuris, norėdamas akivaizdžiai viską parodyti *(ut ea ante oculos ponere videatur)*, plakęs savo laikų žmonių giminės ydas, prieidamas ligi to, kad dorybių užlaikymu aukščiau iškėlė (panašiai kaip Mykolas Lietuvis savo kaimynus) net barbarus, gotus ir vandalus, kurių jie buvę nugalėti bei pavergti [214]. Šitokią literatūrinę tradiciją Modževskis tęsia amžių glūdumon, ligi žydų pranašų, kurie savo raštais nesigailėję nei kunigų, nei karalių, nei tautos. Apskritai jo kritikos svarbiausias tikslas toks: tegu tie, kurie nenori, kad apie juos būtų taip kalbama, pasistengia to nedaryti [215].

Taigi grįždami prie Mykolo Lietuvio, mes galime pasakyti, kad ir jis savo retorine alegorija bei antitezėmis siekė ne kitų tikslų, o a k i v a i z d u m o. Dėl to stiprino teigiamas ir neigiamas spalvas ir taip darė akivaizdesnę savo kritiką. Kalbėdamas teigiamai apie lietuvių tautos praeitį, apie savo kaimynus, jis nori konkrečiu būdu ir ryškiai parodyti, kokia gali būti Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, jei tik ponai atsisakys nelemtų svetimų papročių, ir ko jie ir visa lietuvių tauta gali susilaukti, jei nepakeis savo gyvenimo būdo, būtent, baisios totorių vergijos, iš kurios nėra vilties kada nors sugrįžti.

Modževskis griežtos kritikos pavyzdžių ieškojo Biblijoje. Biblija remtis nevengia ir Mykolas Lietuvis. Tačiau aišku, kad tik-

[214] Apie Salvianą plačiau žr.: J a k š t a s J. Salvianas ir jo visuomeninis asketinis idealas // Židinys, 1938. T. 27. P. 497—504.
[215] Humanizm i reformacja w Polsce. P. 186—187.

rieji „Papročių“ pavyzdžiai buvo antikiniai autoriai, visų pirma Tacitas, taip pat Horacijus, kurie savo meto papročių kritikos akivaizdumo rado nesugedusių barbariškų tautų pavyzdžiuose.

Lietuvių literatūroje ligi Mykolo Lietuvio tokios formos raštų neturime. Tiesa, Lietuvos metraščiai yra kai kuo panašūs: savo retoriškumu ir romėniškos lietuvių kilmės legenda, bet jų kompozicijos pagrindu vis dėlto nenaudojama „Papročiams“ būdinga antitezė. Tokio vaizdavimo būdo, be kai kurių tematinių bendrybių ir Vytauto paveikslo panašumo, nevartoja savo kūryboje ir Husovianas. Todėl galima pasakyti, kad Mykolas Lietuvis yra originalus ir savitas rašytojas XVI a. pirmosios pusės lietuvių literatūroje.

Galima rasti kai kurių tematinių bendrybių tarp „Papročių“ ir lenkų literatūros, į kurią XVI a. pirmojoje pusėje vietos gyvenimo poveikyje buvo patekę gana daug publicistinių aktualijų, dažnai primenančių lietuviškąsias. To laikotarpio lenkų poezijoje mes sutinkame ir pirmuosius reformacinio judėjimo atgarsius. Tuos dalykus lietė poetai Paulius iš Krosnos, A. Kšickis (Kricijus), J. Dantišekas. Tiesa, jie buvo prieš reformaciją, tačiau tai vis dėlto reiškė, kad į tą poeziją pateko politikos aktualijos ir kultūros reikalai. Tie poetai stengėsi atkreipti savo skaitytojų dėmesį į sunkią Lenkijos valstybės padėtį, kurioje ji atsidūrė, gresiant turkams ir totoriams. Tokia poezija ano meto skaitytojų buvo mėgstama ir skaitoma, pvz., J. Dantišeko eilės, skirtos tai temai nagrinėti, per vienerius metus buvo perspausdintos keletą kartų. Nemaža poezijos kūrinių buvo skiriama ir vidaus gyvenimo reikalams. Ryškiausias tokios poezijos pavyzdys yra A. Kšickio „Religijos ir respublikos skundas“ (1522). Šiose eilėse poetas tuo valstybės ekonominio ir politinio pakilimo metu pranašauja jai gresiantį smukimą, prie kurio tėvynę privesiąs jos sūnų savanaudiškumas, pasileidimas, bažnyčios tarnų parsidavimas už pinigus. Pagalbos jis tikisi iš karaliaus valdžios. A. Kšickio pėdomis ėjo ir poetas K. Janickis, kūrinyje „Prieš lenkų drabužių įvairumą ir nepastovumą“ kėlęs magnatų individualizmą, jų tarpusavio nesantaiką, gobšumą. Neilgai trukus tą temą svarstė ir lenkų Ciceronas — S. Ožechovskis. Susirūpinimas ateitimi dar labiau atsispindėjo publicistinėje literatūroje. Rašytojus jaudino sunki karaliaus iždo padėtis, didelė magnatų politinė įtaka, Bonos ir jos šalininkų politika. Žymiausi lenkų publicistinės literatūros atstovai — S. Ožechovskis ir A. Fričius-Modževskis — buvo įsitikinę, kad šlėktiška respublikos santvarka yra tobuliausia, kad šlėktos laisvės neliečiamos. Tiesa, Modževskis reikalavo sulyginti luomus teisiškai, leisti miestiečiams įsigyti žemės, tačiau jis nereikalauja sustiprinti šalies valdžią. Dėl to, nepaisant kai kurių bendrybių, skiriasi nuo jų Mykolas Lietuvis, kuris yra aiškus valstybinės centralizacijos, stiprios valdžios šalininkas. Jis remiasi skirtinga valstybinio gyvenimo praktika ir kitomis istorinėmis tradicijomis. Daug reikšmės čia turėjo ir kitokia Lietuvos Didžiosios Kunigaikš-

tystės tarptautinė padėtis. Nė vienas lenkas taip akivaizdžiai nematė centralizuotos valstybės politikos veiksmingumo, kaip tai rodė Lietuvos gyventojui XV a. pab. ir XVI a. pr. Maskvos valstybės laimėjimai. Tikriausiai tai ir buvo priežastis, kad Mykolas Lietuvis savo pažiūromis ir net kai kuriais formos elementais suartėjo su Rusų valstybės centralizacijos apologetu Ivanu Peresvetovu. Mykolas Lietuvis ir Peresvetovas sutaria girdami jos valdovus, ypač Ivaną IV Rūstųjį. „Papročių" autorius yra lyg vienas iš tų filosofų ir lotyniškų daktarų, apie kuriuos kalba Peresvetovas, sakydamas: „Lietuvoje rašo filosofai ir lotyniškieji daktarai apie valdovą, apie visos Rusios tikrojo tikėjimo carą ir didįjį kunigaikštį Ivaną Vasiljevičių".

I. Peresvetovo raštų svarbiausia mintis (panašiai kaip ir Mykolo Lietuvio) ta, kad valstybės atrama yra ne stambūs feodalai — bojarinai arba didikai, kuriuos jis vadina „tingiais turčiais". Tai jie esą valstybės vargų, neteisingų teismų, tarpusavio vaidų kaltininkai, aukso, sidabro ir brangiųjų akmenų grobėjai, valstybės kasos glemžėjai. Priešingai, valstybė turinti remtis „kariais"— bajorais, kurie sudaro svarbiuosius karinius valstybės kadrus. Jo valstybės idealas yra neribota monarchija, besiremianti tarnybinių bajorų interesais. Todėl vietoje kilmingumo ir turtingumo I. Peresvetovas (kaip ir Mykolas Lietuvis) iškelia karinius bei asmeninius nuopelnus ir narsą. Jis siūlo carui įvesti valstybėje griežtą finansinę centralizaciją ir iš visos carystės rinkti pajamas į savo kasą. Jis laiko būtina pertvarkyti ir teismus. Taip galvoja apriboti valdžią didikų, kurie engia kaimus ir miestus, „turtėja iš valstiečių ašarų ir kraujo". Todėl rekomenduojama valdovui griežčiausiai kontroliuoti teisėjų veiklą, skirti teisėjais ne „maitinamuosius" didikus, imančius mokesčius teisme ir apmokamus iš valstybės iždo, nevengti nė žiauriausių bausmių kovojant prieš kyšininkavimą. Peresvetovas reikalauja sudaryti teisyną, kuris reguliuotų teismo procesą ir nepaliktų vietos teisėjo sauvalei. Jis nusistatęs prieš tai, kad didikai pavergia smulkius tarnybinius žmones. Jis neneigia baudžiavos, o yra prieš vergovę, ypač už būtinumą reorganizuoti armiją. Ji turinti būti visiškai subordinuota carui. Todėl esą būtina likviduoti privačią caro vasalų kariuomenę. Armijos reorganizacija, kaip jis tikisi, leisianti varyti energingesnę užsienio politiką, o tai irgi sutapo su bajorų interesais. Apskritai armijos pakrikimas, sauvalė teismuose, kyšininkavimas vietiniuose ir centriniuose valdžios organuose, priespaudos sustiprėjimas priklausomų gyventojų ir karių atžvilgiu,— tokie buvo bojarinų oligarchijos valdymo rezultatai. Peresvetovas ir ragina valdovą visa tai panaikinti ir iškelia plačią reformų programą. Toje programoje svarbiausią vietą užima kariuomenės reformos. Valdovas visų pirma turi patenkinti karių interesus, nes jis tik jais remdamasis gali būti stiprus ir garsus.

Siūlydamas panaikinti senąsias teismo institucijas, privačią kariuomenę ir apskritai „įvesti tiesą", t. y. padaryti rimtas socia-

lines ir politines reformas, I. Peresvetovas suprato, kad teks įveikti stambiųjų feodalų pasipriešinimą. Todėl jis reikalauja griežčiausių priemonių galimai opozicijai nuslopinti. Kaip tik dėl to jis pripažįsta teroro —„*grozos*“— būtinumą, nes negalima esą šalies valdyti be teroro, ir tik išmintingą terorą naudodami gyvuoja karaliai.

I. Peresvetovo raštuose iškeliami ir natūraliųjų žmogaus teisių, savivaldos, lygybės motyvai. Jis mažai remiasi Biblija. Jam būdingas tam tikras abejingumas religijai, vienuolių ir bažnytinės hierarchijos kritika. Būdamas humanistinio pobūdžio rašytojas, jis mano, kad tiesa nebūtinai susijusi su religija ir kad tiesa yra svarbiausias dalykas [216].

Skaitytojas, be abejo, jau iš šios trumpos apžvalgos pastebėjo, kad Mykolo Lietuvio ir I. Peresvetovo politinės sistemos labai panašios. Abiejų rašytojų panašumas dar labiau ryškėja dėl to, kad ir I. Peresvetovas, kalbėdamas apie savo valstybę ir pavyzdingus kaimynus, vartoja žinomą antitezę — alegoriją. Svarstydamas savo krašto politinę santvarką, jis persikelia į Turkiją ir jos išmintingų valdovų pavyzdžiu siūlo daryti reikiamas reformas namie. Negalima tvirtinti, kad tų publicistų darbai visai sutaptų. Jie gyveno ir veikė valstybėse, kurių siekiai tada buvo dažnai priešiški. Skiriasi tų veikalų kalba bei stilius; kituose kraštuose ieškoma ir savo projektams pavyzdžio. Bet vis dėlto jų pagrindinės tendencijos sutampa. Jie yra lyg vienos mokyklos mąstytojai, tik savo mintis bei pasiūlymus stengiasi įgyvendinti skirtingomis aplinkybėmis. Galimas daiktas, kad abu rašytojai buvo susitikę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, nes I. Peresvetovas aiškiai sakosi savo raštus atsivežęs iš Lietuvos, kai jis iš čia persikėlė į Maskvą. O Lietuvoje jau nesvetimos buvo tokios humanistinės mintys, kurias skelbia ir vienas, ir kitas rašytojas. XVI a. viduryje, kaip matėme, svarstydami lenko ir lietuvio ginčą, buvo žinomas ir garsusis N. Makiavelis, savo veikaluose apibendrinęs bei išryškinęs humanistų bendruosius politinius įsitikinimus.

N. Makiavelio samprotavimų pagrindas yra teiginys, kad žmogaus prigimtis vieninga ir nesikeičianti. Dėl to, jo nuomone, visose valstybėse ir visuose kraštuose esą tie patys politiniai siekiai ir tos pačios aistros.

N. Makiavelis yra centralizuotos nacionalinės valstybės šalininkas. Todėl jis peikia viską, kas silpnina valstybę ir griauna jos vienybę. Priešingai, jis gina visa tai, kas padeda augti valstybės jėgai, kas stiprina jos vienybę ir plečia sienas. Jis piktai puola dvasinius ir feodalinius didikus, trukdančius pasiekti tų tikslų. Tokie didikai esą žalingi kiekviename krašte, ypač respublikoje. Jie esą priešai bet kokio pilietiškumo; tai išdidūs veltėdžiai, kurie trukdo valstybės didybei ir kitos visuomenės dalies laimei. To-

[216] Зимин А. Д. И. С. Пересветов и его сочинения // Пересветов И. Сочинения И. Пересветова / Подготовил текст Зимин А. А. М.; Л., 1956. С. 17—27.

dėl, kad būtų įkurta respublika tame krašte, kur daug tokių įtakingų feodalų, reikia juos visiškai sunaikinti. Su neapykanta N. Makiavelis kalba ir apie popiežiaus bažnytinę valdžią, kuri esanti pakankama, kad sukliudytų pasaulietiniams valdovams suvienyti Italiją, tačiau ne tiek pajėgi, kad pati ją suvienytų. Savo „Kunigaikštyje", kur jis kalba apie kunigaikštystes, jis giria energingą, ryžtingą ir nesiskaitantį su priemonėmis valdovą, kuris politiniu įžvalgumu ir apsukrumu kuria stiprią ir galingą valdžią ir greitai plečia savo valstybės ribas. Manydamas, kad geroje valstybėje turi būti stipri ir išplėtota prekyba bei piniginė diduomenė (buržuazija), N. Makiavelis centralizuotai valstybei sukurti siūlo laikytis monarchijos, asmeninės diktatūros, kuri panaikintų susiskaldymą, gintų buržuaziją nuo stambių feodalų ir drauge būtų pakankamai stipri laikyti liaudies mases klusnias. Monarchijos esą ypač reikia „sugadintoms" tautoms, taip pat kur daug feodalinių didikų. Kunigaikštis neturi skaitytis su jokiomis priemonėmis. Visų pirma jis turi būti galingas: gerų draugų bus, kai turės gerą kariuomenę. Kur nėra geros armijos, ten nėra ir gerų įstatymų. Makiavelis smerkia samdomą kariuomenę, kuri nesuinteresuota ginti savo kraštą ir valdovą [217].

Stiprios pasaulietinės valdžios šalininkų nemaža buvo ir visoje Europoje. Pasaulietinę valdžią kėlė reformacijos vadovas M. Liuteris. Tačiau ir katalikai — prancūzų legistai buvo už pasaulietinę valdžią pagal principą „valdovas nevaržomas įstatymų" *(princeps legibus solutus)*. Visose Europos valstybėse, išskyrus „aukso laisvės" kraštą — Lenkiją, buvo linkstama į stiprią, monarchinę valdžią. Tokia bendra tendencija pastebima ir Mykolo Lietuvio darbe.

Dabar, kai baigiame nagrinėti „Papročius" literatūros bei kultūros požiūriu, ką galėtume trumpai pasakyti apie to veikalo vietą ano meto literatūroje?

Turime apgailestauti, kad darbas neišliko visas. Žinoma, jei redaktorius J. J. Graserio plunksna nebūtų išbraukusi didelės jo dalies, mes turėtume pilnesnį ano meto kultūros bei literatūros vaizdą. Tačiau ir išlikę fragmentai, palyginti su to meto lietuvių ir kitų tautų raštija, leidžia mums labai plačiai apžvelgti XVI a. vidurio Lietuvos gyvenimą. Matome, kad Mykolas Lietuvis, kaip literatas, plačiai susijęs su metraščių literatūrinėmis tradicijomis, patyręs humanistinės bei antikinės literatūros poveikį turinio ir formos atžvilgiu. Iš to meto literatūros darbuotojų jis neišsiskiria nei savo bendromis idėjomis, nei politinio pobūdžio projektais, nei literatūrinėmis raiškos priemonėmis. Tad kuo Mykolas Lietuvis originalus?

Pirmiausia tuo, kad pateikė nemaža lietuviškos medžiagos; kad bendrąsias, plačiai paplitusias ano meto kultūros pasaulyje idėjas pritaikė lietuviškai aplinkai ir iš jų išsirinko tokias, kurios, jo

[217] История политических учений. С. 184—190.

nuomone, tinkamiausios išugdyti to meto gyvenimo dirvoje. Taigi reikia sutikti su redaktoriumi J. J. Graseriu — juk jis skaitė visą darbą,— kad Mykolas Lietuvis buvo neoriginalus ten, kur dėstė nusiskundimus, kurių apstu ir kitose tautose *(omissis eiusmodi querelis, quae de nulla non alia etiam gente esse possent)*. Drauge su Graseriu vertingiausia darbo dalimi turime laikyti tą, kuri „liečia gyvenimo mokytoją istoriją“ *(quae ad magistram vitae historiam pertinent)*. Grįžtantį į Lietuvą naująjį veikalo adresatą Oktavianą Aleksandrą, kuriam teksią kovoti su savo valstybės priešais, jis norėjo paskatinti drąsiems žygiams, rodydamas jam ryškius sektinus ir vengtinus pačių lietuvių, jų kaimynų tolimos ir artimesnės praeities moralinius pavyzdžius.

MYKOLO LIETUVIO PROBLEMA IR M. ROČKOS „MYKOLAS LIETUVIS"

H. ZABULIS

Kai 1966 m. A. Venclovos iniciatyva buvo pradėta leisti „Lituanistinė biblioteka", jos pirmąjį tomą sudarė veikalas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius": lotyniško teksto faksimilė, Ig. Jonyno atliktas lietuviškas jo vertimas, paties Ig. Jonyno, J. Jurginio ir M. Liubavskio straipsniai apie kūrinį ir jo autorių [1]. Nors išlikusio originalo apimtis tesudaro 41 nedidelio formato puslapį, kūrinio reikšmė pranoko savo metą ir tolydžio didėja. Be to, jis svarbus ne vien Lietuvos kultūrai, todėl dar praėjusiame šimtmetyje buvo išverstas į rusų kalbą ir paskelbtas Maskvoje (1854 m.) bei Kijeve (1890 m.), o tarybiniais metais vėl sulaukė dėmesio Maskvoje (1929 m.).

Po Mykolo vardu slypi asmenybė, kurią drąsiai galima statyti greta pirmosios lietuviškos knygos autoriaus Martyno Mažvydo. Beje, Mykolas Lietuvis ir Martynas Mažvydas buvo amžininkai: Mažvydo katekizmas pasirodė 1547 m., o Mykolas Lietuvis savo veikalą parašė apie 1550 m. Panaši ir jų palikimo istorinė reikšmė: Mažvydas — pirmas lietuvis, kuris parodė pasauliui lietuvių kalbą, o Mykolas — pirmas lietuvis, kuris moksliškai aptarė lietuvių tautos charakterį ir pamėgino pagrįsti jos valstybinę egzistenciją; Mažvydas šaukė savo kraštą prie mokslo ir šviesos, o Mykolas kritikavo savo krašto socialines ydas, pateikdamas pavyzdžių, kaip galima tvarkytis geriau.

Tačiau skirtingai nuo Mažvydo, kurio autorystė nekelia jokių abejonių ir asmenybės paveikslas gana aiškus, Mykolo Lietuvio mįslė dar laukia savo įminimo. Akivaizdu viena, kad jo veikalas atspindi plitusį tuo metu Lietuvoje humanistinį sąjūdį, kuris čia siejosi su reformacijos idėjomis, o reformacija savo ruožtu mūsų krašte žadino tautines aspiracijas. Ir Europoje ji, kildama prieš popiežių ir įsigalėjusią jo teisę rikiuoti viso pasaulio karalius ir kunigaikščius [2], skatino nacionalinį apsisprendimą, griovė Šventąją Romos imperiją, pagrįstą popiežiaus ir imperatoriaus valdžios vienove. Lietuvoje susiklostė savas „šventosios imperijos" variantas. Katalikybės įvedimas po pirmosios unijos su Lenkija (1385 m.) suteikė Lietuvos krikštui (1387 m.) gan ryškų lenkišką koloritą. Lenkų dvasininkų paplitimas lietuviškose parapijose, sosto pastangos per religiją ginti Lenkijos atstovų privilegijas Lietuvoje turėjo čia nemažą opoziciją. Lietuviškai kalbanti liaudis, nemokėdama lenkų kalbos, išvis abejingai žiūrėjo į ne-

pažįstamos religijos centrus, ilgai laikėsi senoviško lietuvių tikėjimo apeigų.

Žinoma, per pusantro šimtmečio katalikybė Lietuvoje gan giliai įleido šaknis, tačiau užteko kokio nors vėjo gūsio, kad atgytų senas pasipriešinimas, juoba kad jos kultūrinė įtaka, sklindanti per apleistas bažnyčias, tvarkomas mažaraščių kunigų, čia buvo toli gražu ne teigiama. Toks gūsis pūstelėjo XVI a. pradžioje, kai per Europą nuvilnijo reformacijos banga, kuri Lietuvoje paaštrino senus nesutarimus ir pagimdė daug naujų. Beje, tikybų trintis rado atgarsį ir veikale „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius", nors religinį nepakantumą autorius priskiria tik pastariesiems: „Maskvėnai supykę priekaištauja bet kam iš savųjų, kad tampa Romos arba lenkų religijos,— itin jau nepakenčiama jie ją laiko" (V, 23). Iš tiesų prieš katalikybę sujudo ir vietos didikai, nes čia aukštuomenė, gindama Lietuvos nepriklausomybę nuo Lenkijos sosto, pirmučiausia turėjo apsiginti nuo „lenkiškos" tikybos, kurios valstybinė įtaka centre buvo begalinė. Neatsitiktinai Lietuvos kancleris A. Goštautas, magnatai Radvilos labai linko prie reformacijos. Per Barborą Radvilaitę, S. Goštauto našlę, Lietuvos magnatų šeimos susigiminiavo su Žygimantu Augustu, būsimuoju Lenkijos karaliumi. Kažkuriuo metu, kol Žygimantas Augustas kaip Lietuvos didysis kunigaikštis gyveno Vilniuje, jo aplinka net sugebėjo jį šiek tiek palenkti reformacijos pusėn. Gal jis liuteronizmu buvo užsikrėtęs ir anksčiau, bet Vilniuje mielai priiminėjo protestantų pamokslininkus, iš jo bibliotekos sklido antikatalikiška literatūra, kurios jam atsiųsdavo net ir patys reformatoriai M. Liuteris, P. Melanchtonas, J. Kalvinas [3].

Netrukus naują tikybą perėmė beveik visi Lietuvos didikai (Bilevičiai, Chodkevičiai, Dorohotaiskiai, Giedraičiai, Gruževskiai, Jundzilai, Kęsgailos, Kiškos, Kmitos-Kuncevičiai, Naruševičiai, Sapiegos, Sluškos, Šemetos, Tolvaišai, Valavičiai, Zavišos), o jų visų priekyje stovėjo Radvilos [4], kurių valstybinė padėtis, išmirštant jų seniems priešams, vėliau — sąjungininkams [5] Goštautams, tolydžio stiprėjo. Kad į reformaciją pasukusiems magnatams mažai rūpėjo dogmatiniai ir filosofiniai religijos reikalai, rodo jų visiškas susiskaldymas į sektas. Ir pats jų vėliavnešys Mikalojus Radvila Juodasis per trumpą laiką pakeitė net 4 religijas [6]. O kad politinį savo sąjūdį religijos priedangoje jie formavo anaiptol ne abejingai, rodo jų antilenkiškos ideologijos nuoseklumas. Štai tik keletas gerai žinomų faktų. Dar A. Goštautas, kaltindamas lenkų vienuolius amoraliu gyvenimu, lietuvių kalbos nesimokymu ir turtų iš Lietuvos gabenimu, oficialiai reikalavo, kad jie išsikraustytų iš šio krašto. Nemažai lenkams nepalankių straipsnių pateko į pirmąjį Lietuvos Statutą (1529 m.), o ypač liečiančių žemėvaldą Lietuvoje. Lenkai taip pat netylėjo. Po karaliaus Žygimanto Senojo mirties S. Ožechovskis išplatino pamfletą prieš Žygimantą Augustą, patekusį į Lietuvos didikų įtaką, o vėliau (1564 m.) jis išleido knygą „Quincunx" (Penkiauncis), nuteiktą

prieš Lietuvą. Kaip atsakymas į šį rašinį atsirado garsusis „Lietuvio pasikalbėjimas su lenku“, prie kurio, matyt, bus ranką pridėjęs Vilniaus vaitas A. Rotundas.

Atokiau nuo Lietuvos didžiūnų ginčo su lenkais dėl etninės kilmės prioriteto ir aristokratinių privilegijų stovi smulkioji Lietuvos bajorija, kuri turėjo nemažai sąskaitų ir patiems savo krašto magnatams. Jų poziciją galima apibūdinti, apeliuojant į Abraomo Kulviečio mokyklą (1539—1542 m.), kurios turinį mes galime atpažinti iš jos vadovo laiško, 1542 m. rašyto iš Karaliaučiaus Žygimanto Senojo žmonai karalienei Bonai Sforcai. Abraomo išsakytos nuoskaudos, kurias jis patyrė Lietuvoje, neabejotinai turi antilenkišką potekstę, bet jo argumentacija nesiremia globaliniais etnogenezės įrodymais, o pabrėžia tik intelektualinį išsimokslinusių lietuvių pranašumą [7]. Socialines sąskaitas jis pateikia ne tiems lenkams, kurie turi savo valstybę, o lenkų dvasininkams, kurie įsitvirtinę Lietuvoje, trukdo čia skleisti mokslo šviesą. Abraomas priekaištauja ir nesąžiningiems Lietuvos bajorams, kurie jį nuskriaudė ir nesiliauja skriaudę.

Šalia Abraomo Kulviečio, kaip vienas iš poleminių raštų, ginančių lietuvybę ir smulkiosios bajorijos pozicijas, tam pačiam laikotarpiui priklauso ir Mykolo Lietuvio veikalas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“, dedikuotas Žygimantui Augustui, į kurį Lietuvos diduomenė tam tikru metu dėjo gana daug vilčių. Deja, 1551 m. mirė Barbora, o Lenkijos senatas ir Krokuvos katalikų vadovybė nėrėsi iš kailio, kad atitrauktų karalių nuo Lietuvos didikų įtakos. Žygimantas Augustas ir pats užsidegė Lietuvos ir Lenkijos suvienijimo idėja, paskelbęs ją didžiausiu savo gyvenimo tikslu, kol galų gale viskas pasibaigė Liublino unija (1569 m.). Vadinasi, jei jis ir skaitė Mykolo Lietuvio veikalą, iš jo neperdaug tepasimokė. Mykolas Lietuvis svajojo apie savarankišką Lietuvą su stipriu savo valdovu, kurio pavyzdį praeityje jis matė Vytauto Didžiojo asmenyje, o tarp savo amžininkų nurodė Maskvos carą ir totorių chaną. Žygimantas Augustas, atvirkščiai, galutinai pririšo Lietuvą prie Lenkijos ir mirė, palikęs po savęs du šimtmečius nesantaikos.

Nedaug trūko, kad Mykolas Lietuvis išvis būtų likęs nežinomas. Tik laimingo atsitiktinumo dėka jo rankraštis buvo rastas Šveicarijoje ir su nemažais išbraukymais [8] po 65 metų pertraukos išleistas kaip įdomi lektūra apie egzotinius kraštus. Kadangi ši publikacija, praradusi visumos įtaigumą, tada jau nebeturėjo politinės ar religinės kovos tikslų, paskelbtas veikalas dar porą šimtmečių liko be atgarsio. Ir naujaisiais laikais Mykolui Lietuviui dėmesio buvo paskirta per mažai, nors jo veikalas vienu ar kitu aspektu dažnai minimas mūsų ir kaimyninių tautų literatūroje. Jo populiarumas visiškai suprantamas, nes gausi medžiaga ir blaivi ją išdėsčiusio autoriaus pozicija, skvarbi amžininko akis įveda tyrinėtoją į XVI a. mąstyseną ir gyvų aistrų sūkurį. Autoriaus pasirinktas moralinis vertinimo kriterijus, kaip ir Abraomo

Kulviečio iškeltas mokslingumo matas, gerokai praplatina tautinių aspiracijų ribas, apsaugo nuo perdėto savo tautos išaukštinimo, padeda išryškinti įvairių tautų palyginamuosius bruožus. Labai akivaizdus autoriaus demokratiškumas, kuriuo remdamasis jis smerkia didžiūnų ir turtuolių savivalę, žemesniųjų sluoksnių engimą. Atkreipia dėmesį ir labai kritiškas Mykolo Lietuvio požiūris į bažnyčią, jos dvasinės hierarchijos išsigimimą ir tamsybiškumą. Ši aplinkybė daro Mykolo veikalą labai aktualiu, kalbant apie krikščionybės įvedimo Lietuvoje 600 metų sukaktį, kurią reakcinės jėgos nori sutapatinti su lietuvių tautinės sąmonės puoselėjimo tradicijomis. Mykolas Lietuvis yra istorinis tikrosios tiesos liudininkas.

M. Ročkos knyga „Mykolas Lietuvis" yra labai rimtas, nors ir gerokai pavėlavęs, veikalas apie neeilinės reikšmės kultūrinį faktą Lietuvos istorijoje. Monografijos autorius, geras antikos ir vėlesnių jos kultūrinių tradicijų žinovas, porą dešimtmečių aktyviai tyręs Lietuvos lotyniškąją raštiją ir pelnęs už šiuos tyrinėjimus Lietuvos TSR valstybinę premiją, gerai suderino gilią savo dalykinę kompetenciją su preciziniu kruopštumu. Iš tiesų Mykolo Lietuvio tyrinėjimas iškelia ne vieną problemą, o ištisą jų kompleksą. Tuo pat metu būtina pabrėžti, kad maža likusio teksto apimtis gerokai apriboja jo lyginimą su kita ano meto literatūrine kūryba. Šitokiomis sąlygomis M. Ročka parodė stebėtiną tyrinėtojo įžvalgumą ir iš labai nežymių teksto detalių, lotyniškos prasmės niuansų, dėstymo stiliaus, lyg dėdamas šapelį po šapelio, atkūrė daug labai svarbių veikalo atsiradimo ir vėlesnio redagavimo aplinkybių, įveikė nemažai abejonių, kurios buvo, ir pagrįstai suabejojo tuo, kas buvo laikoma tikra ir neginčytina.

Vertinga monografijos ypatybė yra ta, kad jos autorius išsamiai nagrinėja daugelį antikos, viduramžių ir Renesanso procesų, kurie vienaip ar kitaip siejasi su Mykolo Lietuvio problema. Tai labai išplečia jos horizontą, o monografija tampa beveik enciklopediniu veikalu.

Žinoma, tokio pobūdžio veikale, kuriame beveik viskas, kas nagrinėjama, prasideda arba baigiasi kokia nors hipoteze, liko ir neatsakytų klausimų arba nepakankamai įtikinamų atsakymų. Vienas svarbiausių neaiškumų, be abejonės, yra Mykolo Lietuvio asmenybė. M. Ročka parodė, kaip kaupėsi medžiaga ir pamažu stiprėjo versija, kad veikalo „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" autorius buvo oficialus Lietuvos (ir Lenkijos) valdovo pasiuntinys, lankęsis valstybės pietiniuose regionuose ir vykdęs diplomatinę misiją Krymo totorių ordoje. Ir mintis, kad pasiuntinio vardas buvęs Mykolas, subrendo taip pat ne iš karto. Ilgokai buvo ieškota konkretaus asmens su tokiu vardu ir tokia paskirtimi, kol 1929 m. rusų mokslininkas M. Liubavskis savo autoritetu įtvirtino hipotezę, kad tai buvęs Mykolas Tiškevičius, Kijevo bajoras, 1537 m. gavęs per karaliaus malonę dvarą Lietuvoje netoli Eišiškių. 1538 m. jis buvo pasiųstas į Krymą pas Sahibą Girėjų ir ten

dėl nesutarimų tarp chano ir LDK sosto netrumpai užsibuvo, todėl galėjo pažinti totorių gyvenimą. Panašiais argumentais prie tos nuomonės, nors ir nepaliaudamas svyruoti, buvo priartėjęs ir mūsų istorikas Ig. Jonynas, bet jos nepaskelbė. Ji po profesoriaus mirties greta prof. M. Liubavskio straipsnio su prof. J. Jurginio įvadiniu Mykolo Lietuvio pristatymu buvo paskelbta minėtame leidinyje 1966 m. M. Liubavskio koncepcija gana tvirtai laikosi mokslinėje literatūroje ligi šiol, todėl J. Jurginis dar 1979 m., skelbdamas medžiagą apie Mykolo Lietuvio pasiuntinybę Kryme [9], nesyk vadina jį trigubu vardu: Mykolas Lietuvis-Tiškevičius. Baltarusių mokslininkams jis tik Mykolas Tiškevičius [10].

Tačiau 1976 m. lenkų istorikas J. Ochmanskis labai svariais argumentais sukritikavo M. Liubavskio versiją ir surado bajorą iš Lietuvos — Venclovą Mikolajevičių (Mikalojaus sūnų) nuo Maišiogalos, Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos lotyniškąjį sekretorių, kuris buvo Lietuvos pasiuntinys Kryme 1542—1543 m.[11] Nors jo vardas ne Mykolas, tačiau asmens bruožai daug geriau, negu M. Tiškevičiaus, atitinka tą autoriaus charakterį, kuris ryškėja iš veikalo „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ teksto. Todėl J. Ochmanskio nuomonę aktyviai parėmė jį recenzavę mūsų istorikai ir literatūros specialistai [12].

M. Ročka savo monografijoje pagrįstai atsisako M. Liubavskio išvadų ir lyg priima J. Ochmanskio hipotezę, prijungdamas dar filologinių samprotavimų dėl vardo „Mykolas“ ir Mykolo Lietuvio pateiktų lotyniškų žodžių gretinimo su lietuvių kalba. Tačiau jis savo argumentus baigia dar viena hipoteze, kad nagrinėjamo kūrinio autorystę reikia sieti su Mikalojum Radvila, už kurio vardo gali slėptis vienas ar net keli mums nežinomi „Papročių“ autoriai. Žodžiu, nors M. Ročka susistemino ir gerokai pastūmėjo į priekį Mykolo Lietuvio asmenybės tyrinėjimą, dar trūksta kažko, kad paslaptis nebebūtų paslaptis. Mūsų nuomone, kol kas mažai panaudota filologinė argumentacija, kurios minėti istorikai neįvertino. Sugretinus ją su tuo, kas tikrai žinoma iš istorikų sukauptos medžiagos, dar galima žengti žingsnį toliau. Kadangi M. Ročka jau nebegali to padaryti, šių eilučių autorius drįsta prijungti prie jo ir kitų tyrinėtojų atlikto darbo savo tęsinį.

1. Pirmučiausia dar kartą reikia grįžti prie autoriaus **vardo**, kurio interpretacija gali patikslinti arba suklaidinti asmens ieškojimą.

Klasikinės filologijos specialistui visiškai akivaizdu, kad Mykolas Lietuvis puikiai moka klasikinę lotynų kalbą, daug tobuliau jaučia stilių, negu, sakysim, Gedimino laiškų sekretorius ar prūsų metraštininkai. „Papročių“ tekste beveik nėra vėlyvosios lotynų kalbos anomalijų, nors jų autorius nuolat remiasi ankstyvosios krikščionybės raštais. Mykolas Lietuvis pakankamai gerai susivokia ir senosios graikų kalbos ypatybėse, galbūt ir neblogai ją moka, nes be klaidų savo tekste pavartojo gana daug senų graikiškų žodžių. Svarbu pabrėžti, kad tuo metu Kryme, kai ten lankė-

si Lietuvos pasiuntinys, gyveno daug graikų [13], kurių kalba labai smarkiai skyrėsi nuo senųjų raštų. Nors vienas kitas žodis iš naujosios graikų kalbos pasitaiko „Papročių“ tekste, jų autorius lieka nuoseklus klasikas. Tai žinotina todėl, kad rusų kalboje, kuri per Bizantiją graikiškų žodžių tarimą paveldėjo iš naujosios graikų kalbos, daugelis vardų gerokai skiriasi nuo tų, kurie Mykolo Lietuvio yra pateikti.

Per graikų tarimą praėjo savo evoliuciją ir ne vienas hebrajiškos kilmės krikščioniškas vardas. Toks būtent ir yra „Mykolas“. Rusų kalboje jis turi vėlesnį tarimą *Михаил*, o Mykolas Lietuvis jį pateikia per lotynų kalbą išlikusiu ankstesniu pavidalu *Michael* (*perfidia Michaelis Hlinscii,* III, 18) analogiškai su *Ismahel* (X, 38), *Ismaëlem* (I, 1). Mykolo Glinskio žmona, kai jis po nesėkmingo mėginimo užimti LDK sostą pabėgo į Maskvą ir ten mirė kalėjime [14], Žygimantui Senajam leidus, 1533 m. ištekėjo už Mykolo Tiškevičiaus [15], kuriam M. Liubavskis priskiria traktatą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“. Tačiau traktato antraštėje ir pabaigoje randame ne „Michaelis Lituani fragmina“, o tikriausiai paties autoriaus pateiktą kitokį titulą: *Michalonis Lituani... fragmina.* M. Liubavskis iš atsitiktinio sąskambio daro labai drąsią išvadą [16], kad *Michalo* yra Rusijoje ir Ukrainoje liaudiškai tariamas vardas *Michailo.* Toks tvirtinimas, deja, neišlaiko filologinės kritikos vien dėl to, kad „Papročių“ autorius, gerai žinodamas krikščioniškų vardų struktūrą, niekur jų nevulgarina, o pedantiškai perteikia lotyniškais atitikmenimis. Sakysim, Maskvos carą Ivaną III jis vadina *Johannes,* jo sūnų Vasilijų — *Basilius,* Ivaną IV (Ivaną Vasiljevičių) — *Johannes Basilii (Johannes avus huius Johannis Basilii,* III, 18: *genitus ab eo Basilius,* ibid.). Netgi buitinėje patarlėje, kurią, paskolintą iš rusų folkloro [17], autorius perteikia totorių lūpomis, kai tie užpuola sumigusius girtus LDK kariuomenės kareivius: *Johannes, tu dormis, ego te vinciens, laboro* („Ivanai (Jonai), tu miegi, aš, tave rišdamas, dirbu“). Iš to drąsiai galima daryti išvadą, kad „Papročių“ antraštėje ir pabaigoje pavartoto vardo negalima sieti su rusų *Михаил.* arba jo liaudišku variantu *Михайло,* nes tai iš esmės prieštarauja teksto filologiniam grynumui, kurio griežtai laikosi autorius.

Be to, įsižiūrėjus į teksto žodžius su raide „ch“, kyla abejonė dėl jos tarimo, nes ji daug kur reiškia garsą „k“: *Samarchan* (I, 1), *charitatis,* (I, 13), *Mecha* (X, 38). Tai ypač akivaizdu iš Maskvos miesto ir jos gyventojų pavadinimo, kuris dažniau vartojamas „c“ *(Moscovia, Moscoviae, Moscoviam; Moscus, Mosci, Moscorum, Moscis, Moscos; Moscovitae, Moscovitis),* bet lygiagrečiai ir su „ch“— *Moschorum, Moschovitae.* Vadinasi, gal *Michalonis Lituani* tėra rašybos dalykas, o tarti reikia *Micalonis Lituani?* Ši prielaida, beje, nėra joks argumentas tiems, kurie nori sulietuvinti vardą *Michalo* į *Mikailą* ar pan. Taip darė senesnieji Lietuvos istorijos patriarchai (S. Daukantas, J. Basanavičius), bet tokių aiškinimų esama ir šiandien. J. Jurginis [16], gindamas Myko-

lo Lietuvio-Tiškevičiaus identifikaciją, tvirtina, kad jis humanistų įpročiu ne tik sulotynino, bet ir sulietuvino vardą analogiškai su Jogaila, Skirgaila, Kęsgaila ir t. t. Dėl sulotyninimo jau pasakyta mūsų neigiamai, bet sulietuvinimo „Papročių" tekstas taip pat nepatvirtina. Archaines lietuviškų vardų formas jame randame tokias, kokios buvo įprastos to meto raštijoje *(divum Wladislavum, Lituanice Jagelonem nuncupatum,* V, 25), arba jie parašyti taip, kaip skambėjo žmonių kalboje (*vocati quidam Sakones et Sungailones,* VII, 29). Tai rodo, kad autorius žinojo nusistovėjusią tradiciją ir šnekamąją praktiką, bet, dusyk paminėjęs savo vardą, jo prie lietuviškų istorinių vardų nepriderino.

Daug daugiau tiesos bus, jeigu *Michalonis* (ar *Micalonis*) pavidale ieškosime visiškai kito vardo. Per lenkuojančią katalikų bažnyčią Lietuvoje paplito „Mikalojus" (lenk. *Mikołaj*). Tai graikiškas vardas, kurį Mykolo Lietuvio amžininkai, rašydami lotyniškai, pateikia originalo sąskambiu *Nicolaus* [19]. Sunku būtų patikėti, kad „Papročių" autorius, puikiai mokėjęs lotyniškai ir be klaidų pateikęs ne vieną graikų kalbos žodį, nebūtų žinojęs šios rašybos ir graikiškos vardo prigimties. Tačiau visiškai kitaip dalykas atrodo, kai mes ieškome ne krikšto vardo, o pavardės arba pravardės. Lietuvoje tuo metu dar nebuvo pavardžių, perduodamų iš kartos į kartą, bet noro padidinti savo asmenybės orumą, pasivadinus ne vien vardu, kaip prasčiokai, bet ir pavarde, kaip diduomenė,— buvo. Tam tikslui buvo panaudojama kilmės vieta arba daug dažniau tėvo vardas. Moterys dažnai pagarbiai buvo vadinamos vyro vardu. Šiuo atveju neliteratūrinis tėvavardis netgi turėjo psichologinį pranašumą, nes toks jis lyg ir žymėjo pavardės senumą. Lietuviškai kalbėjęs ir save iš lotynų (italų) kildinęs „Papročių" autorius gerai žinojo, kad priesagos *-evič, -ovič,* jungiamos prie tėvų vardų nelietuvių kalbose, neišryškina jo lietuviško savitumo, o tą skirtybę jis labai kategoriškai pabrėžia: *Literas Moscoviticas... ediscimus, cum idioma Ruthenum alienum sit a nobis Lithuanis, hoc est, Italianis, Italico sanguine oriundis* (X, 23) („Maskvietiško rašto... mokomės, nors rusų šneka yra tolima nuo mūsų lietuvių, tai yra italų, kilusių iš itališko kraujo"). Todėl, lyg ir pats atsiribodamas nuo galimo jo sutapatinimo su kokiu nors Mykolu Tiškevičium, jis pasirinko Vilniaus kraštui tuo metu būdingą tėvavardžio priesagą *-onis,* kuri labai gerai asocijavosi su daugelio lotyniškų vardų trečiuoju komponentų genetyvo linksnyje: *Catonis, Ciceronis, Maronis, Nasonis, Pollionis, Varronis.* Iš trijų komponentų *(Marcus Tullius Cicero)* buvo sudaryti tik aukštos kilmės žmonių vardai, o tas trečiasis elementas daugmaž atitinka vėlesnių amžių pavardę. Daug tokios darybos vardų, dažnai graikiškos kilmės, buvo ir tarp žemųjų sluoksnių atstovų (be trijų komponentų), todėl jų gausu Plauto ir Terencijaus komedijose.

Įsidėmėtina, kad „Papročių" autorius pateikia savo vardą tik kilmininko linksnyje, nes kitaip jam sunku išryškinti lotynišką gi-

minystę. Vardininką *Michalo* jam atkuria tik jo leidėjas savo prieraše pirmos knygos pabaigoje, panaudodamas minėtų lotyniškų vardų *(Cato, Cicero, Maro, Naso, Pollio, Varro)* analogiją [20]. Be to, jis savo pavardę sudaro ne iš lenkiško kamieno *Mikołaj,* o iš lietuviško — *Mikalojus.* Pagaliau, kadangi šio tipo lotyniški vardai buvo trumpi (dviejų—trijų skiemenų, linksniuojant — keturių), labai galimas daiktas, kad *Mikalojonis* savo nenusistovėjusią pravardę, pirmąsyk perteikiamą lotyniškai, sąmoningai pats sutrumpino. Iš čia *Mikalonis.* O gal ji sutrumpėjo leidybos metu, kaip atsirado ir leidėjo sukurtas vardininkas?

Pastarieji spėliojimai jau yra gryna hipotezė, bet „Papročių" autoriaus noras per lietuvišką pravardę suartinti savo vardą su lotyniškais vardais gana akivaizdus. Jis labai gerai dera prie tų keliasdešimt lotyniškų žodžių, kurių reikšmės paralelę su lietuvių kalba rašytojas pasididžiuodamas pabrėžia. Ten mes randame ne vieną žodį, pateiktą irgi ne nominatyvo, o genetyvo linksniu *(noctis, nepotis, senis),* daugiskaitoje *(dentes, gentes),* veiksmažodžius — liepamosiose ar dalyvinėse formose, kad tik būtų panašu. Visa tai kalba ne vien apie gerą Mykolo Lietuvio kalbinę nuovoką, bet ir apie tam tikrą tendenciją, kuri paaiškina ir jo vardo darybą.

Galutinė išvada būtų tokia, kad J. Ochmanskis, pirmas iš tyrinėtojų atsisakęs Mykolo vardą vertinti kaip jo paties krikšto vardą, pirmas pasiūlęs tėvo Mikalojaus ir išvis tėvavardžio idėją, pirmas įtikinamai įrodęs „Papročių" autoriaus grynai lietuvišką kilmę, padarė neabejotiną mokslinį atradimą. Tačiau jo tvirtinimas, kad veikalas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" yra anoniminis ir, be to, autoriaus sąmoningai pateiktas be vardo, nes jis bijojęs sukurstyti prieš save kunigus [21], vargu ar yra pagrįstas. Norėdamas savo teiginį argumentuoti, jis, kaip ir Ig. Jonynas [22], cituoja patį Lietuvį, kuris iš tiesų sako, kad, daug ligtol įvairių žmonių užsipuolęs, jis nebenorįs pasirodyti kunigų priešu, nes aniems visi privalo paklusti. Deja, iš teksto tokia išvada neplaukia. Jeigu specialiai neieškome potekstės, ten turime tradicines veikalo baigiamąsias eilutes, kur autorius įprastu retoriniu būdu padaro mandagų reveransą tiems, kuriuos ką tik piktokai pabarė, ir išradingai kreipiasi į karalių, tuo lyg ir patikėdamas jo malonei savo nuomonę ir visą savo veikalą [23]. Išvis beveik nesuprantama, kaip galima buvo kreiptis į karalių, nuslepiant savo vardą, be to, koks tokio elgesio tikslas, kai visame kitame dėstyme autorius labai daug apie save pasakė ir nori būti įvertintas. Matyt, anoniminis įspūdis susiklosto tik mums ir tik todėl, kad autorius pristatė savo veikalą savo paties šiam vieninteliam atvejui sukurtu lotyniškų vardu: *Michalonis Lituani ... fragmina.* Kitos progos pasakyti savo vardą veikale jis ir neturėjo.

2. **Aplinka.** J. Ochmanskis surinko daug medžiagos apie Maišiagalos bajorą Venclovą Mikolajevičių, kaip jis vadinamas Lietuvos metrikoje ir kituose šaltiniuose. M. Ročka plačiau šios me-

džiagos nenagrinėja. Tai padarė E. Rimša, ypač išsamiai aptaręs jo palikuonių genealoginį medį [24]. Žinios apie tėvą ir protėvius kol kas tebėra negausios.

1528 m. Venclovas, Mikalojaus sūnus, randamas Lietuvos kariuomenės sąrašuose tarp Maišiagalos bajorų, pristatančių kariuomenės reikalams vieną arklį. Iš to J. Ochmanskis daro teisingą išvadą, kad Venclovo nuosavybė nebuvo didelė. Betgi jo būta apsukraus žmogaus. Lietuvos metrikoje J. Ochmanskis rado 1529 m. dokumentą, kuris patvirtina Venclovui jo pirktą Gedetonyse kiemą su žmonėmis ir žeme bei kitus sklypus, pirktus iškeistus ir dovanotus visam laikui [25]. Dokumentas rodo, kad Venclovo tėvas Mikalojus Janovičius (=Jono s.) davė jam savo lauką ir pievą prie Gosvės upelio (dab. Giesvė? prie Sudervės), leidęs statytis sodybą. Jo valdas padidino žmonos Daratos Belavičiūtės (Martyno d.) žemė, du iš karaliaus gauti laisvi sklypai (Tričiškės ir Mentuciškės) Maišiagalos valsčiuje. Rudaminos valsčiuje A. Goštautas jam karaliaus vardu atidavė visam laikui naudotis dvarelį su dviem kiemais (Valkagaliai ir Ozariškės). Minėtą kaimą Gedetonyse jis nupirko iš Vilniaus miestiečio Motiejaus Demeškevičiaus, iš kaimynų Rudaminos valsčiuje prisipirko dar šio to arba susikeitė su jais laukais ir pievomis. Todėl apie 1529 m. Venclovas jau turėjo maždaug 10 valakų [26].

Venclovui, Mikalojaus sūnui, praturtėti padėjo ta aplinkybė, kad jis gerai išmanė teisės dalykus ir jau nuo 1522 m. žinomas kaip raštininkas. 1526 m. jis labai pagarbiai minimas vienoje Lietuvos kanclerio ir Vilniaus vaivados A. Goštauto privilegijoje, buvo jo proteguojamas į tas ar kitas pareigas. 1531 m. Venclovas — raštininkas A. Goštauto tarnyboje, 1534 m. per jį tampa Didžiojo kunigaikščio kanceliarijos sekretoriumi lotyniškame skyriuje ir čia liko iki mirties. Šalia garbingų kunigaikščio sekretoriaus pareigų Venclovas įvairiu metu valdė Medininkus, buvo valdovo vietininkas Skirsnemunėje ir Raseiniuose. Jam, be to, buvo patikimos ir kitos svarbios valstybės misijos, tarp jų — diplomatinės. 1536—1537 m. jis su Polocko ir Vitebsko vaivadomis buvo pasiųstas deryboms į Maskvą. 1542—1543 m. jis — Lietuvos pasiuntinys Kryme pas chaną Charip-Girėjų. 1554 m. su O. Valavičium Liubline priima Maskvos pasiuntinius, o 1555—1556 m. dar kartą pabuvojo Maskvoje. Paskutinį kartą Venclovas paminėtas 1559 m. Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus privilegijoje tarp garbingų liudininkų [27].

J. Ochmanskis, pateikęs šią medžiagą, ypač pirmąjį Venclovo lankymąsi Maskvoje ir jo misiją Kryme, įtikinamai įrodo, kad realūs Lietuvos pasiuntinio biografijos faktai atsispindi veikale „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“. Nekelia abejonių ir ta aplinkybė, kad Venclovas, daug keliavęs įvairiais metų laikais ir sunkiais keliais, turėjo progos pamatyti daug miestų ir vietovių nuo Vilniaus iki Maskvos ir per visą Ukrainą iki Krymo. Tai irgi atsispindėjo „Papročiuose“. Tačiau viena šios labai tur-

tingos asmenybės pusė lieka neaiški. Kur jis taip tobulai išmoko lotynų kalbą ir suformavo savo humanistinę mąstyseną? Ką gali reikšti Venclovo biografijoje tas faktas, kad „Papročių" autorius net dusyk (IV, 19, 22) pamini vokiečių pinigus *(cruciatos Germanicos)*, nurodydamas tikslią kreicerių vertę lietuviškais grašiais?

Šalia šių neatsakytų klausimų, kuriuos iškėlė pats J. Ochmanskis, iškyla visas kompleksas kitų neaiškumų, kurių istorikai lig šiol nekėlė. Ypač vertas dėmesio „Papročių" teksto ryšys su Abraomo Kulviečio teiginiais, rodąs šių mokslo vyrų minties bendrumą. Jau iš ištremties Abraomas, aiškindamas Bonai Sforcai savo mokslą, išdėstė 4 tezes, kurios sukėlė prieš jo mokyklą Vilniuje katalikų vyskupo ir kunigų rūstybę. Pirmosios dvi grynai apologetinės (1. žmogaus išganymui nereikia gerų darbų ir 2. komuniją reikia duoti dviem pavidalais), todėl „Papročių" tekste neatsispindi, tačiau sekančios dvi išdėstytos ir vieno, ir kito tekste. Abraomo trečioji tezė kritikuoja celibatą, tapusį vos ne centriniu protestantizmo taikiniu: „Teigiu, kad kunigams, kurie negali susilaikyti, reikia vesti žmonas *(affirmo ducendas esse uxores sacerdotibus, qui continere se non possunt)*. Visiškai nesvarbu, kad sakoma, jog vedybomis suteršiamas šventasis luomas *(ordinem sanctum pollui)*. Jei santuoka yra dievo nustatytas dalykas, ja šventasis luomas negali būti suterštas. Pranašai, šventieji tėvai Cheremonas, Spiridonas ir kt. buvo vedę. Tai pripažįsta ir senieji kanonai" [28]. „Papročiuose" randame visiškai analoginį svarstymą, nors įvadas ir kitas. „Peikia mūsų kunigus ne tik pagonys, bet ir mūsų kaimynai rusai, kad geria vyną, kuris yra prabangus dalykas, mėsas čiaumoja ir, turėdami savy geismą sukurti kažką panašaus į save, neveda žmonų, nors susilaikančiu būti niekas negali *(taxantur etiam sacerdotes... quod... neque... uxores ducant, cum nemo continens esse... queat)*, jei to jam neskyrė dievas. Nuo jų šalinasi nevedę graikų vienuoliai. Tačiau, kad kunigai senovėje turėjo žmonas, iš daugelio šventojo rašto vietų tai aiškėja *(liquet)*..." (X, 40). Po to nurodomos atitinkamos Senojo testamento ir evangelijų vietos. Matome, kad moralinė argumentacija ir šventraščio vaidmuo sutampa. Tik apie kunigų lėbavimus Abraomas čia nekalba ir neduoda tęsinio, kurį randame „Papročiuose": „Jeigu ir dabar mūsiškiai taip darytų, susilaikydami prieš tris dienas, kai viešpaties indus reikia nešioti *(abstinendo ante triduum, cum vasa domini portanda essent)*, gyventų švenčiau, negu po išgražintu celibatu besimėgaują lėbautojai. Neišvengiama, kad jie visuomet dega geiduliu arba laiko suguloves, tai yra, kaip sako Sofonijas, teršia šventenybę *(sanctum polluere)*" (Ten pat). Galima sakyti, kad „Papročių" tekstas čia lyg papildo Abraomo tekstą. Abraomas atmeta kunigų tezę, kad santuoka teršia jų luomą *(ordinem canctum pollui)*, o „Papročių" autorius tuos pačius žodžius *(sanctum polluere)* panaudoja prieš celibatą.

Kad Abraomo laiško ir „Papročių“ teiginiai sudaro vienovę, mes matome iš Jeronimo Mencelijaus, kuris paliko specialų disputą apie kunigų vedybas. Žinoma, jo tezės labai išsamios ir plačios, todėl tokių glaustų sutapimų sunku rasti, bet jų yra, nors jos buvo paskelbtos keliolika metų vėliau (1558 m.). Štai keletas jų: „Įžadai, kuriais atsisakoma vedybų ir žadama skaistybė, prieštarauja prigimčiai ir dieviškiems nurodymams, kurie nori, kad tas, kas negali susilaikyti, vestų žmoną *(volunt, ut is, qui non potest continere, ducat uxorem)* (LIX). Labiau už garbingą ir šventą santuoką vertina paleistuvystes ir savo atnašautojams verčiau suguloves ir kekšes turėti leidžia, negu doras ir garbingas žmonas (XXX). Jei nesusilaiko, lai tuokiasi. Geriau juk tuoktis negu degti (LXVII). Penktuoju pateikia Esajo pasakymą „Būkite tyri, kurie nešate viešpaties indus *(qui portatis vasa domini)* (LXXXV)“ [29]. Lyginant originalo sąskambius, nekyla abejonė, kad pagrindiniai „Papročių“ teksto, Abraomo Kulviečio ir Jeronimo Mencelijaus teiginiai remiasi vieninga logine struktūra, kuri turi tikriausiai ir vieną šaltinį.

Toks jungėjas gali būti Abraomas Kulvietis, kurį J. Mencelijus, kreipdamasis į Mikalojų Radvilą ir labai girdamas mokytų lietuvių plejadą, pamini pirmuoju. Po to jis išvardina magistrą Jurgį, Martyną Mažvydą ir lyg atokiau — daktarą Stanislavą Rapolionį [30]. Visi jie, ypač pirmieji trys [31],— išvaikytosios Vilniaus mokyklos atstovai, susibūrę Karaliaučiuje, visi tvirti tuose teorijos klausimuose, kuriuos Abraomas dėsto laiške Bonai Sforcai. Be to, J. Mencelijus ten pat pabrėžia, kad dera „tokių vyrų vardus metraščiuose pažymėti, o jų šventus ir dorus apmąstymus bei tikro mokslo aiškinimus surinkti ir jaunuomenei dažnai ir rūpestingai teikti“. Tai leidžia spėti, kad jam buvo žinomi kokie nors jų raštai, kurių atgarsį mes ir jaučiame jo tezėse. Kadangi tuo būdu J. Mencelijaus koncepcija yra lyg savotiškas Abraomo Kulviečio teorijos tęsinys, retrospektyviškai ji gali padėti nustatyti Abraomo laiško santykį su „Papročių“ tekstu.

Nors J. Mencelijus stovi po Kulviečio, bet jo medžiaga turi ne mažiau bendrumų su „Papročių“ teiginiais, negu su Abraomo laišku. Tai lėmė ta aplinkybė, kad „Papročių“ autorius ne vien teigia, bet ir rutulioja savo mintį, siūlo sprendimą. Tačiau vienu aspektu Abraomo laiškas artimesnis „Papročių“ tekstui, nes jų autoriai abu savo išvadą grindžia beveik tik senuoju testamentu ir pavyzdžių ieško graikų bažnyčioje, o J. Mencelijus, žinoma, panaudojęs ir anuos argumentus, daugiau dėmesio paskyrė Romos bažnyčiai ir naujojo testamento citatoms: „Turėjo ir lotynų bažnyčia ilgą laiką vedusius kunigus, kaip liudija popiežiaus Syricijaus, kuris pirmas ėmė Ispanijoje kunigų santuokas ardyti, istorija (XLI). Taigi iš šių (autorių.— *H. Z.*) aiškėja *(liquet)*, kad santuoka kunigams dieviškojo įstatymo yra leista ir kad pranašų, apaštalų, vyskupų, bažnyčios susirinkimų bei tėvų pavyzdžiai ir nuomonės irgi neprieštarauja tam, kad kunigai būtų vedę“ [32].

Iš Abraomo ir „Papročių“ autoriaus palyginimo senesnis atrodo pastarasis, nes jis paprastesnis, jo logikoje daugiau empyrikos, gyvenimo atspindžių ir mažiau bendros apologetikos. Šis momentas ypač išryškėja, palyginus ketvirtąjį Abraomo Kulviečio teiginį su „Papročių“ tekstu. Abraomas sako: „Skelbiu, kad bažnytiniai turtai *(bona ecclesiastica)* bažnyčių valdytojų *(a rectoribus ecclesiarum)* bjauriai yra sunaudojami dideliam dievo papiktinimui ir su milžiniška žala valstybei. Juk tuo bažnyčioms yra duotos galimybės, kad iš jų pirmiausia bažnyčios tarnai blaiviai ir taupiai gyventų, po to idant būtų skiriama neturtingų mokslo pasekėjų naudai, pagaliau kad būtų pagelbstima valstybės reikalams. Kad taip yra, aiškiai galėčiau įrodyti, jei būtų leista“ [33]. Beje, tai jis jau įrodinėjo anksčiau, laiško pirmoje pusėje, kur Bonai Sforcai jis kalbėjo apie savo priešus, privertusius jį bėgti svetur: „Betgi iš tikrųjų ne uolumas, o nelabumas, prakeiktas pelnas, iždas, o ne Kristus *(non zelus, sed scelus, sanctus quaestus, fiscus, non Christus)* yra priežastis, kad taip įnirtingai jie prieš mane siunta. Juk bijo epikūriečiai, kad jų pilvus suverš, bijo, kad bus prie žagrės pristatyti, nes valstybėje jie visiškai nenaudingi. Išvis bijo, kad jų apsimetinėjimai *(fucos suos)* ir apgavystės, kuriais valstybei per tiek amžių miglą pūtė *(fucum fecerunt)*, bus viešai parodyti“ [34]. „Papročių“ autorius, panaudodamas tų pačių žodžių dviprasmybę arba sąskambius, ką tik baigęs aukščiau cituotoje vietoje kalbėti apie kunigų ištvirkimą, tęsia: „Ir vis dėlto mes tiems samdiniams atiduodame dievo garbinimo pareigą, atseit, mums sunkią, nors veikiau jie piktina, negu maldo dievą. Mūsų patikėtas apeigas vikarams nesirūpindami atiduoda, patys tuo tarpu be darbo ir atsidėję malonumams, kaip tranai *(ut fuci)* bičių medų, taip šie liaudies vargą ėda, puotauja ir puošniai rengiasi. Į bažnytines pareigas *(munia ecclesiastica)*, kelias iš sykio, nei brandos amžiumi, nei savo prigimtimi dar nesuvoktas, neatsakingai dairosi, skęsta pasaulietiniuose ir nelabuose reikaluose“ (X, 40—41). Čia būtų tas neteisėtas bažnytinių turtų eikvojimas, kuriuo labai piktinosi Abraomas, iškeldamas aikštėn kunigų veidmainystę. Toliau „Papročių“ tekste kalbama ir apie teisinį kunigų požiūrį į bažnytinę nuosavybę: „Ir nors kažkada kunigams buvo nuodėminga turėti dalį nuosavybės su dievo tauta, išskyrus dešimtines, tačiau mūsiškiai, nepatenkinti dešimtinėmis, atgailomis už kaltes, pirmo derliaus aukomis, įvairiomis rinkliavomis *(variis quaestibus)*, kurias ima iš turtingų, vargšų, gimstančių, susituokiančių, sergančių, mirštančių, mirusių, prie to dar siekia greta derlingų ūkių prieš visą teisę ir protą valdyti valstybės lėšomis iškart daug bažnyčių *(multarum... ecclesiarum regimina... appetunt)*, nors tuo tarpu be pašaukimo gyvena verčiau kitur, negu šiose bažnyčiose, į kurias, kaip sako viešpats, ne pro duris, bet kaip vagys ir plėšikai įsibrovė, jas pasauliečiams, vertelgoms, sąvadautojams išnuomoja, parduoda. Daug

yra tokių, kurios niekuomet nematė savo ganytojų ir klebonų“ (X, 41).

Pateikėme kiek ilgesnes citatas, nes čia ne tiek žodžių, kiek minties sutapimas yra svarbus. Įspūdis toks, kad „Papročių“ autorius labai gerai žino faktinę padėtį Lietuvos bažnyčiose, nes apleistų, vikarų tetvarkomų bažnyčių, kaip rodo išlikusi vizitacijų medžiaga, tuo metu buvo užtektinai [35]. Taigi „Papročių“ tekstas yra lyg faktinė medžiaga juridiniam apibendrinimui, kurį iš bažnytinės teisės pozicijų padarė teisės daktaras Abraomas Kulvietis. Pastebėti žodiniai sutapimai *(bona ecclesiastica-munia ecclesiastica; fucos, fucum-fuci; sanctus quaestus-variis quaestibus; a rectoribus ecclesiarum-ecclesiarum regimina)* tik patvirtinta, kad kalbama iš tų pačių pozicijų ir tais pačiais vardais vadinant tuos pačius dalykus.

Įsidėmėtina dar ir pati vieta „Papročių“ tekste, kur randame šią kunigams nemalonią katalikų bažnyčios charakteristiką. Ji yra X fragmente, kuris kalba apie totorių religiją. Medžiagą šiam skyriui autorius ėmė, žinoma, ne iš Krymo įspūdžių, kur tepabuvo neilgai, o tiesiog iš Lietuvos totorių ir karaimų, kuriuos mini ne tik čia. Pirmajame fragmente jis nurodo, kad Lietuvos valdovai, nugalėję Krymo pasipriešinimą, nusiuntė chanus iš Lietuvos *(dabant eis in Caesares subditos suos hinc ex Lituania Tartaros)*. Nurodyta ir pagrindinė jų buveinė Lietuvoje, kadangi paskutinysis iš šių Lietuvos emisarų — Ač-Girėjus buvo kilęs iš Trakų *(ultimus... hic apud Troki natus)* (I, 3). Septintajame fragmente (VII, 28) autorius kalba apie 40 totorių kaimą prie Vokės *(hic apud fluvium Vaka)*, egzistuojantį ir dabar pakeliui į Medininkus, sieja jį su Girėjų priešo Oslam-Sultano kariu Omeldešu, turėjusiu 40 sūnų. Tokių detalių jis galėjo sužinoti tik minėtame kaime, o ne Kryme. Beje, ir totorių religiją „Papročių“ autorius aprašo ne iš įspūdžių, o per jos istoriją, pateikdamas ją (X, 38) kaip Nestorijaus, nuo 428 m. Konstantinopolio patriarcho [36], hereziją, sumaišytą su judaizmu ir islamu. Jis nurodo, kad ši religija kilo VI m. e. a. Jos pradininkas buvęs vienuolis Sergijus, kuris kaip atskalūnas veikęs prieš krikščionybę *(in perniciem Christianitatis)*. Šių žinių tikrai nebuvo galima pasisemti Kryme. Tačiau jos rodo, kad „Papročių“ autorius domėjosi ankstyvaisiais krikščionybės amžiais, ieškojo ten jos dogmų grynumo, bet savęs nuo katalikų neskyrė. Taip darė visi ankstyvieji reformatai, toks buvo ir Abraomas Kulvietis, kuris Bonai Sforcai prisiekinėjo: „Per krikštą esu išpažinęs, kad esu dievo tarnas ir savo bažnyčios narys“ [37].

Šių argumentų, matyt, užtenka, kad galėtume pripažinti „Papročių“ tekste randamą katalikų bažnyčios kritiką kaip labai ankstyvą grynai lietuviškos reformacijos pavyzdį. Jo palyginimas su Abraomu Kulviečiu savo ruožtu duoda pamatą tvirtinti, kad per du autorius mes galime visiškai gerai atkurti vieningos mąstysenos sistemą, kuri gana neblogai įrodo, kad Venclovas su

Abraomu jo mokyklos egzistavimo Vilniuje metu buvo artimi bendraminčiai.

Kad ši išvada nėra tik abstrakti prielaida, patvirtina E. Rimšos nurodytas faktas, kad po Venclovo mirties, kai vyko jo tėvui priklausiusio Maišiagalos dvaro dalybos, liudininku dalyvavo Povilas Naruševičius [38]. Tai reiškia, kad šis asmuo buvo geras Venclovo ir jo vaikų pažįstamas, pažinojęs taip pat jo brolius. Įsidėmėtina, kad Povilą Naruševičių gerai pažinojo ir Abraomas Kulvietis, nes laiške Bonai Sforcai gindamas savo mokyklą, būtent jį paminėjo kaip savo draugą: „Paliudys tai apie mane Tavo šviesiausiajai didenybei daug mano mokinių, tarp kurių yra p. Povilo Naruševičiaus sūnus" *(filius D. Pauli Naruschovitz)* [39]. Nors šias dvi žinutes skiria 20 metų (1562 ir 1542), tačiau P. Naruševičiaus asmenybė, susijusi per sūnų su Abraomo mokykla, priartina prie jos ir Venclovą. Iš tiesų, kai 1538 m. Abraomas, teisės ir teologijos daktaras, grįžo iš Italijos, jį Bonai Sforcai pristatė Vilniaus vaivada A. Goštautas [40], kuris tuo metu globojo ir Venclovą. Kaip kunigaikščio kanceliarijos lotyniškasis sekretorius jis galėjo ir pats dalyvauti susitikimuose su Bona Sforca bei Žygimantu Augustu, kurie tuo metu gyveno Vilniuje. Ne be jų pagalbos Abraomui pavyko gauti Bonos Sforcos leidimą mokyklai atidaryti, nors prieš metus buvo išleistas griežtas Žygimanto apribojimas tuo klausimu. 1539 m. mokykla pradėjo veikti ir turėjo apie 60 mokinių, Lietuvos bajoraičių. Jų sąrašo nežinome, bet labai galimas dalykas, kad tarp jų buvo ir Venclovo pirmosios žmonos sūnus Venclovas Agripa, vėliau (apie 1525—1597) žymus Lietuvos šviesuolis, pradėjęs garsią Agripų giminę, nes 1548 m. jis buvo imatrikuliuotas Krokuvos universitete [41], vadinasi, kolegijos lygio mokslus ėjo tuo metu, kai veikė Abraomo mokykla, ir keletą metų po to.

Tačiau Abraomas Kulvietis Venclovo tarp savo geradarių nemini. Atvirkščiai, jis skundėsi Bonai Sforcai: *N. pro doctrina ac alimentis filii sui et nepotis ex sorore sedecim sexagenis Lithuanicae monetae me fraudavit* (N. už sūnaus ir vaikaičio iš sesers mokymą bei maitinimą nusuko man šešiolika kapų lietuviškais pinigais) [42]. Labai panašu, kad tasai N. buvo *Nicolai filius* (lenk. Mikołajevicz) *Venceslaus,* nes toks elgesys be galo primena J. Ochmanskio pateiktą Venclovo iš Maišiagalos charakterį. Jeigu toks Abraomo teksto perskaitymas yra teisingas, tada Venclovas gal buvo vienas iš tų, kurie paskundė jį vyskupui Povilui Alšėniškiui, nes būtent tą N. Abraomas ypač išryškina tarp savo priešų. Savo ruožtu Venclovas „Papročiuose" religijos kritiką atribojo nuo Abraomo mokyklos, kad nebūtų apkaltintas negeistinais ryšiais: „Peikia mūsų kunigus ne tik pagonys, bet ir mūsų kaimynai rusai" (X, 40). Panašią mintį jis priskiria ir totoriams: „O mus krikščionis dėl visiško dieviškų dalykų nepaisymo ir tų skriaudų, neteisybių, kurias vienas kitam darom, jie peikia, išjuokia, burnodami pravardžiuoja barbarais, perkrikštais, tik Kris-

taus vardą turinčiais, ne jo tikybą pripažįstančiais“ (X, 38—39). Vadinasi, Povilas Alšėniškis negali Venclovo apkaltinti tuo pačiu, kuo kaltino Abraomą. O gal ir veikalo titulas *Michalonis Lituani fragmina* turi tą patį tikslą — atsiriboti nuo to paslaptingo N., kurį mini Abraomas.

Kita vertus, šitokia prielaida paaiškina, kodėl Venclovas, ilgokai buvęs šešėlyje, o kol dirbo pas A. Goštautą, netgi sukiojęsis tarp sosto oponentų, tuo metu labai iškilo ir 1542 m. su didžiausiu karaliaus palankumu siunčiamas į Krymą. Tą patį 1542 m. rudenį Abraomas Kulvietis rašo iš Karaliaučiaus Bonai Sforcai piktą ir kartu graudų laišką, kuriame, peikdamas nuo jo atsimetusius draugus, su apmaudu skundžia kaimynus: „Prie to prisideda namų neteisybės; būtent mano kaimynai, gavę dėl mano nebuvimo progą, viens per kitą kiekvienas iš mano turtų grobia, kiek gali. O tarnai grasina pabėgsią ir todėl mano motinos mažiau beklauso; laukų darbai vyksta tingiai, žemdirbystė apleista. Ir tatai mane liūdniausiai kankina, kad brangiausioji motina, dalinai dėl nesenos tėvo netekties, dalinai dėl namų neteisybių, dalinai mano ištremties prislėgta, sunkiai stumia vargingą gyvenimą“ [43]. Toks graudus likimas, beje, ištiko visus iš Vilniaus pasitraukusius Lietuvos šviesuolius. Todėl Prūsijos kunigaikštis Albrechtas dėl panašių Stanislovo Rapolionio tėvo reikalų net du kartus rašė tarpininkavimo laiškus Mikalojui Radvilai Juodajam, Lietuvos reformatų vadui [44]. Ne be Radvilos įsimaišymo tremtinių persekiojimas buvo sustabdytas. Abraomas netgi grįžo į Lietuvą, lydimas savo bendraminčio Jurgio Zablockio, bet 1545 m. birželio 6 d. mirė. Ką tik prieš mėnesį (gegužės 13 d.) staiga sunegalavęs, Karaliaučiuje pasimirė ir Stanislovas Rapolionis. Didžiųjų Lietuvos švietėjų gretos skaudžiai praretėjo ir galbūt ne visiškai natūraliu būdu [45].

Abraomo giminės tuo labiau sukilo prieš jo motiną Elžbietą. K. Jablonskis [46] pateikia 1549 m. gruodžio 16 d. Vilniaus vietininko sprendimą Elžbietos Kulvietienės byloje su jos svainiu Mikalojum dėl Brenkliškių dvaro. Kadangi Petras Kulvietis, Abraomo tėvas, buvo jau miręs, jo broliai Mikalojus ir Mykolas panoro atimti iš jo žmonos Petro dalį. Petrienė aiškino teismui, kad ji vyro dvarą atpirko ir apmokėjo skolas. Be to, nors vienas sūnus Abraomas jau miręs, ji laukianti grįžtant iš tolimų kraštų antrojo — Adomo, kuriam ir būsiąs perduotas jo tėvo palikimas. Nors Mikalojaus ir Mykolo pusę gynė kunigaikštis Giedraitis, teismas paliko dvarą Petrienei, kol grįš Adomas. Bylos turinys buvo daugmaž standartinis, nes toks juridinis kazusas atskirai aptariamas „Papročiuose“, kur mes randame piktoką išpuolį prieš moterų teisę į žemėvaldą: „Tatai plačiau mūsų tautoje ėmė atsiskleisti, kai buvo mums paskelbtas Liet. stat. 4 sk. 7 str. įstatymas, atiduodąs moterims už kraitį tam tikrą nuosavybės dalį. Po to jos pasidarė akiplėšos, neklauso globėjų, tėvų, vyrų ir gyviems rengia belaikę mirtį“ (VII, 28). Šis teiginys morališkai pagrindžia

Mikalojaus ir Mykolo ieškinį, nes jie bylinėjosi dėl dvaro, kuris nebuvo Petrienės paveldėtas, o tai reiškia, kad po vyro mirties, nesant gyvų jo vaikų, turėjo atitekti broliams, jų tėvo bendro palikimo dalininkams. Be to, jis parodo „Papročių" autoriaus požiūrį į 1529 m. Lietuvos Statutą, kuris sosto aplinkoje nebuvo populiarus, nes ribojo lenkų teises Lietuvoje. Lietuvoje jis nebuvo palankus smulkiesiems bajorams, kurių pusėje buvo Venclovas. Todėl jis mėgina jį čia nuvainikuoti per straipsnius, liečiančius moterų teises.

Tai ne vienintelis atvejis, kai „Papročių" autorius atakuoja Lietuvos Statutą. Jis, pavyzdžiui, reiškia nepasitenkinimą, kad visoje Lietuvoje tik du vaivados sprendžia kasacines bylas, be to, nepertoli viena nuo kitos ir jų buveinės (Vilnius ir Trakai). Dideli atstumai, kuriuos tekdavo nukeliauti tų laikų sąlygomis, kėlė tiesos beieškantiems daug vargo: „Eina vargšai žmonės nuo Žemaitijos ir Livonijos kraštų ligi Mozūrijos ir Maskvos ribų, ieškodami paprasto teisėjo" (IV, 22). Ir pats Venclovas turėjo daug bylų, todėl gerai pajuto nemalonią teismų kasdienybę, kuri atsispindėjo „Papročiuose" kaip autoriaus asmeniška nuoskauda [47]. Ypač jis nepatenkintas atsiskaitymo už bylas tvarka, nustatyta Lietuvos Statute didikų naudai *(quae ad nos immigravit ante pauca lustra ex ambigua consuetudine opera procerum primorum, leges usibus suis accommodantium)*. Kritikos esmę reziumuoja išvada, kad teisėjai nėra ir negali būti objektyvūs. Tai atsitinka todėl, kad jie ima už bylą ne tvirtą mokestį, kaip nustatyta lenkiškajame Žygimanto Senojo Statute, išleistame 1511 m. Petrakove, o dešimtinę nuo bylinėjamo turto, apskaičiuodami ją nuo abiejų bylos šalių. Jei duodama apeliacija, tą dešimtinę vėl reikia kartoti. Dėl to teismo išlaidos kartais būdavo didesnės už bylos objekto vertę, bet tuo buvo patenkinti teisėjai, nes jie pelnėsi iš to. Šitaip argumentavęs, „Papročių" autorius smogia Lietuvos Statuto nustatytai teismų santvarkai triuškinantį smūgį: „Pas mus dėl to, kad nuo priteisto turto trissyk mokama po dvi dešimtines, teisėjas tampa savo bylos teisėju *(iudex suae causae fit iudex)*" (IX, 22).

Romėnų teisėje formulė *nemo potest esse iudex in sua causa* (niekas negali būti teisėjas savo byloje) reiškė teismo nušalinimą. Tokio žingsnio viena ar kita bylos šalis griebdavosi, kai visi kiti argumentai buvo panaudoti arba nepaveikdavo teismo. Jeigu tai pavykdavo įrodyti, teismas būdavo keičiamas, o tai reiškė labai didelę ieškovo pergalę. „Papročių" autorius labai vykusiai panaudojo minėtos formulės efektą. Tačiau jis šiuo atžvilgiu nebuvo labai originalus, nes tokį ginklą dar sėkmingiau buvo panaudojęs Abraomas Kulvietis. Laiške Bonai Sforcai jis pirmučiausia įvairiais aspektais įrodinėja jį persekiojančių kunigų moralinį išsigimimą ir visišką nesusigaudymą moksluose, o po to daro išvadą, kad jie būtent dėl to jį persekioja, reikalaudami teismo, kad patys bijo būti demaskuoti, kitaip tariant, yra šališki. Štai

Abraomo žodžiai: „Todėl, kadangi jie taip neišmano šventojo rašto, tokie yra nedori ir tokie žiaurūs, kad jų sprendimu net ir Kristus negalėtų būti nekaltas, be to, kadangi jie yra teisėjai savo byloje, pažeidžiant objektyviausią teisės taisyklę, kuri sako, kad niekas negali būti teisėjas savo byloje *(nemo potest esse iudex in sua causa),* aš kreipiuosi į Jūsų didenybę ir dievo vardu prašau, kad Jūsų didenybė nagrinėtų bylą, kurią aš vedu su priešais“ [48].

Sulyginę šį neginčijamą dviejų autorių argumentų sąskambį, nebegalime abejoti dėl „Papročių“ autoriaus ir Abraomo Kulviečio mąstysenos bendrybių. Tik šį kartą jų vieninga teisinė samprata siekia skirtingų tikslų, nes su jos pagalba jie oponuoja vienas kitam. Abraomas kreipiasi į savo užtarėją Boną Sforcą, o Venclovas stengiasi pataikauti Žygimantui Augustui, pagirdamas jo tėvą Žygimantą Senąjį.

Po šių literatūrinių apmąstymų knieti pasvarstyti, ar Venclovo ryšiai ir polemika su Abraomu tebuvo bendro pilietinio pobūdžio. Gal tarp jų būta ir daugiau sąlyčio taškų? Beje, K. Jablonskis, kalbėdamas apie Abraomo Kulviečio tėvus ir gimines, nurodo ilgą ir gana šakotą jų genealogiją. Visi Kulviečiai buvo kilę iš Ginvilos, gyvenusio Vytauto laikais, ir turėjo iš jo bendrą palikimą Kulvoje prie Jonavos ir Brenkliškiuose prie Sudervės. Ginvilos sūnūs buvo 4: Radvila, Mačys, Stonkus ir Jonas. Jauniausias Ginvilonis (Ginvilaitis) Jonas turėjo 3 sūnus — Petrą, Mikalojų ir Mykolą. Petro vaikai buvo garsusis daktaras Abraomas ir kažkur į tolimus kraštus išvykęs Adomas, Mikalojus turėjo 3 sūnus — Venclovą, Praną ir Joną, Mykolas — sūnų Vaitiekų ir dukterį Elžbietą [49].

Šis genealoginis medis turi vieną intriguojančią šaką: Venclovas turėjo tėvą Mikalojų, kuris savo ruožtu buvo Jono sūnus. Toksai vardų sutapimas per dvi kartas perša mintį, kad Mikalojus Janovičius (=Jono sūnus=Janonis), kuris leido sūnui Venclovui pasistatyti sodybą prie Gosvės upelio, buvo Abraomo Kulviečio dėdė, o Venclovas — jo pusbrolis.

Deja, prie Mikalojaus vaikų vardų K. Jablonskis priduria pastabą, kad visi jie tebegyveno 1596 m. Tačiau K. Jablonskio medžiaga liko nesusisteminta ir todėl prieštaringa. Pateikdamas 1593 m. bylos dėl Butkiškės dvarelio (prie Ariogalos) medžiagą, jis nurodo kitokią Kulviečių genealogiją, paliudytą atsakovų: Jonas, Ginvilos sūnus, turėjęs tik 3 vaikus — Petrą, Mikalojų ir Kotryną. Iš jų Petras nurodomas kaip miręs bevaikis, o Mikalojaus šeimoje buvę 4 vaikai — Ona, Venclovas, Pranas ir Jonas. Kotryna, ištekėjusi už Andriaus Juškevičiaus, turėjo sūnų Ambraziejų. Dvarelis prie Ariogalos priklausė Elžbietai Kulvietienei, Abraomo motinai, o po jos mirties dėl jo bylinėjosi Venclovo dukterys, vadindamos ją senele [50]. Iš šios bylos tektų padaryti išvadą, kad 1593 m. visi Mikalojaus vaikai jau buvo išmirę, gal

ir senokai, nes niekas nebeprisiminė, jog Petras Kulvietis turėjo net 2 sūnus.

Dar daugiau Abraomo Kulviečio giminystei su Mikalojaus sūnumi Venclovu, „Papročių" autoriumi, prieštarauja E. Rimšos išvesta pastarojo palikuonių genealogija, kadangi Kulviečiai, kaip galima spręsti iš Elžbietos Kulvietienės laiško prūsų hercogui po Abraomo mirties, turėjo Gulbės herbą [51], o Venclovo palikuonys — Dembno herbą. Tačiau ir E. Rimšos sistemoje yra viena spraga. Dembno herbą pirmą sykį 1548 m. paminėjo Venclovas Agripa Krokuvos universitete [52]. Po to jis įvairiomis variacijomis galiojo per kelias Agripų giminės kartas. Tačiau koks buvo paties Venclovo Mikalojaičio herbas vis dėlto nėra aišku. Taip svyruoti verčia ne visiškai aiški Venclovo Agripos padėtis Venclovo Mikalojaičio šeimoje. Du vieno tėvo sūnūs tuo pačiu vardu net ir iš dviejų žmonų — labiau negu keistas reiškinys. Be to, pirmosios žmonos sūnus Venclovas dar turi ir antrą vardą — Jonas, kurį E. Rimša laiko istoriografijos klaida [53], nors dažniausiai taip pavartotas antrasis vardas žymėjo tėvo vardą. O gal Venclovas Mikalojaitis pirmą kartą buvo vedęs našlę, turtingą, bet su sūnumi, kuris toliau ir naudojo savo tikrojo tėvo herbą Dembno?

Beveik nenagrinėtas lieka Elžbietos Kulvietienės giminių išsišakojimas, nors Butkiškės byla ją sieja su kažkokio Venclovo palikuonėmis. Vadinasi, archyvų paslaptys dar laukia savo tyrinėtojų. Tačiau vargu ar galime abejoti Kulviečių kaimynine pažintimi su Venclovu Mikalojaičiu, nes visi jie, įskaitant ir Petro Kulviečio žmoną, Abraomo motiną, Elžbietą Jodotaitę, Sudervės—Kernavės—Maišiagalos apylinkėse turėjo dvarus ir buvo čia smulkūs bajorai. Artima kaimynystė kartais turi ne mažiau reikšmės negu giminystė.

3. **Veikalas.** Tyrinėtojai gan vieningai laikosi nuomonės, kad „Papročių" autorius rašo apie totorius, pasisėmęs žinių ir įspūdžių tik iš savo gyvų stebėjimų. J. Ochmanskis netgi pabrėžia, kad jo aprašyme „nėra išmonės ir fantazijos" [54]. Filologinė analizė rodo, kad istorikai gerokai klysta.

Ig. Jonynas ir M. Liubavskis [55] visiškai nepagrįstai paskutinę pirmojo fragmento sceną, kurioje vienas tautietis, totorių parduodamas į vergiją, kreipiasi į „Papročių" autorių ilga moralizuojančia kalba, vertina kaip jo tikrai matytą faktą, darydami iš to netgi principinę išvadą, kad vergo kreipimasis rodo tatai atpasakojančio autoriaus diplomatinę padėtį Kryme. Mes nė kiek neabejojame, kad ši scena Kafos uoste yra gryniausia literatūrinė kompozicija. Jos analogijų galima rasti kiekvieno antikos istoriko raštuose. Buvo įprasta, kad prieš mūšį, mirtį ar kitą lemtingą įvykį, kurį autorius ruošiasi aprašyti, jis situacijos moralinę prasmę išsako kokio nors asmens, dažniausiai vado kalba. Tikslios kopijos, žinoma, neverta ieškoti, bet vieną pavyzdį galima pateikti. Tacitas (apie 55—120 m.) savo veikale „Apie Julijaus Agrikolos gyvenimą" vaizduoja jo žygius Kaledonijoje (dab. Škotija). To-

limi nepažįstami kraštai Šiaurėje savo kontrastingumu primena Krymo totorių keistenybes, todėl paskutinis Agrikolos mūšis su britanais savo psichologiniu ir moraliniu turiniu gali būti lyginamas su moraline situacija Kryme. Tacitas iš pradžių vaizduoja sukilusių Agrikolos laivų nesėkmę (28), nes jų jūreiviai buvo britanų atmušti, išbadėję valgė vieni kitus, o vėliau, išgaudyti frizijų ir svebų, buvo parduoti į vergiją. Tai pakėlė britanų nuotaiką. Jų susirinko apie 30 tūkstančių — visa jaunuomenė ir seniai. Į juos kreipėsi vienas iš vadų Kalgakas, kurio kalba (30—32) kupina moralinių išvedžiojimų apie gresiančią vergiją, gimdomą pačios Britanijos pastangomis: *Britannia servitutem suam cotidie emit, cotidie pascit* (31,2). Toliau Tacitas duoda neilgą Agrikolos kalbą (33—34), parodo jo strategiją ir galop britanų sutriuškinimą: „Tuomet atvirose vietose — didingas ir rūstus reginys: vejasi, žaloja, gaudo, o tuos pačius galabija kiti pasitikę. Jau priešų ginkluotos gaujos, kaip kam į galvą šovė, nuo mažesnio skaičiaus pasuko bėgti, dažni patys beginkliai griuvo ir pasidavė mirčiai. Visur tik ginklai, tik kūnai ir sudarkyti jų gabalai, tik kruvina žemė“ (37, 2—3).

Tokį sudramatintą vaizdą randame ir minėtoje „Papročių“ vietoje: „Ir namie savo kailiu patyrėme taip pat, kad ne linksmesnė baigtis atėjo mūsų giminėms, kuriuos ten matėme žudomus, galabijamus, matėm besimėtant nuo kūnų atplėštus jų gabalus ir galvas, svaidomas į ugnį virpančias jų širdis ir išrėžtus plaučius, kai nuožmus priešas iš jų išverstų pilvų ir šiltų vidurių draskė žarnokus būrimams, blužnį ir tulžį — tepalams“ (X, 13). Nė kiek neperdėsime tvirtindami, kad čia yra gryniausia autoriaus fantazija, kurioje atsispindi jo literatūrinė atmintis ir liaudyje paplitę gandai apie totorius. Juk tasai į vergiją išplaukiantis asmuo sako, kad tokius dalykus jis patyręs namie, ne kur nors totorių krašte, be to, visiškai ne karo metu. Ir pats autorius tokių šnekų namie tikrai girdėjo, kadangi žmonės kiekvieną šiurpų plėšikavimo ir žmogžudystės nuotykį lygino su totorių elgesiu. Šia proga verta prisiminti, kad čia pat netoli Vilniaus bajorai neretai samdydavo gaujas galvažudžių, kurie keršydavo jų priešams, žudydavo, degindavo namus, jei būdavo susipykę. Labai garsios buvo magnatų Goštautų ir Radvilų tarpusavio peštynės, kurios truko keliolika metų [56]. Abi pusės šaukėsi sosto užtarimo, bet rietenos nesiliovė. Štai ištrauka iš skundo prieš Radvilą, rašyto apie 1521 metus: „Matyt, ponas Vilniaus vaivada tuo dar nepasisotino, nes, atvažiavęs iš Minsko, prisiuntė savo tijūną Vanevskį Kuncą; o tas tijūnas, susirinkęs nemažą skaičių ginkluotų žmonių, su mietais, su triūbomis tartum priešas, užlėkęs grėsmingai į ponų bajorų Tikotinskių Žadėnų namus ir pas jų žmones, jėga namuose vartus, šventovėje duris ir langus iškapojo ir, kiek turėjo atsargų, viską iš jų atėmė, kai daugiau nebeturėjo ko imti, tuomet, kiek turėjo nušienauto šieno, visą tą paėmė; o iš tenai važiuodamas, tas pats Kunca užsiuntė į pono kaimus — Rodulę, Pajevą, Ježovą, Milevą — ir

liepė tuos visus kaimus apiplėšti, nusiaubti; ten atvažiavę, piktadariškus dalykus išdarinėjo — ir doras žmonas nuo vyrų ėmė, ir nekaltas merginas prievartavo, ir vienų žmonių daugelį moterų ir mažų vaikų lig mirties užmušė, o kitus pačius, už galvų pasigavę (головами поймавши), į nelaisvę vedė, lyg totoriai (sic! — *H. Z.*), kiti netgi atsipirkinėjo kaip iš priešo rankų" [57]. Žvilgterėję dar sykį į „Papročių" tekstą, matome, kad ir ten parduodami į vergiją žmonės yra grandinėmis už kaklų sukaustyti *(collis concatenati)*. Ir tas asmuo, kuris sako patetišką prakalbą, yra vienas iš sukaustytųjų po dešimt *(tractus est in navem conscendente decade sua catenata)*.

Pagaliau ir pats asmuo iš vergų minios yra nenatūralus. Neįmanoma įsivaizduoti, kaip galėjo sukaustytas vergas, varomas su savo likimo draugais į laivą, sustoti ir sakyti ilgą kalbą prieš totorius. Dar sunkiau patikėti, kad tas vergas yra autoriaus žemietis ir pažįstamas *(notus et conterraneus mihi)*, kuris, beje, į jį kreipiasi visiškai familiariai: „Mielasai broli" *(Frater dilecte)*. Jeigu toks atvejis būtų realus, Lietuvos pasiuntinys ir totorių chano svečias turėjo gelbėti nelaimingąjį, o anas — ne moralinę koncepciją rutulioti, bet pagalbos prašyti. Tačiau čia to nėra, nes autorius kuria literatūrinį personažą ir, be to, literatūrinėmis priemonėmis. Pažiūrėkime, kaip jis, tas literatūrinis personažas, dėsto savo lemtį. Juk jo kalba labiau primena kokį nors Vergilijaus tekstą, o ne vergo aimaną:

Quanquam autem et nobis praestitisset multo, si illa ac etiam alia quantumcumque crudeliora uno et semel perpessi occubuissemus apud lares manesque paternos a cultu religionis et a sepulcris maiorum non abstracti corporibusque nostris felicioribus multo quam nunc, etiamsi trunca iam et eviscerata discerpta illic a bestiis, sed quia invidet nobis illud... fatum insolens... iam minime in rem nostram et anxietas haec et commiseratio vestra I, 13 [58].

Dabar prisiminkime kad ir šias Vergilijaus eilutes, kuriomis jis nori išsakyti į nežinią žvelgiančio Enėjo nuotaiką [59]:

O terque quaterque beati,
quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis
Tydide! mene Iliacis occumbere campis
non potuisse tuaque animam hanc effundere dextra,
...ubi tot Simois correpta sub undis
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit.

Aen. I, 94—101

O passi graviora, dabit deus his quoque finem.
Vos...

experti revocate animos maestumque timorem
mittite...
tendimus in Latium, sedes ubi fata quietas
ostendunt.

Ibid. 199—206.

Užtenka bent šiek tiek mokėti lotyniškai, kad būtų galima pajusti „Papročių" teksto epinį stilių, įmantroką frazę, nors kitur autorius pasakoja paprastai ir netgi kasdieniškai. Tas pakylėtas pasakojimo tonas, dramatinė situacija, į kurią įtalpinta tėvų žemės ir tėvynės netekusio piliečio problema, blogos laisvės ir liūdnos vergijos paralelė liudija, kad čia autoriui rūpėjo ne totorių tikrovė, o moralinė išvada, kurią jis įdėjo į vergo lūpas. Moralinė išvada liečia irgi ne santykius su totoriais, o santykius tėvynėje, kurių blogėjimas silpnina krašto atsparumą priešui ir artina vergiją. Tokią prasmę ir turi paskutinieji vergo pamokymai: „Tad jei tu turi kiek nors meilės tėvynei arba ištikimybės kunigaikščiui arba bent tikėjimo į dievą, tavo prievolė tą pavojaus grėsmę, kaip dabar tu supratai, pamatęs čia žmonių būklę, atskleisti kunigaikščiui ir tiems pagaliau, kam tai svarbu" (I, 13).

Deja, apie tokias vidaus problemas pirmasis fragmentas visiškai nekalba. Todėl ir išvada čia nepritampa. Literatūrinis kalbančio vergo personažas yra ta gija, nors ir silpnutė, kuri sujungia fragmento temą su jos moraliniu apibendrinimu, bet jis kartu parodo, kad ši medžiaga yra atėjusi iš kažkur kitur. Čia mes vėl norime atkreipti dėmesį į jau cituotą Goštauto skundą. Jį rašė jaunas jo patikėtinis Turas, nes didikai patys tokiais raštais savo autoriteto nenorėjo žeminti. Turas, atvirkščiai, stengėsi Radvilos nesisskaitymą su Goštautu, jo piktą valią pateikti kaip valstybinį nusikaltimą. Jis palygino šį kivirčą su Glinskio išdavyste [60], kai anas, susipykęs su Gardino valdytoju Zaberezinskiu, pakėlė maištą prieš sostą ir susidėjo su Krymo totorių chanu bei Maskvos kunigaikščiu Vosylium. Turas tiesiog kaltina Radvilą, kad jo elgesys pakenkė Lietuvos deryboms su Maskva, o jo žygį į Turovą prieš Glinskį remiančius totorius vaizduoja kaip savivalę [61]. Be kita ko apie Mykolo Glinskio išdavystę ir jo ryšius su Vosylium kalba trečiasis „Papročių" fragmentas (III, 18), per kurį aiškėja ir pirmojo fragmento pabaiga su savo mįslingąja sukaustyto vergo prakalba. Kita vertus, abu šie fragmentai, kartu paėmus, patvirtina, kad „Papročių" teksto lyginimas su Goštauto skundu nėra be pagrindo. Šia proga dar kartą galima prisiminti jau minėtą faktą, kad Venclovas yra minimas kaip raštininkas nuo 1522 m. Po kelerių metų jis — Goštauto proteguojamas asmuo, dirbąs jo kanceliarijoje. Todėl negali būti abejonės, kad jam Goštautų—Radvilų kivirčas buvo gerai žinomas, o kad minėtas skundas ir visiškai konkrečiai galėjo būti jo matytas,— irgi beveik tikras dalykas.

Yra dar vienas aspektas, kuris verčia filologą patikslinti istorikų nuomonę dėl „Papročių“ autoriaus įspūdžių Kryme. Norint nustatyti laiką, kada jis lankėsi pas chaną, labai svarbi yra ta pirmojo fragmento vieta, kur jis kalba apie totorių kariuomenės žygį į Vengriją. Paminėjęs, kad jie turi apie 30 tūkstančių prievarta surinktų kareivių,— kas tik gali užlipti ant arklio,— autorius tęsia: „Man ten būnant, kai pusę jų ir savo sūnų chanas siuntė į pagalbą turkui, vykstančiam ką tik neseniai į Vengriją, jų buvo tuomet priskaičiuota 15 tūkstančių (I, 4—5). Vadovaudamasis šiuo autoriaus pareiškimu, J. Ochmanskis pataiso Ig. Jonyną [62], kuris siejo jį su 1540 m. turkų žygiu, ir įtikinamai pagrindžia vėlesnę jo buvimo Kryme datą — 1543 m. [63]. Tuo atžvilgiu J. Ochmanskio pastabumas yra pagirtinas. Tačiau nei jis, nei kiti istorikai nepastebėjo, kad totorių kariuomenės aprašymas tam tikru mastu yra paskolintas iš Tacito veikalo „Germanija“. Pirmučiausia krinta į akis totorių aprašyme panaudotas germaniškas ieties pavadinimas *framea,* kurį romėnų autorius labai mėgsta (Germ. 6, 1; 11, 2; 13, 1; 15, 2). Užkliūva ir kiti dalykai, jeigu sulyginsime lotynišką tekstą [64]:

Proficiscebantur autem quamvis l e c t i o r e s illi, consueto tamen apparatu suo, inermes videlicet plerique et v i x d e c i m u s a u t v i g e s i m u s quisque eorum pharetra fultus aut f r a m e a, l o r i c a vero multo r a r i o r; sed alli scipionibus saltem muniti osseis, alii ligneis, alii vacuis t e l o r u m accincti vaginis. Clypeorum autem et h a s t a r u m vel huiusmodi armorum g e n e r i s expertes penitus Frag. I, 5.

Ne ferrum quidem superest, sicut ex g e n e r e t e l o r u m colligitur. R a r i gladiis aut maioribus lanceis utunter: h a s t a s vel ipsorum vocabulo f r a m e a s gerunt... et eques quidem scuto f r a m e a q u e contentus est... nudi aut sagulo leves... scuta tantum l e c t i s s i m i s coloribus distinguunt. Paucis l o r i c a e, v i x u n i a l t e r i q u e cassis aut galea Germ. 6, 1

Sunku būtų patikėti, kad „Papročių“ tekstas tokioje nedidelėje atkarpoje visiškai atsitiktinai kartoja Tacito žodyną, juoba kad tai nėra vienintelė vieta, kur juntamas jo sąskambis su Tacito „Germanija“. Pateikiame dar keletą jų iš to paties pirmojo fragmento.

Tacitas (7, 1) nurodo, kad germanų karaliai ir vadai buvo renkami vieni pagal kilmę, kiti pagal narsą *(reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt).* Pasirodo, kad „Papročių“ totoriai daro panašiai: „Totorių gyvenimas, kuriuo jie giriasi, yra senovinė piemenų bendrija, kurioje kažkada aukso amžiuje šventi tėvai gyveno ir iš kurios netgi vadai tautoms ir karaliai bei pranašai buvo renkami“ *(ex qua Duces etiam eligebantur populis regesque et prophetae* (1, 6). Šiek tiek toliau dar sykį randame: „Ir visi tų

valdovų *(tyrannorum)* padėjėjai, eunuchai, raštininkai ir kiti darbuotojai, ypatingi kareiviai janičarai, kurie jau nuo vaikystės karo meno ir drausmės yra mokomi ir iš kurių galop vadai yra renkami ir baronai *(ex quibus tandem Duces leguntur et Barones)*, yra iš mūsų krikščioniško kraujo" (I, 12).

Tacitas (14, 3), pabrėždamas germanų karingumą, rašo, kad jie nemėgsta žemę arti ir metus po to laukti *(nec arare terram aut expectare annum tam facile persuaseris quam vocare hostem et vulnera mereri)*. „Papročių" tekste randame analogišką totorių charakteristiką, tik joje išryškintas piemenų bruožas: „Žemės jie nedirba *(terram non colunt)*, netgi ir labai derlingos, pasitenkindami savaimingu jos derliumi, žole kaimenei ganyti" (I, 7).

Tacitas (21, 2) kalba apie didelį germanų svetingumą, pabrėždamas, kad jie užeina į artimiausius namus be kvietimo, nes niekas ten, priimdamas svečią, neskiria pažįstamo nuo nepažįstamo *(notum ignotumque quantum ad ius hospitis nemo discernit)*. Toks pat svetingumas, pasirodo, būdingas ir totoriams: „Namie bet kokiam pakeleivingam svečiui, netgi ir nepažįstamam *(hospiti cuilibet obiterario etiam et ignoto)* veltui pasiūlo ir maistą ir guolį, bet toliau nuo savo palapinių virtinės" (I, 8). Pastaroji ypatybė, žinoma, „Papročių" autoriaus yra priderinta prie totoriško papročio nerodyti svečiui žmonų, bet kitkas — lygiagretu su Tacitu.

Tacitas (18—19) labai giria griežtą germanų santuoką *(severa matrimonia)*, kuri apsaugo šeimą nuo neištikimybės. Jis pabrėžia (18, 1), kad toje labai skaitlingoje tautoje labai mažai būna paleistuvysčių, už kurias vyrams yra leista bausti iš karto, nes drovumo nepaisymas yra nedovanojamas *(paucissima in tam numerosa gente adulteria, quorum poena praesens et maritis permissa... publicatae enim pudicitiae nulla venia)*. Ir „Papročių" autorius negaili pagyrimų totorių šeimai, nors ji yra poligamiška ir vyras šalia žmonų turi dar meilužių. Tačiau griežta moterų priežiūra apsaugo šeimą: „Todėl turi jas santuokose *(in matrimoniis)* pastovias, paklusnias, tarpusavy sutariančias ir jų meilužėms abejingas — vedybų labui *(in gratiam maritalem)*, taip pat drovias, kad visiškai negirdėta paleistuvystės kaltė, be kita ko — labai sunki ir iš karto baudžiama mirtimi" *(item pudicas, ut inauditum sit penitus in eis adulterii crimen, capitale alioqui et nece expiandum illico* I, 9).

Tokių palyginimų — tekstinių ir struktūrinių — galima būtų rasti ir daugiau. Be to, ne vien Tacitą reikėtų lyginti. Pavyzdžiui, gražių moterų grobimas į vergiją labai primena sabinių pagrobimą, aprašytą Livijaus[65]. Tačiau pakanka ir tų paralelių, kurios buvo nurodytos, kad į „Papročių" tekstą imtume žiūrėti ne vien kaip į pastabaus autoriaus tikroviškus apmąstymus, bet ir kaip į literatūrinį kūrinį, kuriam būdinga apgalvota forma, vienur atsiremianti į tradiciją, kitur — paties kūrėjo surasta.

Beje, šitoks vertinimo aspektas irgi turi savo neaiškumų. Pirmas klausimas būtų toks: jeigu „Papročių“ autorius nemažai yra pasekęs Tacitu, kodėl jis nepasinaudojo būtent jo „Germanijoje“ esančiu aisčių aprašymu (Germ. 45)? Atsakymas nėra sudėtingas. Tacito duotas aisčių apibūdinimas labai prieštarauja itališkai lietuvių kilmės teorijai, kurios laikosi veikalas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“. Tacitas aiškina: „Būtent dešiniajame Svebų jūros krante *(dextro Suebici maris litore)* yra skalaujamos aisčių gentys, kurių įpročiai ir apranga kaip svebų, o kalba artimesnė britaniškai“ (45, 2). „Papročiuose“ teigiama (V, 24), kad lietuviai yra tiesiog Julijaus Cezario kareivių palikuonys, kurie, audrų atblokšti į šiuos kraštus, įsitvirtino. Todėl autorius uoliai įrodinėja lietuvių ir lotynų kalbų giminingumą, išveda lietuvių pavadinimą iš protėvių italų *(a parentibus nostris Italis, qui postea Litali, deinde Lituani appellati sunt)*, rodo, kaip dvi romėnų kolonijos — Lietuva šiaurėje ir Valachija (Moldavija) pietuose — susijungė. Ypač įsidėmėtina, kad taip tvirtindamas „Papročių“ autorius pabrėžtinai atsiriboja nuo Tacito pateikto Baltijos jūros pavadinimo — *Suebicum mare* ir duoda net du vietinius jo variantus: *dicionem suam a mari Samagatico, quod Balteum dicitur, ad pontum Euxinum, ubi ostia Borysthenis, et ad fines Valachiae alterius Romanorum coloniae,... protulerunt* (V, 24—25). Tai ne tik parodo, bet ir įrodo, kad autoriui Tacitas buvo žinomas, be to, kad juo jis rėmėsi labai išradingai.

Šių laikų skaitytojui, pripratusiam vertinti autorių už jo originalumą, gali kilti ir antras klausimas: ar mes nesumenkiname „Papročių“ reikšmės, ieškodami juose antikos autorių atgarsių? Originalumo kriterijus, vertinant vienokio ar kitokio pobūdžio kūrybą, yra per šimtmečius įvairiai kitęs. Dabar mes reikalaujame nekartoti svetimų minčių, senovėje buvo reikalaujama tik savito jų pakartojimo. Viduramžiais ir tuo metu, kai buvo rašomas veikalas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“, antikos autorių pažinimas ir tinkamas panaudojimas rodė kūrėjo eruditciją, žymėjo jo mąstymo akiratį, ryškino kalbos kultūrą. Mūsų nurodyti antikos atspindžiai „Papročiuose“ sudaro garbę jų autoriui, nes per juos mes jame pamatome ne paprastą raštininką, o rašytoją, universitetinio išsilavinimo šviesuolį, kompetentingą intelektualą.

Pagaliau trečias klausimas: ar galima tikėti „Papročių“ autoriumi, kai jis dėsto savo įspūdžius? Galima, bet būtina prieš tai atskirti, kas yra tikra, o kas tik literatūrinė išmonė. Tam tikrais atvejais jo apeliacija į antikinio autoriaus mintį netgi padidina jo pastebėtų dalykų vertę, nes jie lyg ir įgyja mokslinio palyginimo atramą, užuot buvę gryna empyrika, virsta apmąstytu apibendrinimu. Tačiau ten, kur literatūrinis pradas turi ne informacinį, o kompozicinį tikslą, negalima „Papročių“ teksto vertinti tik kaip atspindėtą tikrovę.

Po šių svarstymų tenka padaryti išvadą, kad veikalą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ autorius rašė ne iš karto. Nors kūrinys nėra didelės apimties, tačiau jame atsispindi didelė rašytojo gyvenimo patirtis, susikaupusi per keletą dešimtmečių. Keliaudamas su diplomatiniais reikalais ar žygiuodamas karų keliais, jis matė daug kraštų ir tautų, daug įvairių miestų aplankė. Studijuodamas antikinę (dabar sakytume — mokslinę) literatūrą, rašydamas raštus ir kurdamas dokumentus Lietuvos kanclerio ir vėliau didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje, pats besibylinėdamas dėl savo valdų ir teisių, kartais net ir nelabai pagrįstai, jis suformulavo ir įtvirtino savo pasaulėžiūrą bei pilietinę sąmonę. Vis toliau į Rytus iš Vakarų riedant humanizmo bangai, kuri į Lietuvą atnešė reformacijos aistrą, „Papročių“ autoriaus teorinė ir praktinė patirtis įgavo poleminių spalvų, o jam pačiam nuolat kildavo noras vienu ar kitu klausimu pasakyti savo nuomonę. Tai jis sau surašydavo gražia lotynų kalba, kurią puikiai mokėjo ir vartojo tarnybiniuose reikaluose, tačiau užbaigtos visumos, matyt, neturėjo ir jokio veikalo gal neketino skelbti. Toks įspūdis susiklosto iš to, kad autorius savo medžiagą dėsto ne knygomis, kaip buvo įprasta jam gerai pažįstamoje antikinėje literatūroje, o tik savotiškomis apybraižomis, kurias jis kukliai pavadino nuotrupomis, lotyniškai — fragmentais.

Tačiau vienu metu (apie 1550 m.) autoriui atsirado reikalas įteikti savo rašinį Žygimantui Augustui. Tokio sumanymo priežastis nėra labai aiški, bet viena jų galėtų būti tokia. 1548 m. mirė Žygimantas Senasis, Naujasis valdovas, nors ir pažinojo savo kanceliarijos raštininką Venclovą, bet nebuvo jo rėmėjas. Tai skatino Venclovą, pasinaudojant teoriniu veikalu, pasiūlyti Žygimantui Augustui aktualių problemų kompleksą ir, jeigu jos būtų priimtos, užsitikrinti jo palaikymą. Dėstyti jas tiesiai kaip valstybinis patarėjas Venclovas nedrįso, nes buvo per mažas žmogus.

Jungdamas turimas nuotrupas į šiokią bei tokią visumą, autorius pasinaudojo labai paprasta, bet įtikinama schema — krikščionių moraliniu dekalogu, kurio vaidmuo labai didelis ir karaimų religijoje. Šia proga reikia pasakyti, kad Senojo testamento Išeities knygoje, kurioje išdėstyti vadinamieji 10 dievo įsakymų, jų yra ne 10, o 9. Toliau eina tik nurodymai, kokius statyti maldos namus ir kaip juose dievą garbinti. XVI a. autoriui, be to, gerai išstudijavusiam pirminius krikščionybės šaltinius, tai buvo gerai žinoma. Ir tatai gerai atsispindi veikale „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“.

Kaip tinka Biblijai, jos dievas, skelbdamas savo tautai dorovinius reikalavimus, pirmučiausia pats prisistato: esu tas, kuris išvedžiau tave iš Egipto žemės, iš nelaisvės namų *(de domo servitutis)*. Po to p i r m u o j u įsakymu nustato vieno dievo tikybą. Kad čia yra politeizmo ir monoteizmo kovos atspindys, „Papročių“ autorius, žinoma, nekalba. Tačiau pirmasis jo fragmentas baigiasi tuo, kad žmonės (lietuvių tauta), sugadinę savo dorovę per to-

torius lyg ir grįžta į vergiją, iš kurios jų protėviai paties dievo buvo išvesti. Todėl sukaustytas vergas su gailesčiu apeliuoja į pirmąjį dievo įsakymą: *religionis saltem ipsius dei moveat te amor* (I, 13) („Būtent paties dievo tikybos meilė lai tave sujaudina").

Antrasis įsakymas vėlesniuose katekizmuose buvo iškreiptas. Biblijoje jis skambėjo: nenaudok viešpaties dievo vardo tuščiai *(non assumes... in vanum... frustra)*. Tai draudimas dangstytis dievo vardu, norint pasiteisinti. Antrojo „Papročių" fragmento ištrauka ypač yra maža, todėl jos moralinė logika sugriuvo. Tačiau mes matome, kad ten kalbama apie arklius ir drabužius, su kuriais vykstama į žmones. Tais laikais pagrindinė viešo pasirodymo vieta buvo bažnyčia. „Papročių" autorius piktinasi, kad perdėtas puošnumas dangstomas religijos skraiste: „Lietuvės didikės, vykdamos į bažnyčią arba į puotą, važiuoja šešetu arba aštuonetu tos pačios spalvos karietų, tai yra, sūpuojančių vežėčių, o skitas, tempdamas tiek pat diržais surištų žmonių, eina sau be bausmės" (II, 15). Kaip kontrastas nurodomi saracėnai, kurie tik švariai nusiprausia, eidami į šventyklą, parodomas taip pat kuklus totorių, maskvėnų, livoniečių ir prūsų apdaras.

Trečiasis dekalogo reikalavimas nustato septynių dienų savaitę ir liepia paskutinę savaitės dieną švęsti. Senajame testamente kalbama apie šeštadienį (grk. *sabbata)*, o „Papročiuose" trečiasis fragmentas paskirtas puotoms pasmerkti. Tai, galima sakyti, pirmas lietuvių traktatas, smerkiantis girtavimą, kuris darko švenčių papročius. Ir vėl, pateikęs teigiamus maskvėnų ir totorių palyginimus, autorius guodžiasi: „Nėra Lietuvos miestuose kitos tokios dažnos dirbtuvės, kaip alui iš kviečių ir degtinei virti" *(coquendae ex siligine cerevisiae et aquae ardentis* III, 16).

Ketvirtasis fragmentas dėl nežinomų priežasčių yra ne savo vietoje. Jis kalba apie teismus ir teisingumą, todėl atitinka aštuntąjį dievo įsakymą: nesakyk prieš savo artimą melagingo parodymo. Venclovas buvo didelis teismų specialistas ir daug kuo juose piktinasi. Gal tai ir lėmė, kad šis fragmentas įdėtas į ketvirtą vietą, o gal čia leidėjo kaltė. Toliau viskas eina nuosekliai. Ketvirtasis dekalogo principas: gerbk savo tėvą ir savo motiną, kad ilgai gyventum ant žemės, kurią tau duoda viešpats. Čia „Papročių" autorius randa gražią progą pakalbėti apie lietuvių kilmę iš italų, jų žemę prie Baltijos, jų kalbą. Tai jis padaro penktajame fragmente.

Penktasis įsakymas reikalauja: neužmušk. Šį moralinį principą randame labai originaliai išdėstytą šeštajame fragmente, kuris autoriaus yra skirtas besiformuojančiai baudžiavai pasmerkti: „Mes ne kare, ne už pinigus įgytus ir ne svetimšalius, o mūsų genties ir religijos našlaičius, vargšus, susijusius santuokomis su tarnaitėmis, laikome nuolatinėje vergijoje, piktnaudžiaujame prieš juos savo galia, kai juos kankiname, žalojame, žudome be teisėto teismo dėl kokio nors įtarimo. Priešingai. Pas totorius ir mask-

vėnus jokiam pareigūnui negalima užmušti žmogų *(necare hominem)*, nors ir dėl akivaizdaus nusikaltimo“ (VI, 26).

Šeštasis įsakymas — nepaleistuvauk — dėstomas septintajame fragmente, kuriame ypač piktų žodžių susilaukia moterys. Septintasis reikalavimas: nevok. Jis dėstomas aštuntajame fragmente, kuris aiškiai yra be pradžios. Likusioji dalis kalba apie teisingus ir neteisingus karus, mini lietuvių kovas prieš kryžiuočius *(cum Cruciferis)*, taip pat prieš rytų kaimynus.

Devintasis dievo įsakymas gina privačią nuosavybę. „Papročiuose“ jį atitinka devintasis fragmentas, kuris yra likęs be sutrumpinimų. Autoriui jis labai mielas, todėl ir problema išsiplečia nuo privačios nuosavybės *(res familiaris)* iki tarptautinių santykių ir valstybės turtų saugojimo. Venclovui čia buvo gera proga papasakoti matytus kituose kraštuose dalykus, išsakyti kitoms tautoms ne vien pagyrimus, bet ir kritiką. Pagaliau dešimtasis fragmentas nagrinėja religijų ir dvasininkų problemą, kitaip tariant — tikybos kanoną, kuriuo, kaip minėjome, baigiasi ir Senojo testamento skirsnis, talpinęs moralinį izraelitų kodeksą. Mes jau matėme, kad „Papročių“ autorius šį fragmentą skiria savo reformatoriškoms mintims ir katalikų dvasininkų kritikai.

Tuo būdu per dekalogą „Papročių“ tekstas įgijo vieningą pobūdį. Kita vertus, mes juose matome pirmąjį mūsų krašte mėginimą traktuoti pagrindinį krikščionių dorovės įstatymą visiškai pasaulietiškai.

4. **Asmenybė.** Jeigu istorikai, surinkę medžiagą apie Venclovą ir Abraomą, kada nors įrodys jų giminystę, bus galima sakyti, kad veikalo „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ autorius savo genealogija siekia Vytauto laikus. Įsidėmėtina, kad Vytauto kultas „Papročiuose“ labai ryškus: nei vienam iš Lietuvos kunigaikščių nepaskirta tiek daug ir tokių gražių žodžių kaip Vytautui *(a divo Witowdo ad illud imperium missus,* I, 3; *Vitoudum heroem nostrum,* III, 18; *Moscovitae gloriantur se a nobis lege sumpsisse Witowdinas,* IV, 23; *Gediminei ac Vitowdini valli, colles, putei, viae...* VIII, 29; *nostrates et Tauricani et Graeci balneum Vitovdinum vocant,* IX, 35—36). Žinoma, tokį požiūrį į Vytautą kurstė Venclovo laikais sustiprėjusios Lietuvos atskirumo nuo Lenkijos tendencijos. Tačiau jis, rodos, ir specialiai rinko Vytauto reminiscencijas, nes jos jam kažkuo buvo ypač brangios. Gal tai buvo būdinga Venclovo šeimai, o gal seniesiems Kernavės apylinkių gyventojams apskiritai, kadangi būtent čia formavosi pirmasis Lietuvos valstybės branduolys. Smulkūs Venclovos laikų bajorai, negalėdami lygintis su savo meto magnatais turtais ir įtaka, didžiavosi savo praeitimi.

Nepakankama turtinė galia skatino ne vieną smulkų bajorą per mokslą veržtis į valstybės tarnybas. Vienas pirmųjų į mokslus išėjo Mikalojaus sūnus Venclovas *(apie 1490—1560 m.)*. Jo paliktas kūrinys visais savo bruožais rodo didelę autoriaus erudiciją. Todėl nemažos svarbos yra klausimas, kur jis ją įgijo, kokia jo

mokykla. J. Ochmanskis rado vardą „Venceslaus Lithuanus“, 1506 m. įrašytą Krokuvos universiteto rektoriaus aktuose [66]. Nors jis abejoja, ar ten buvo mums rūpimas asmuo, bet, kai nėra kitų pėdsakų, norisi griebtis bent šios žinutės. Jeigu jis buvo Krokuvoje, galima būtų ieškoti jo kelių ir Vokietijos universitetuose. Jau J. Ochmanskis atkreipė dėmesį [67], kad Venclovas gerai žino vokiškų pinigų vertę. Tai perša mintį, kad jis buvo Vokietijoje. Mūsų nurodytas „Germanijos“ atspindys jo veikale apie totorius tą mintį dar labiau išryškino. Juk šis Tacito veikalas, plintant humanizmui, Vokietijos universitetuose ir netgi kolegijose buvo pirmoji lektūra.

Tačiau, jeigu XVI a. vidury ypač garsėjo Vitenbergo universitetas, amžiaus pradžios šlovė priklauso Erfurto universitetui, kuris dar XV a. pabaigoje patyrė stiprią italų humanizmo įtaką. Ten dirbo nemažai jaunų profesorių, pakėlusių balsą prieš obskurantizmą. Ypač išryškėjo jo pažangumas, kai 1509 m. jis pakilo ginti J. Roichlino, reikalavusio gilintis į pirminius krikščionybės šaltinius ir neleidusio katalikų bažnyčios reakcionieriams iš Kelno naikinti senąsias hebrajų knygas. Tada Erfurte garsėjo humanistinis būrelis, vadovaujamas poeto ir mąstytojo Muciano Rufo, aplink kurį būrėsi daugiau jaunų poetų [68]. Tarp jų buvo ir Ulrichas fon Hutenas (1488—1523 m.), poetas ir publicistas, be kita ko apie 1517 m. lotyniškai parašęs kreipimąsi į vokiečių kunigaikščius, kad tie vieningai stotų į karą prieš turkus. Šį universitetą 1505 m. baigė ir Liuteris, bet jis prie humanistų būrelio nepritapo, nes jį traukė teologinė dogmatika, o ne tikrasis intelektualinis atsinaujinimas [69]. Persikėlęs į Vitenbergą, Liuteris įtvirtino savo dogmatinę kryptį, kuri atsispindėjo ir jo mokinių Abraomo Kulviečio ir Stanislovo Rapolionio koncepcijoje.

Venclovui nebūdingas polinkis į teologinį dogmatizmą. Taigi, jo reformacinės idėjos artimesnės Erfurto humanistams, kurie labai abejingai žiūrėjo į Liuterio tezes, paskelbtas Vitenberge 1517 m. Todėl visiškai logiška spėti, kad Venclovas po 1506 m. galėjo būti Erfurto universitete ir netgi susipažinti su Ulrichu fon Hutenu. Tačiau 1514 m. jis tikriausiai jau dalyvavo kautynėse su Maskva prie Oršos, nes labai tiksliai nusako mūšio dieną ir pasekmes (IX, 33). Vadinasi, turėjo grįžti į Lietuvą anksčiau. Iš jo veikalo galima spręsti, kad 1519 m. jis dalyvavo ir mūšyje prie Sokalo, kur totoriai apgaulės būdu *(insidiose)* sumušė Lietuvos kariuomenę. Paskutinis mūšis, kurį jis mini kaip dalyvis, buvo 1527 m. pergalė prieš totorius prie Olšanicos upės (I, 6). Kadangi nuo 1522 m. ir dar kiek anksčiau jis ėmė reikštis ir kaip valstybės įstaigų tarnautojas, jo studijos kur nors užsieny tada jau buvo neįmanomos. Kita vertus, jeigu jį kvietėsi Lietuvos kancleris, tai jo mokslinis autoritetas jau buvo gerai žinomas ir pripažintas.

Ir vis dėlto kažkas pasėjo Venclovo širdyje Ulricho fon Huteno sėklą, kuri išaugino jo negęstantį norą gilintis į krikščionybės

ištakas ir domėtis turkais bei totoriais, krikščionybės antipodu. Ulrichas fon Hutenas mirė labai anksti (1523 m.), kai Venclovas tik pradėjo savo kelią į valstybės veikėjo aukštumas, tačiau jo paskelbtas moralinis palyginimas „Turkai kariauja, mes linksminamės; turkai triumfuoja, mes puotaujame“ *(Turcae bella gerunt, nos ludimus... Turcae triumphant, nos convivia agimus. Exhort.* 22) nežinia kada ir kokiu būdu paskatino mūsų tautietį per totorių gyvenimo prizmę pažvelgti į savo krašto negeroves. Gal tai tik atsitiktinis humanistinių interesų sutapimas, o gal ir ne. Kaip ten bebūtų, bet Venclovas šitokiu žvilgsniu stebėjo viską aplink save beveik trisdešimt metų. Tai ir pagimdė tuos dešimt fragmentų „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“. O šis veikalas davė mūsų kraštui didį humanistą.

* * *

Kokia buvo Mykolo Lietuvio asmenybė, matyt, jau aiškėja. Turint tokią medžiagą, kokia išdėstyta M. Ročkos monografijoje ir kokią mes siūlome skaitytojui, vargu ar kils kam noras dar ginti Mykolo Tiškevičiaus autorystę. Tačiau Venclovo (Vaclovo) Mikalonio vardo, kaip būtų teisingiausia šį autorių vadinti, mokslinė literatūra nežino. Mūsų ir kitų kraštų tyrinėtojai kalbėjo, kalba ir kalbės tik apie Mykolą Lietuvį. Taip kažkada perskaitytas jo vardas šiandien mums yra gyvas ir savas, kaip Strazdelis, Žemaitė, Maironis, Lazdynų Pelėda, Šatrijos Ragana, Krėvė, Salomėja Nėris, Putinas, nors mes žinome, kad tikros jų pavardės buvo kitoniškos. Mums svarbiausia yra ta didžioji tiesa, kad Mykolas Lietuvis ir Martynas Mažvydas yra dvi didelės vieno galingo kamieno šakos. Tas ąžuolas buvo Abraomas Kulvietis.

1. Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius: Dešimt įvairaus turinio fragmentų. V.: Vaga, 1966 (Toliau — ML).
2. Disputatio de Ecclesia et eius notis a Stanislao Rapagelano: Summa, contra hunc librum (Novum et Vetus Testamentum.— *H. Z.*) agunt, cum defendunt... potestatem papae in reges et principes totius orbis... // Stanislovas Rapolionis. V.: Mokslas, 1986 (Toliau — SR). P. 168.
3. Tumelis J. Stanislovas Rapolionis ir jo laikai // SR. P. 24.
4. Ten pat. P. 24—25.
5. Lazutka S. I Lietuvos statutas — Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės feodalinis kodeksas. V., 1973. P. 99—100.
6. Tumelis J. Min. str. P. 24.
7. Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha / Red. K. Korsakas ir J. Lebedys. V.: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957. P. 478.
8. Išlikusį tekstą sudaro 10 fragmentų, bet tik 2 (pirmas ir devintas) įdėti ištisai, matyt, tuo variantu, kurį paliko autorius. Kitų fragmentų duodamos tik ištraukos. Lyginant apimtį, matyti, kad 2 pilni likę fragmentai sudaro pusę teksto (20 psl.), o ištraukos iš kitų aštuonių — kitą pusę (21 psl.). Jeigu vienas pilnas fragmentas, išvedus aritmetinį vidurkį iš tų, kurie liko, vidutiniškai turėjo apie 10 psl., būtų galima daryti prielaidą, kad mūsų laikus pasiekęs veikalas tesudaro mažesnę pirminio originalo pusę.

9. Юргинис Ю. М. Посольство Михаила Литвина у Крымского хана в 1538—1540 гг. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. / Ред. Б. А. Рыбаков. М.: Наука, 1979 (toliau —)РПП). С. 87—96.
10. Александровіч Я. [О творчестве Михайлы Цішкевича] // Полымя, 1968. № 4. С. 251—252; Сокол С. Ф. Идеи гуманизма в мировоззрении Михайлы Тишкевича. Минск: РИСО АН БССР, 1970. С. 199—204; Сокол С. Ф. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во II половине XVI века. Минск: Наука и техника, 1974. С. 35—63.
11. Ochmański J. Michalon Litwin i jego traktat, o zwyczajach tatarów, litwinów i moskwicinów z półowy XVI wieku // Kwartalnik Historyczny. R. LXXXIII, 1976. N. 4 (toliau — KH). S. 765—783; Охманский Е. Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. // РПП. С. 97—117.
12. Батура Р. К., Пашуто В. Т. Культура Великого княжества Литовского // Вопросы истории. 1977. № 4. С. 115. Genzelis B. Argumentų ir faktų kalba // Literatūra ir menas. 1971 m. rugsėjo 17 d.; Kuzmickas V. Kas buvo Mykolas Lietuvis? // Tarybinis mokytojas. 1977 m. lapkričio 23 d.; Tumelis J. Naujas vardas senosios lietuvių raštijos istorijoje // Pergalė. 1978. Nr. 3. P. 189—190; Gaigalaitė A. Kas buvo Mykolas Lietuvis // Komunistas. 1978. Nr. 4. P. 67—71; Gudavičius E. Jerzy Ochmański. Michalon Litwin i jego traktat o zwyczajach tatarów, i moskwicinów z półowy XVI wieku // Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai. V.: Mokslas, 1978. P. 156—162.
13. ML Frag. I, 2: *Appelatur a nobis Prekop, cui Tauricae alias nomen fuisse fertur. Incolatus vero et imperium Graecorum Trapezuntinorum, ut hucusque retinent Graeci suam et ibi lihguam Graecam et religionem.*
14. Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai: Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus. V: Mokslas, 1981. P. 84.
15. Jonynas Ig. „Fragmentų" autorius // ML. P. 123; Liubavskis M. Kas buvo Mykolas Lietuvis, XVI a. viduryje parašęs traktatą „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" // Ten pat. P. 130.
16. ML. P. 127.
17. Tiksliai atitinkančios patarlės nepavyko surasti, tačiau kaip analogiją galima priminti rus.: *Взяли как Мартына с гулянья; И гости не знали, как хозяина связали.*
18. РПП. С. 96.
19. Iš Albrechto Brandenburgiečio laiško Mikalojui Radvilai (1545.VI.4): *Praesentium literarum exhibitor Nicolaus...* // SR. P. 214.
20. Lotyniškai galima būtų iš bėdos linksniuoti taip: n. *Michalonis,* g. *Michalonis,* d. *Michaloni,* ac. *Michalonem,* ab. *Michalone.* Tačiau taip linksniuojamų daugiaskiemenių žodžių lotynų kalboje yra labai mažai, pvz. *iuvenis.*
21. KH. S. 765, 767; РПП. С. 97, 99.
22. ML. P. 115.
23. ML Frag. X, 41: *Sed nolo me sacerdotibus, quibus nos subiicere et ostendere debemus, post tot genera hominum a me lacessitorum reddere infensum. Satis sit haec recensuisse. Quibus in meliorem statum redactis, vivemus beatius cum laude vestrae Regiae, sed in primis Divinae maiestatis.*
24. Rimša E. Venclovas Agripa ir jo giminė: 1. Kilmė ir pirmtakai // Lietuvos TSR MA darbai. A serija. 1986. T. 1 (94). P. 63—75 (Toliau — ER 1); 2. Agripų giminė // Ten pat. T. 2 (95). P. 72—83 (Toliau — ER 2).
25. KH. P. 776—777; РПП. С. 110.
26. KH. P. 773, 776—777.
27. Ten pat. P. 773, 776.
28. Tschackert P. Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen. Leipzig: S. Hirzel, 1890. III (toliau — Tschackert). S. 56.
29. Duae disp. Posterior de coniugio sacerdotum ab Hieronymo Mencelio Pastore ad S. Nicolaum Islebii. Anno 1558: *Vota, quibus coniugium abiurantur et castitas promittitur, sunt contra naturam et mandata divina,*

quae volunt, ut is, qui non potest continere, ducat uxorem (LIV). *Coniugio honesto et sancto scortationes praeferunt et suis sacrificulis concubinas et scorta potius quam uxores et honestas concedunt (XXX). Quod si non continent, nubant. Melius enim est nubere quam uri* (LXVII). *Quinto obiiciunt dictum Esaiae Mundamini, qui portatis vasa Domini"* (LXXXV). (I. Lukšaitės biblioteka).

30. Ibid.: *Habuit vero et nunc quoque habet Lithuania multos pios et doctrina excellenti praestantes viros, inter quos D. Doctorem Abrahamum, D. Magistrum Georgium et Martinum Moschwidium nominare possum et hunc etiam D. Doctorem Stanislaum Rapagelanum.*
31. J. Tumelis (SR. P. 41) nurodo, kad S. Rapolionis į Vokietiją išvyko iki Kulviečio mokyklos uždarymo. Todėl jo ryšys su ja neaiškus.
32. Duae disp.: *Habuit et latina Ecclesia maritos sacerdotes longo tempore, ut Syricii Papae historia testatur, qui primus coniugia sacerdotum in Hispania divellere coepit* (XLI). *Ex his ergo liquet sacerdotibus coniugium iure divino concessum esse et, ut sacerdotes sint coniuges, approbari exemplis et suffragiis Prophetarum, Apostolorum, Episcoporum, conciliorum et patrum* (XLIX).
33. Tschackert. S. 56.
34. Ten pat. P. 55.
35. J. Tumelis (SR. P. 11) pateikia labai panašų vaizdą Vilkijoje, nors faktas užfiksuotas vėliau (1577 m.).
36. Stankevičius J. Bažnyčia. K., 1939. P. 150.
37. Tschackert. S. 57.
38. ER 1. P. 65.
39. Tschackert. S. 55.
40. Vilniaus universiteto istorija: 1579—1803. V.: Mokslas, 1976. P. 26.
41. ER 1. P. 65.
42. Tschackert. S. 55.
43. Ten pat.
44. SR. P. 196, 214.
45. Abraomo motina buvo įsitikinusi, kad jį priešai nunuodijo Vilniuje, kur jis sugrįžęs kurį laiką buvojo, nes, iš čia vos ne vos parvykęs namo, greit mirė. Tokia versija buvo skelbta vokiečių spaudoje: Ein bestochener Ärzt verabreichte dem leicht Erkrankten ein langsam wirkendes Gift (LTSR MACB Rankraščių sk. 79—459). Tačiau J. Lebedys (Senoji lietuvių literatūra. V.: Mokslas, 1977. P. 40) tuo abejoja.
46. Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V.: Mokslas, 1973 (Toliau — LKJV). P. 60—65.
47. ML Frag. IV, 22: *Cum aliquis aut* **mihi** *infensus aut iudici favens commodumque procurans pecuniam* **meam** *rapit seu mutuum depositumve creditum retinet aut fundum occupat* **meum, ego** *nihil horum recuperare possum ab eo donec prius dedero iudici et familiaribus eius decimas.*
48. Tschackert. S. 55.
49. LKJV. P. 59.
50. Ten pat. P. 66.
51. Ten pat. P. 60.
52. ER 2. P. 77.
53. Ten pat. P. 81.
54. КН. S. 771; РПП. С. 103.
55. ML. P. 116, 127.
56. Lazutka S. Min. veik., P. 99—100.
57. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. С. 397.
58. Prasmė (Ig. Jonyno vertimas):
Tiesa, ir mums būtų buvę daug geriau, jeigu mes, iškentę tokias ir kartais dar baisesnes kančias, būtume drauge žuvę savo tėvynės dievų ir dvasių akyse, neatskirti nuo mūsų šventenybių ir prosenių kapų. Ir mūsų kūnai būtų buvę daug laimingesni negu dabar, net jeigu jie, su apkapotais sąnariais, su išleistais viduriais būtų buvę laukinių žvėrių sudraskyti

ir suėsti. Bet kadangi nepermaldaujamas likimas... mums to pavydėjo... tai dabar kuo mažiausiai pagelbės mums tas jūsų susirūpinimas ir gailesys.

59. A. Dambrausko vertimas:

O dukart ir triskart didesnė
laimė tų vyrų, kurie prie mūrų aukštų Iliono
mirė tėvų akyse! O Tidide, tu karingiausias
vyre danajų genties! Kodėl negalėjau kovodamas žūti
Trojos laukuos, kodėl galvos nepadėjau nuo tavo
rankos tenai, ... kur tiek Simoentas sraunusis
nunešė skydų, šalmų ir narsiausių vyrų lavonų

I, 94—101

Vyrai mieli! Vargų ir seniau juk esam patyrę.
Iškentėt daug didesnius. Duos dievas ir šiems pasibaigti.
Jūs...
esat regėję. Daugiau drąsos! Paniurusią baimę
vykit šalin...
Lacijų turim pasiekt, ten mums gyvenimą ramų
rengia likimas...

I, 198—206

60. Малиновский И. С. 397.
61. Ten pat. P. 396.
62. ML. P. 117, 122.
63. KH. S. 772; РПП. С. 105.
64. Prasmė:
Nors į žygį traukė rinktiniai vyrai, bet jie buvo prastai ginkluoti, vos tik kas dešimtas ar dvidešimtas turėjo kardą ar strėlę, o šarvai pasitaikydavo dar rečiau; vieni teturėjo lazdas iš kaulo, kiti iš medžio, treti — tuščias makštis be kardų, o skydų ir dureklių ar panašių ginklų visai nesimatė (Ig. Jonyno vertimas).

* * *

Net ir geležies nelieka, nes surenkama nuo įvairių iečių. Reti naudoja kardus ar didesnes strėles: dureklius arba jų žodžiu framėjas nešioja... Ir raitelis būna patenkintas skydu ir framėja... Nuogi ir lengvai apsisiautę... Skydus tik rinktinėmis spalvomis išmargina... Nedaugeliui tenka šarvai, vos vienam kitam — tinklas arba šalmas (H. Z. vertimas).

65. ML Frag. I, 11: *Quae liberali forma ex nobiliore gentis nostrae sanguine raptae adductantur Thalasio et paradisicolae illi.* Cf. Livius I, 9, 11—12: *Quasdam forma excellentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines quibus datum negotium erat domos deferebant. Unam longe ante alias specie ac pulchritudine insignem a globo Thalassio cuiusdam raptam ferunt, identidem ne quis violaret Thalassio ferri clamitatum.*
66. KH. S. 777; РПП. С. 111.
67. KH. S. 770; РПП. С. 102.
68. Смарин М. М. Германия в первые десятилетия XVI в. и Ульрих фон Гуттен // Ульрих фон Гуттен: Диалоги. Публицистика. Письма / Сост. С. П. Маркиш. М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 12—13.
69. Ten pat. P. 18.

РЕЗЮМЕ

Произведение Миколаса Лиетувиса „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" занимает значительное место в истории литовской литературы. Хоть произведение полностью не сохранилось,— оно известно по фрагментам, подготовленным к печати швейцарским филологом Й. Й. Грасером и опубликованным в 1615 г. в Базеле,— однако и напечатанная его часть свидетельствует о литературном таланте, широком кругозоре и гражданской смелости этого автора. Своеобразие произведения давно привлекало внимание многих историков и исследователей литературы, однако все исследования до сих пор касались лишь проблемы личности Миколаса Лиетувиса.

В монографии М. Рочки (1912—1983) подробно разбирается произведение Миколаса Лиетувиса. Монография состоит из предисловия и четырех частей. В первых двух частях автор освещает рецепцию этого произведения в XVII—XX вв., рассматривает обстоятельства его публикации и показывает широкую панораму литовской и польской литературы XVI в., больше внимания уделяя произведениям подобной проблематики, таким, как „De statura, feritate ac venatione bisontis carmen" М. Гусовиана (1523); „Commentariorum de republica emendanda libri quinque" А. Фрич-Моджевского (1551); „Quincunx" (1564) и „Fidelis subditus, sive De institutione regia ad Sigismundum Augustum libri duo" (1584) С. Ожеховского; „Radivilias" Й. Радвана (1588). Очень важными выводами исследований М. Рочки следует считать утверждения относительно объема несохранившейся рукописи М. Лиетувиса, фамилии автора и причин того, что произведение не было опубликовано. Руководствуясь замечаниями Й. Й. Грасера, подготовившего произведение к печати, и учитывая литературную обстановку, М. Рочка указывает, что произведение Миколаса Лиетувиса скорее всего состоит из посвящения королю Польши и великому князю литовскому Жигимантасу Аугустасу (Сигизмунду-Августу) и по меньшей мере трех книг текста. Филологический анализ латинской формы Michalo заставляет думать, что Michalo обозначает не имя автора, а фамилию (в XVI в. форма Michalo не употреблялась для написания имени). Основную причину, из-за которой рукопись не была напечатана сразу, автор монографии склонен видеть в литературных претензиях государственного деятеля Великого княжества Литовского М. Радвилы Юодасиса (Черного). Автор высказывает предположение, что рукопись произведения „De moribus" (само произведение написано приблизительно в 1550 г.) сначала хранилась в архиве Радвилов и в Базель попала после 1580 г. вместе с рукописью подготовленного литовскими протестантами крупного сборника, посвященного критике культа святых и названного «Пантеон».

Миколас Лиетувис в произведении „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" приводит оригинальную историю происхождения литовцев от римлян. Это место произведения, а также использование латинского языка, античная трактовка обычаев в произведении, ссылка на античных авторов позволяют М. Рочке поставить вопрос о влиянии античной культуры. В третьей части монографии обсуждается самобытность рецепции античности в произведении Миколаса Лиетувиса. Автор считает литовцев потомками римлян и высказывает предположение о том, когда римляне попали в Литву. Миколасу Лиетувису известны два случая, когда римские воины — предки литовцев — могли обосноваться в Литве: во время войн со скифами,

нападавшими на империю, и после неудачного похода Цезаря на Британию (55 г. до н. э.). Последнее предположение кажется автору произведения наиболее приемлемым. Для доказательства родства литовцев и римлян Миколас Лиетувис воспользовался сходными фактами из римской и литовской мифологии и представил немало латинских слов, близких литовским по звучанию и имеющих то же значение. Выбор слов свидетельствует о том, что М. Лиетувис обладал хорошо развитым чувством языка: автор произведения „De moribus" указал именно те формы слов, которые по звучанию и по смыслу особенно близки литовским.

В монографии внимательно рассматриваются языковые и стилистические особенности произведения Миколаса Лиетувиса. Основу композиции произведения „De moribus" составляет риторическая антитеза. Положительная сторона этой антитезы — обычаи татар и москалей, отрицательная — литовцев. Многочисленные риторические синтаксические средства придают произведению возвышенный, риторический и декламационный характер. В стиле автора отразились средневековые особенности латинского языка (прежде всего лексические).

В четвертой части монографии говорится об актуальности произведения Миколаса Лиетувиса. М. Рочка обращает внимание на то обстоятельство, что употребление классического латинского языка в XVI в. в Литве было определенной формой многообразного процесса секуляризации. Миколас Лиетувис прежде всего ориентировался на владеющих латинским языком мирян, державших тогда руль государства в своих руках. Во-вторых, в то время, когда латинский язык повсюду считался наиболее подходящим для применения в области дипломатии, культуры и науки, для литовского языка быть «первее латинским» означало большую честь. Миколас Лиетувис думал, что признание латинского государственным языком и языком культуры способствовало бы развитию самого литовского языка и литовской письменности. Ведь латинский язык был не живым, а мертвым. Он никоим образом, не мог вытеснить живой литовский язык из каждодневной жизни, и поэтому его признание государственным языком и языком культуры не означало бы отрицания литовского языка. На самом деле, употребление латинского языка, его изучение и использование для культурных целей должно было привести к еще большему утверждению литовского языка. Так было в Польше; подобные процессы имели место и в других странах.

Самобытная теория происхождения литовцев от римлян позволяет считать Миколаса Лиетувиса сторонником политической доктрины цезаризма. В годы написания произведения в Великом княжестве Литовском особенно усилились противоречия между великим князем и дворянами. Миколас Лиетувис отмечает их жадность и алчность. Большое зло он видит в распространении пьянства в княжестве. Вельможи обвиняются и в военных неудачах, из-за которых Литве приходится платить тяжкую дань людьми, землями и государственными средствами. В произведении идет речь также о судебных, церковных и религиозных делах. Как теория происхождения литовцев, так и критика существующего положения позволяют догадываться, что выход из создавшегося затруднительного международного положения и хозяйственной разрухи, в которые в середине XVI в. попало Великое княжество Литовское, Миколас Лиетувис видел в твердой княжеской власти. Так Миколас Лиетувис старался с помощью античных форм отразить жизнь тех лет и придать им актуальное содержание.

Мысли и положение монографии дополняет статья Г. Забулиса «Проблема Миколаса Лиетувиса и «Миколас Лиетувис» М. Рочки». Автор статьи рассматривает те проблемы, связанные с личностью Миколаса Лиетувиса и произведением, которым в монографии М. Рочки уделено меньше внимания. Г. Забулис поддерживает мнение М. Рочки о том, что латинская форма Michalo означает не имя автора, а фамилию, и дополняет исследования о его личности. В статье широко обсуждается большое сходство произведения „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" с творениями античных авторов, в особенности — Тацита, выдвигается идея, что произведение Ми-

коласа Лиетувиса могло быть написано как своеобразная парафраза декалога.

Венцловас Микалояйтис считается первым литовцем, который по-научному рассмотрел литовский народный характер и попытался обосновать государственное бытие литовского народа. Это позволяет автора произведения „De moribus" считать личностью, которую можно смело поставить рядом с автором первой литовской книги Мартинасом Мажвидасом.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Werk von Mykolas Lietuvis „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" spielt eine bedeutende Rolle in der Geschichte der litauischen Literatur. Obwohl es nur aus den Fragmenten bekannt ist, die von dem schweizerischen Philologen J. J. Grasser für den Druck bearbeitet und 1615 in Basel herausgegeben wurden, zeugt der veröffentlichte Teil von einer hohen literarischen Begabung des Verfassers, seinem weiten Gesichtskreis und seiner Zivilcourage. Die Eigenart des Werkes zog ganz früh die Aufmerksamkeit vieler Literaturforscher und Historiker auf sich, aber alle diesen Forschungen befaßten sich nur mit dem Problem der Persönlichkeit von Mykolas Lietuvis.

In der Monographie von M. Ročka (1912—1983) wird ausführlich das Werk von Mykolas Lietuvis analysiert. Die Monographie besteht aus einem Vorwort und vier Teilen. In den ersten zwei Teilen beleuchtet der Verfasser die Rezeption des Werkes im 17.— 20. Jh., die Verhältnisse, unter denen das Werk herausgegeben wurde und überblickt die Literatur des 16. Jh. in Litauen und Polen, indem er sein Augenmerk auf die Werke ähnlicher Problematik richtet (insbesondere auf „De statura, feritate ac venatione bisontis carmen, 1523 von M. Husovian, Commentariorum de republica emendanda libri quinqe", 1551 von A. Frichi-Modrzewski, „Quincunx", 1564 von S. Orzechowskij, auf „Fidelis subditus, sive De institutione regia ad Sigismundum Augustum libri duo", 1984 und auf „Radivilias", 1588 von J. Radvan).

Sehr wichtig sind die Behauptungen von M. Ročka, die den Umfang des nicht erhalten gebliebenen Manuskripts, den Nachnamen des Verfassers und den Grund, der die Publikation des Werkes verhinderte, betreffen. M. Ročka stützt sich auf die Bemerkungen des Bearbeiters J. J. Grasser, das literarische Milieu und weist hin, daß das Werk von Mykolas Lietuvis aller Wahrscheinlichkeit nach aus der Dedikation für den König Polens und den Großfürsten Litauens Sigismund August und wenigstens drei Büchern des Textes bestand. Die philologische Analyse der lateinischen Form *Michalo* erlaubt zu schließen, daß *Michalo* nicht den Vornamen, sondern den Nachnamen des Verfassers bedeutet (die Form des Vornamens *Michalo* war im 16. Jh. nicht üblich). Die literarischen Ansprüche von Mikalojus Radvila Juodasis, dem Staatsmann des Großfürstentums Litauen sei, der Meinung des Verfassers der Monographie nach, der wichtigste Grund, daß das Manuskript nicht sofort veröffentlicht wurde.

Der Verfasser vermutet, daß das Manuskript des Werkes „De moribus" (das Werk selbst wurde um 1550 geschrieben) zuerst im Archiv von Radvilos aufbewahrt wurde und nach 1580 nach Basel gelangte, mit dem Manuskript einer großen Sammlung der Protestanten Litauens, die die Kritik der Heiligen verehrung enthielt und „Pantheon" benannt wurde.

Mykolas Lietuvis bietet in seinem Werk „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" eine originelle Herkunftsgeschichte der Litauer von den Römern dar. Diese Stelle des Werkes, auch der Gebrauch der lateinischen Sprache, antike Deutung der Bräuche (mores) im Werk und die Stützung auf die Autoren der Antik zeugt, der Meinung von M. Ročka nach, über den Einfluß der antiken Kultur. Im dritten Teil der Monographie wird die Eigenart der antiken Rezeption im Werk von Mykolas Lietuvis besprochen. Der Verfasser des Werkes hält die Litauer für die Nachkommen der Römer und denkt darüber nach, wann die Römer nach Litauen gerieten. Für Mykolas Lietuvis

sind zwei Fälle bekannt, als sich die Soldaten Roms — die Urahnen der Litauer — in Litauen niederlassen konnten: während der Kämpfe gegen die das Reich angreifenden Skythen und nach dem mißlungenen Zug von Cäsar nach Britannien (55 v. u. Z.). Diese letztere Meinung scheint für den Verfasser des Werkes annehmbarer zu sein. Um die Gemeinsamkeit des Stammes der Litauer und Römer zu beweisen, zog Mykolas Lietuvis ähnliche Fakten aus der römischen und litauischen Mythologie bzw. Religion heran und führte einige lateinische ähnlichklingende Wörter an, die dasselbe bedeuten, wie auch im Litauischen. Angeführte Wörter zeugen von gutem Sprachgefühl von Mykolas Lietuvis: der Verfasser des Werkes „De moribus" hat eben jene Formen der Wörter aufgeführt, die nach Lautung und Bedeutung sehr ähnlich den litauischen Akvivalenten sind.

In der Monographie werden ausführlich die Sprach-und Stileigentümlichkeiten des Werkes von Mykolas Lietuvis besprochen. Die Grundlage der Komposition des Werkes „De moribus" bildet rhetorische Antithese. Die Bräuche der Tataren und Moskowiter ist die positive Seite dieser Antithese, die Bräuche der Litauer — die negative. Zahlreiche rhetorische syntaktische Mittel verleihen dem Werk von Mykolas Lietuvis einen bestimmt gehobenen, rhetorischen und deklamatorischen Charakter. Der Verfasser mied nicht auch die Eigentümlichkeiten des mittelalterlichen Lateins (das betrifft in erster Linie die Lexik).

Im vierten Teil der Monographie wird die Aktualität des Werkes von Mykolas Lietuvis aufgezeigt. M. Ročka weist auf den Umstand hin, daß das klassische Latein im 16. Jh. in Litauen eine bestimmte verschiedenartige Form des Säkularisationsprozesses darstellte. Mykolas Lietuvis orientierte sich in erster Linie auf die weltlichen Kenner des Lateins, die zu jener Zeit das Staatsruder in der Hand hatten. Zweitens konnte die litauische Sprache stolz auf ihre „lateinische Abstammung" sein und das in der Zeit, als überall die Meinung ausgedrückt wurde, daß die lateinische Sprache am besten für die Diplomatie, Kultur und Wissenschaft geeignet ist. Mykolas Lietuvis sah ein, daß die Annahme des Lateinischen als der Staats-und Kultursprache die litauische Sprache bzw. die Schriftsprache gefördert hätte. Die lateinische Sprache war nicht eine lebende, sondern eine tote Sprache. Sie konnte keineswegs die litauische Sprache aus dem Alltagsleben verdrängen und deswegen wurde ihre Annahme nicht die Negierung der litauischen Sprache bedeuten. In der Tat sollte der Gebrauch der lateinischen Sprache, ihr Studium und ihre Anwendung für die Kulturangelegenheiten zür größeren Einbürgerung der litauischen Sprache führen. So war es in Polen, ähnliche Prozesse gingen auch in anderen Ländern vor sich.

Wegen seiner eigenartigen Herkunftstheorie der Litauer von den Römern wird Mykolas Lietuvis für Anhänger der politischen Doktrin des Cäsarismus gehalten. In den Jahren der Arbeit am Werk „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" verschärften sich die Widersprüche zwischen dem Großfürsten des Großfürstentums Litauen, den Herren und den Adligen. Mykolas Lietuvis verurteilt Habgier und Habsucht der Herren und der Adligen. Als einen schweren Verstoß gegen die guten Sitten bezeichnet er die Verbreitung des Alkoholmißbrauchs im Fürstentum. Den Adligen werden auch die Mißerfolge im Krieg zur Last gelegt, infolge derer Litauen einen großen Tribut an Menschen, Ländereien und Staatsmitteln zahlen soll. Im Werk werden auch die gerichtlichen, kirchlichen und religiösen Angelegenheiten berührt. Sowohl die Herkunftstheorie der Litauer, als auch die Kritik der bestehenden Lage lassen vermuten, daß Mykolas Lietuvis den Ausweg aus dieser schwierigen internationalen Lage und der Zerrüttung der Wirtschaft, in die Litauen Mitte des 16. Jh. geriet, in der festen Macht des Fürsten sah. Auf solche Weise versuchte Mykolas Lietuvis mit den antiken Formen das damalige Leben widerzuspiegeln und diese Formen zu aktualisieren.

Die Gedanken und die Behauptungen der Monographie werden durch den Artikel von H. Zabulis „Das Problem von Mykolas Lietuvis und „Mykolas Lietuvis" von M. Ročka" ergänzt. Der Verfasser des Artikels bespricht diejenigen mit der Persönlichkeit von Mykolas Lietuvis und seinem Werk verbundenen Probleme, die von M. Ročka nicht ausführlich beleuchtet wurden. H. Zabulis stimmt der Meinung von M. Ročka zu, daß die lateinische Form *Michalo* nicht den Vornamen, sondern den Nachnamen des Verfassers bedeutet. Im Artikel wird ausführlich die große Ähnlichkeit des Werkes „De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum" mit den antiken Werken (insbesondere von Tazit) besprochen. Es wird der Gedanke geäußert, daß das Werk von Mykolas Lietuvis als eine eigentümliche Paraphrase des Dekalogs geschrieben werden konnte.

Venclovas Mikalojaitis sei der erste Litauer, der wissenschaftlich den Charakter des litauischen Volkes analysierte und seine staatliche Existenz zu begründen versuchte. Das erlaubt den Verfasser des Werkes „De moribus" für die Persönlichkeit zu halten, die man mit vollem Recht in eine Reihe mit dem Verfasser des ersten litauischen Buches Martynas Mažvydas stellen kann.

TURINYS

Pratarmė 3
Įžangos žodis 5

MYKOLAS LIETUVIS IR JO TRAKTATAS „APIE TOTORIŲ, LIETUVIŲ IR MASKVĖNŲ PAPROČIUS“ ISTORIOGRAFIJOS ŠALTINIUOSE 9

Traktato spausdinimo istorija 9
Asmenys, susiję su 1615 m. Bazelio leidimu 12
Knygos tyrinėjimai ir autorystės problema 24
Kas yra „Michalo“? 36

MYKOLO LIETUVIO TRAKTATAS IR ISTORINĖS LITERATŪROS TRADICIJOS 44

„Paročių“ skaitytojai, arba kas mokėjo lotynų kalbą XVI a. vidurio Lietuvoje 44
Europos istorija — antikinės istorijos tęsinys 49
Legenda apie Romos galios paveldimumą 55
Legendos apie lietuvių kilmę 62
Bendrieji literatūriniai legendų bruožai 82

„PAPROČIAI“ IR ANTIKA 86

Lietuvių protėviai — Cezario kariai 86
„Paročių“ kalbos klasikinis pobūdis ir nukrypimai nuo jos normų 93
Retorinė antitezė —„Paročių“ kompozicijos pagrindas 100
Biblijos citatos — senojo garbingo gyvenimo iliustracija 111
Paralelės su antikos kūriniais 114
Antikinis paročių supratimas 118

XVI a. GYVENIMO ATSPINDŽIAI „PAPROČIUOSE“ 124

Lietuvos santykiai su rytiniais kaimynais „Paročiuose“ 124
Legendos apie romėnišką kilmę aktualumas 132
Legenda apie lietuvių kilmę iš romėnų kaip pagonystės apologija 135
Legenda ir diskusija dėl valdovo 137
„Mūsų didvyris Vytautas“ 138
Kova su didikais ir Radvilų politika 144
Pirmojo Lietuvos Statuto kritika 147
Prekyba ir valdovas 152
Katalikų bažnyčios kritika 159

APIBENDRINIMAI IR IŠVADOS 164

ZABULIS H. MYKOLO LIETUVIO PROBLEMA IR M. ROČKOS „MYKOLAS LIETUVIS“ 174

Резюме 206
Zusammenfassung 208

Ročka M.

Ro-24 Mykolas Lietuvis: [Monografija] / Spec. red. S. Narbutas; [Baig. str. „Mykolo Lietuvio problema ir M. Ročkos „Mykolas Lietuvis", p. 174—202, H. Zabulio].— V.: Mokslas, 1988.— 212 p.

Santr.: rus., vok.— Bibliogr., p. 202—210 (69 pavad.), ir išnašose.

Monografijoje nagrinėjamas svarbaus XVI a. Renesanso veikalo „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" autorystės klausimas, apibendrinami šio veikalo ir Mykolo Lietuvio asmenybės tyrimai.

R $\frac{4603020102—247}{M\ 854(08)—88}$ 89—87

BBK 83.3LI
8LI

Марцелинас Антанович Рочка
МИКОЛАС ЛЕТУВИС
Монография
На литовском языке
Вильнюс «Мокслас» 1987

Marcelinas Ročka
MYKOLAS LIETUVIS
Redaktorė A. Sriubienė
Dailininkas B. Leonavičius
Meninis redaktorius R. Orentas
Techninė redaktorė L. Žvinakevičienė
Korektorės: O. Dimienė, G. Zaščižinskienė

ИБ № 2742

Duota rinkti 1987.07.16. Pasirašyta spausdinti 1988.02.03. LV 12043.
Formatas 60×90¹/₁₆. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktų.
Iškilioji spauda. 13,25 sąl. sp. l. 14,54 sąl. spalv. atsp. 15,39 apsk. leid l.
Tiražas 5000 egz. Užsakymas 2251. Kaina 1 rb 90 kp.
Leidykla „Mokslas" 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23.
Spaudė Motiejaus Šumausko spaustuvė 232600 Vilnius, Strazdelio 1.

Pastebėtų klaidų atitaisymas

Psl.	Eilutė	Išspausdinta	Turi būti
9	6 iš ap.	vydas. Dicitionarium	vydas. Dictionarium
36	5 iš virš.	rusiškai *Михаило.*	rusiškai *Михаил,*
„	16 iš ap.	rusų *Михаило.*	rusų *Михаил,*
45	13 iš ap.	kalbą, apskritai, mokytų	kalbą, apskritai mokytų
56	26 iš virš.	mais jį įgavo	mais ji įgavo
77	22 iš ap.	Koliumnų	Kolumnų
81	1 iš virš.	Bibliia	Biblija
91	11 iš ap.	žodžių, reikia	žodžių reikia
100	14 iš ap.	rašąs, oratoriškiausią	rašąs oratoriškiausią
„	10 iš ap.	išgirsti	išgirti
107	17 iš ap.	tam tikrą	tam tikra
151	16 iš ap.	„Lietuvos Statutas“	Lietuvos Statutas
171	3 iš ap.	Зимин А. Д.	Зимин А. А.
179	8 iš ap.	tojamas „c“	tojamas su „c“

M. Ročka „Mykolas Lietuvis“